

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІОЛОГІЇ, ГЕОГРАФІЇ І ЕКОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ
Випуск 4

Херсон
2016

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Пилипенко І.О. – декан факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету, доктор географічних наук, доцент.

Заступник головного редактора:

Мальчикова Д.С. – завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, доктор географічних наук, доцент.

Відповідальний секретар:

Машкова О.В. – доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, кандидат географічних наук, доцент.

Члени редакційної колегії:

Давидов О.В. – завідувач кафедри екології та географії Херсонського державного університету, кандидат географічних наук, доцент.

Гукалова І.В. – професор кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, доктор географічних наук, старший науковий співробітник.

Топчієв О.Г. – завідувач кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, доктор географічних наук, професор.

Яворська В.В. – професор кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, доктор географічних наук, професор.

Немець Л.М. – завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор географічних наук, професор.

Немець К.А. – професор кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор географічних наук, професор.

Мезенцев К.В. – професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор географічних наук, професор.

Барановський М.О. – завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор географічних наук, професор.

Смаль В.В. – професор кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор географічних наук, професор.

Підгрушній Г.П. – завідувач відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, доктор географічних наук, старший науковий співробітник.

Вишневський В.І. – професор кафедри країнознавства і туризму Національного авіаційного університету, доктор географічних наук, професор.

Павел Чаплінський – доктор габілітований, професор географії кафедри дослідження міст і регіонів, факультет наук про Землю Щецинського університету (м. Щецин, Республіка Польща).

Паулина Шмелінська-Петрашек – PhD з географічних наук, заступник декана Інституту географії та регіональних досліджень Поморської академії в Слупську (м. Слупськ, Республіка Польща).

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet

Херсонським державним університетом

на підставі Протоколу № 9 від 30.05.2016 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

серія КВ № 21082-10882 Р від 24.11.2014 року

видане Державною реєстраційною службою

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гукалова І.В.

МІГРАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ДЕВАЛЬВАЦІЇ МІСЦЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ:
ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМ.....7

Кисельов Ю.О.

ВИТОКИ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОСОФІЧНОЇ ДУМКИ.....14

Коробов В.К.

ІНДЕКС ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПОСТУПУ
РЕГІОНІВ УКРАЇНИ У ВИКЛАДАННІ КУРСУ РЕГІОНАЛІСТИКИ.....22

Молікевич Р.С.

ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ДОСТУПОМ ДО МЕРЕЖИ ІНТЕРНЕТ
ЯК ІНДИКАТОР РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....27

Рулупенко І.

CLASSIFICATION OF PERIPHERIES IN HUMAN GEOGRAPHY.....31

Підгрушний Г.П.

ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ МІСТ ПРИ РОЗРОБЦІ СТРАТЕГІЙ ЇХ РОЗВИТКУ.....37

Покляцький С.А.

МЕТОДИКА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
УМОВ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКИХ МІСТ УКРАЇНИ.....43

Саркісов А.Ю.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВИХ КЛАСТЕРІВ
НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....53

Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С., Яворська В.В.

РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ:
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ.....61

СЕКЦІЯ 2

ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Давидов О.В., Роскос Н.О.

МОРФОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СИВАСЬКОЇ ЛАГУННОЇ
БЕРЕГОВОЇ ОБЛАСТІ.....69

Муркалов А.Б.

СОВРЕМЕННОЕ РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ ПЛЯЖЕВОГО МОРФОЛИТОГЕНЕЗА
(ОДЕССКАЯ НАУЧНАЯ ШКОЛА).....75

Охременко І.В.

ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ЕКОЛОГІЧНОГО АУДИТУВАННЯ
В ХЕРСОНСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....84

Чемерис С.Л.

ДИНАМІКА ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ
У МАЛИХ МІСТАХ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....87

Vorovka V.P.

THE CONCEPT OF PARADYNAMIC LANDSCAPE SYSTEM IN GEOGRAPHY.....95

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

Гоманюк М.А., Гоманюк К.М.

ТИФЛОТУРИЗМ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ.....99

Добровольська Н.В., Кандиба Ю.І.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ
В УКРАЇНІ НА ОСНОВІ ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ
ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ.....106

Ярьоменко С.Г.

МІСЦЕ ПЛЯЖНОГО ГОСПОДАРСТВА
КУРОРТНОГО ЦЕНТРУ В ОЗДОРОВЧІЙ РЕКРЕАЦІЇ.....112

Mashkova O.V.

TOUR ORGANIZATION IN KHERSON REGION.....122

СЕКЦІЯ 4 ЗАПРОШУЄМО ДО ДИСКУСІЇ

Шуйський Ю.Д.

СУЧАСНІ ПЕРСПЕКТИВИ ГЕОГРАФІЧНИХ НАУК
В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ.....127

CONTENTS

SECTION 1

SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCHES

Gukalova I.V.

MIGRATION IN THE CONTEXT OF DEVALUATION OF PLACE
AND QUALITY OF LIFE: ISSUES STATEMENT.....7

Kyselov Iu.O.

ORIGINS AND DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN GEOSOPHICAL THOUGHT..... 14

Korobov V.K.

INDEX OF EUROPEAN INTEGRATION OF THE REGIONS OF UKRAINE
IN THE STUDIES COURSE REGIONAL SCIENCE.....22

Molikeyvych R.S.

THE POSSIBILITY OF INTERNET ACCESS AS INDICATOR
OF INFORMATION SPACE OF KHERSON REGION.....27

Pylypenko I.

CLASSIFICATION OF PERIPHERIES IN HUMAN GEOGRAPHY.....31

Pidgrushnyi G.P.

CITIES DIAGNOSTIC PROBLEMS IN THE DESIGN
OF THEIR DEVELOPMENT STRATEGIES.....37

Poklyatskiy S.A.

METHODOLOGY OF HUMAN-GEOGRAPHICAL RESEARCH
OF LIVING CONDITIONS IN UKRAINIAN BIG CITIES.....43

Sarkisov A.Yu.

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL PREDICTORS
OF URBANIZATION PROCESSES IN THE KHERSON REGION..... 53

Topchiev O.G., Malchykova D.S., Yavorska V.V.

REGIONALIZATION OF LIFE OF THE POPULATION:
METHODOLOGICAL AND METHODICAL ASPECTS..... 61

SECTION 2

NATURAL-GEOGRAPHICAL AND ECOLOGICAL RESEARCHES

Davydov O.V., Roskos N.O.

MORFOHRAFICHNI FEATURES SIVASH COASTAL LAGOON REGION.....69

Murkalov A.B.

THE MODERN DEVELOPMENT OF THE THEORY OF THE BEACH
MORPHOLITHOGENESIS (ODESSA SCHOOL).....75

Okhremenko I.V.

ENVIRONMENTAL AUDITING PROCESS IMPLEMENTATION
IN KHERSON REGION..... 84

Chemerys S.L.

DYNAMICS OF THE ENVIRONMENTAL SITUATION IN SMALL CITIES
OF UKRAINE IN THE PRESENT PERIOD.....87

Vorovka V.P.

THE CONCEPT OF PARADYNAMIC LANDSCAPE SYSTEM IN GEOGRAPHY.....95

SECTION 3 GEOGRAPHY OF RECREATION AND TOURISM

Homanyuk M.A., Homanyuk K.M.

TOURISM FOR THE BLIND PEOPLE AND PERSPECTIVES
OF ITS DEVELOPMENT IN UKRAINE..... **99**

Dobrovolska N.V., Kandyba Yu.I.

CONDITIONS OF ECOTOURISM UKRAINE ON THE BASIS
OF THE NATURE RESERVE FUND..... **106**

Iaromenko S.G.

PLACE OF BEACH FACILITIES IN HEALTH CARE RECREATION OF RESORT CENTRE..... **112**

Mashkova O.V.

TOUR ORGANIZATION IN KHERSON REGION..... **122**

SECTION 4 WELCOME TO DISCUSSION

Shuisky Yu.D.

CURRENT OUTLOOK GEOGRAPHICAL SCIENCE IN EDUCATIONAL UKRAINE..... **127**

СЕКЦІЯ 1 СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

Гукалова І.В.
доктор географічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту географії Національної академії наук України

МІГРАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ДЕВАЛЬВАЦІЇ МІСЦЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМ

У статті обговорюються аспекти трансформації предметної сфери дослідження міграцій в географії і суміжних науках. Розглянуто еволюцію проблемних та змістовних акцентів в оцінках мобільності населення як складного соціально-географічного процесу. Наголошено на потребах постановки нових завдань з вивчення соціальних, культурних, економічних та політичних передумов та наслідків міграції.

Ключові слова: міграція, девальвація місця, мобільність населення, якість життя.

Гукалова И.В. Миграция в контексте девальвации места и качества жизни: постановка проблем

В статье обсуждаются аспекты трансформации предметной сферы исследования миграций в географии и смежных науках. Рассматривается эволюция проблемных и содержательных акцентов в оценках мобильности населения как сложного социально-географического процесса. Указывается на необходимость постановки новых задач по изучению социальных, культурных, экономических и политических предпосылок и последствий миграции.

Ключевые слова: миграция, девальвация места, мобильность населения, качество жизни.

Gukalova I.V. Migration in the context of devaluation OF place and quality of life: issues statement

The article discusses some aspects of the transformation of subject areas of migration studies in geography and related sciences. The evolution of the problem and meaningful focuses in estimates of population mobility as a complex socio-geographical process is considered. The necessity of setting new objectives for the study of social, cultural, economic and political preconditions and the effects of migration is underlined.

Key words: migration, devaluation of space, human mobility, quality of life.

Постановка проблеми. Україна в останні роки має негативний міграційний баланс. За даними Адміністрації Державної прикордонної служби України, у 2015 р. країну відвідало 13,03 млн. іноземних громадян, натомість кількість осіб, що виїхали, становить 23,36 млн. (рис. 1).

У порівнянні з минулими роками, у структурі в'їзного потоку відбулися зміни, зокрема вдвічі зменшилась кількість офіційних російських візитерів, проте збільшилась кількість прибулих з Угорщини, Польщі, Туреччини, Німеччини. Лідером на «віїзному фронті» з України є Польща (ця країна запровадила

досить сприятливий режим для українських трудових мігрантів, і очевидно тенденція прямування туди українців буде продовжуватися і в наступні роки). Активною є бізнес-міграція і в Угорщину, куди виїхали майже 2,5 млн. осіб. Проте цікаво й те, що кількість виїздів з України до Росії у порівнянні з минулими роками зменшилась дуже несуттєво і становить більше 4 млн. осіб – також у більшості трудових мігрантів. Тенденції цих векторів мобільності населення виникли не сьогодні, і навіть не вчора. Проте згодом вони змінюються. До суто соціально-економічних причин таких

змін додаються політичні, культурно-цивілізаційні чинники, які так або інакше змушують географів, як і представників суміжних галузей знань, поглянути на якісні зміни самого процесу міграції, який, не забуваємо, є потужним соціально-географічним процесом. Серйозним викликом для України в останні роки є вимушені переміщення населення внаслідок анексії Криму та військово-політичного конфлікту на Донбасі. Тому міграційний процес потребує багатостороннього осмислення на всіх рівнях свого прояву – починаючи від людини, яка приймає рішення про переїзд чи робить це спонтанно, і закінчуючи формуванням державної міграційної політики.

Дослідження міграцій носять міждисциплінарний характер. Основні науки, з якими у цій проблематиці тісно співпрацює географія – це історія, демографія, урбаністика, соціологія розвитку, соціологія міграції, економіка. Від традиційних досліджень напрямків та інтенсивності міграційних рухів, географія переходить до осмислення нових територіальних ідентичностей, кордонів і прикордоння, діа-

спори тощо. Навіть концептуальне для соціальної географії поняття соціально-територіальної спільності, яке завжди ототожнювалося з певним місцем і територіальною громадою, сьогодні, за рахунок інтенсивного розвитку комунікаційних технологій і обміну інформацією, набуває ознак певної екстериторіальності. Переселення людей тепер відбувається не за вказівкою «зверху», не заради освоєння ресурсів і великих будов соціалізму, іноді вони навіть не є заздалегідь запланованими. Переміщення відбуваються за бажанням або потребами самих людей, але можуть носити і вимушений характер. Тому на порядку денному вітчизняних географічних досліджень розгляд та інтеграція концептуальних напрацювань сучасної міграціології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Представники різних галузей знань не обходять своєю увагою проблеми міграції, передумов її виникнення, інтенсифікації чи наслідків. Особливо слід відзначити праці М. Гуляєвої, В. Журавського, С. Западнюк, М. Згуровського, М. Карпенко, В. Куценко,

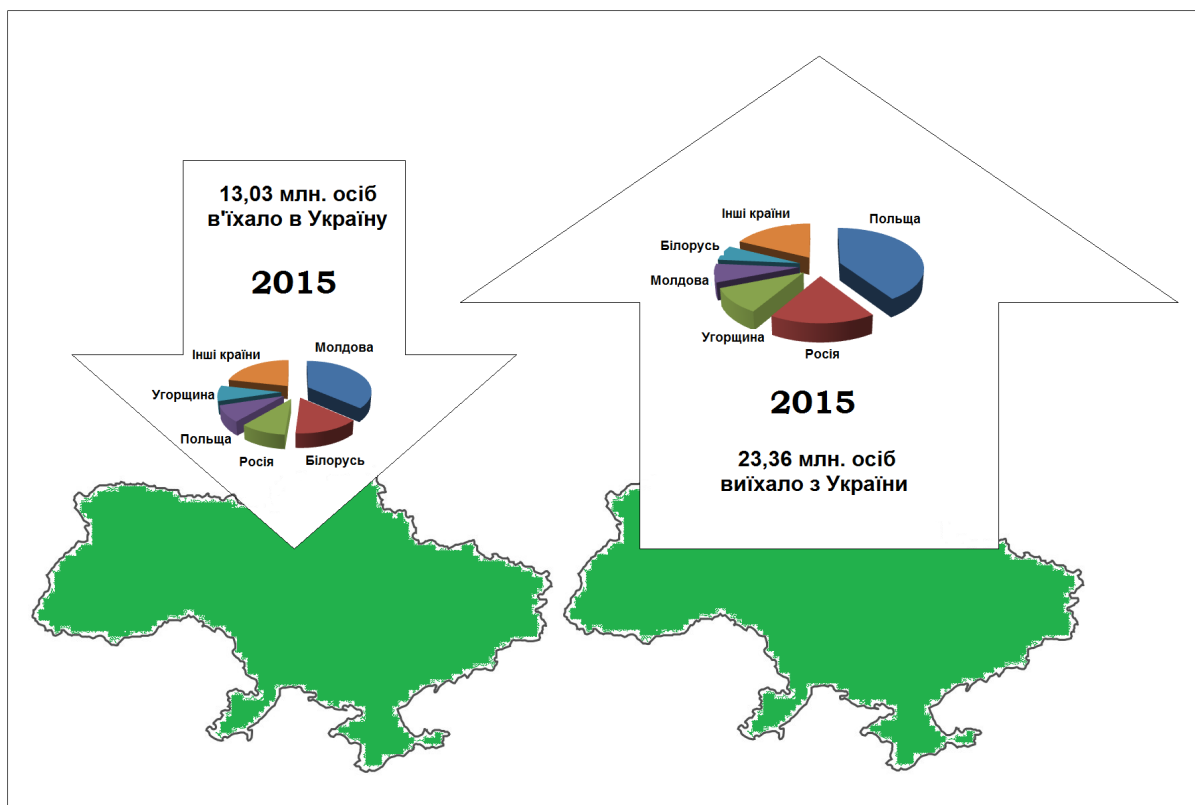

Рис. 1. Структура міграцій за країнами в'їзду і виїзду

Джерело: за даними [6]

О. Малиновської, В. Ніколаєвського, М. Осаволук, Л. Сокур'янської, М. Шульги, О. Хомри та ін. Важливими здобутками у галузі досліджень міграції як процесу характеризуються теоретико-методологічні розробки науковців із близького та далекого зарубіжжя – М. Батіста, Ж. Зайончковської, Т. Заславської, В. Мукомеля, Л. Рибаківського тощо. Водночас, наявні географічні та інші дослідження міграції, у т.ч. в Україні, зосереджуються на її аналізі як явища (за яким спостерігають), а не процесу, який докорінним чином змінює суспільство і середовище життя.

Через це, **метою** даної статті є висвітлення певних «дефіцитів», які мають бути «закриті» або взяті на озброєння в опрацюванні проблем внутрішньої і зовнішньої міграції, супроводжуваних її суспільних змін українськими географами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині важко знайти місце, куди б не ступала нога людини з метою отримати певну економічну вигоду. Зростає не тільки власне рух населення, його інтенсивність і обсяги, але й міграція потреб, інтересів, капіталів, інфраструктури. Цю міграцію обслуговують сучасні технології зв'язку – мобільний зв'язок, Інтернет. Не в останню чергу завдяки цим технологіям, людство реалізує своє найвище право свободи вибору місця проживання, освіти та праці. Водночас, сучасна міграція – це не просто людська мобільність, рух капіталу, товарів чи інформації. Сьогодні це – переміщення елементів культур з їх просторово-часовими координатами (системами цінностей, традицій, ідеологій). В такому ракурсі наукові дослідження міграцій тільки розпочинаються.

Сучасному складному розумінню міграції передували глибокі і всебічні дослідження і радянських вчених, і, особливо, представників західних соціальних шкіл. За відомих причин, на теренах колишнього СРСР міграція ніколи не була «зручним» предметом дослідження – надзвичайно велика низка інших проблем розвитку суспільства було зав'язано на цьому багатогранному феномені. Етапність еволюції досліджень міграції у ХХ ст. на Заході, викладена зокрема А. Акерманом у його просторово-часовій моделі розвитку досліджень міграції, свідчить про відповідність домінант-

них досліджень актуальним проблемам того чи іншого історичного періоду, а також – про впливовість тих чи інших наукових шкіл, з іншого боку – про поступальний рух до соціокультурного виміру міграцій [11]:

1) *1920-1940 pp.* – дослідження представників Чиказької соціологічної школи з вивчення наслідків міграції до американських міст з європейських країн та адаптації сільських мігрантів до «типово міських» умов життя;

2) *1930-1960 pp.* – вивчення послідовниками американської школи культурної антропології в країнах Латинської Америки протиріччя способу життя сільського і міського населення, що мають місце у процесі урбанізації;

3) *1940-1960 pp.* – опрацювання послідовниками Манчестерської школи соціальної антропології наслідків трудової міграції для соціальної структури і родинних зв'язків у Центральній Африці;

4) *1960-1970 pp.* – зосередження дослідницького інтересу на економічних і політичних аспектах вивчення міграції, при цьому проблеми культури відсуваються на другий план;

5) *з 1980-х pp.* – посилення уваги до соціокультурних чинників, звернення до вивчення питань етнічної і національної ідентичності в контексті національної держави як каталізатора процесів міграції та самоідентифікації.

На початку ХХІ ст. міграція населення стає предметом міждисциплінарної співпраці економістів, демографів, юристів, психологів і географів. Як соціально-географічний процес, вона дедалі більше розглядається не як окреме (автономне) явище, що характеризується масштабними механічними переміщеннями населення, а як соціально-географічний процес, що зачіпає різні сфери життя суспільства, економіку і включений в контекст майже всіх глобальних процесів. Разом з цим, ми констатуємо і дефіцит дослідження феномену міграції з позицій її всебічного і різноспрямованого взаємозв'язку з якістю життя населення країн, регіонів і міст. Але ж міграції різного виду і характеру безпосередньо торкаються фундаментальних основ існування суспільства, його соціальної безпеки.

Розглядаючи постіндустріальне суспільство з позицій зростаючих ризиків, слід зазначити, що його стан в останні роки то в одних,

то в інших країнах сигналізує про збільшення кількості факторів, загрожуючих нормальній життєдіяльності населення. В їх числі і значні техногенні навантаження, що призводять до серйозних порушень екологічного балансу, і військово-політичні конфлікти, і зростаюча диференціація в рівнях соціально-економічного розвитку територій.

В умовах економічної і політичної глобалізації змін зазнають не тільки базові характеристики міграційних переміщень, а й визначальні їх чинники. Можна виділити дві основні їх групи. Перша група – *об'єктивні фактори*, що притаманні конкретному регіону (країні, місту): безробіття, рівень зарплат, перенаселеність, умови життя тощо. Друга група – *суб'єктивні чинники*: усвідомлення людьми свого статусного положення і життєвих перспектив на території колишнього проживання, прагнення підвищити рівень і поліпшити умови життя завдяки вибору нового місця проживання.

Крім того, роль міграції і мігрантів, як і раніше, залишається досить значною в реалізації глобальних і регіональних геополітичних проектів. На інтенсифікацію міграційних процесів впливають складові, що властиві окремим територіально-соціальним спільнотам у певний період часу, а також ідентифікація населення з певним соціумом або територією. Наприклад, з початку незалежності для міграційної картини України стали характерними нові тенденції: повернення кримських татар, «відтік мізків» у країни далекого зарубіжжя, масова трудова міграція у сусідні країни, зменшення, а іноді зміна напрямку потоків «село-місто» тощо. За цими тенденціями стоять і великі зрушення у способі і умовах життя людей – місцевого населення і мігрантів.

За словами Н. М. Рімашевської, «бідного робить бідним не тільки рівень доходів, а усвідомлення того, що у нього немає чогось, що є у інших» [9]. Дійсно, аспект порівняння умов життя завжди був присутній в оцінках передумов міграції. Зростаючий сьогодні обмін інформацією між країнами і регіонами зруйнував ізоляцію локальних і регіональних спільнот, відкривши їх світу і збільшивши потік інформації про умови життя і зайнятості у тих чи інших місцях планети. Таким чином сти-

мулюється не стільки сама міграція, скільки ті чи інші життєві рішення окремих людей, бізнес-проекти (як легальні, так і нелегальні).

І в Україні, і за її межами, науковцями на міждисциплінарному рівні було зроблено чимало для того, щоб створити загальну теорію міграцій (міграціологію), яка описує і пояснює міграційні рухи населення, що мають, перш за все, соціально-економічну природу (див. [5,8]). Проте, цілісного розуміння ролі міграцій у формуванні соціальних відносин і їх впливу на життєдіяльність суспільства до цих пір немає. Тут мають внести свою лепту і географи.

Звертаючись до відомих теоретичних досліджень міграції, слід зазначити, що цей процес розглядається, насамперед, як територіальний рух населення, на відміну від природного і соціального його руху [7]. Тобто сутнісною рисою міграції є саме переміщення в географічному просторі. Те, що це може вплинути на зміну демографічної поведінки, сімейних, статусних, професійних позицій – це вже друге, первинними є передумови, мотивація міграцій і саме переміщення населення в просторі. Але складність і багатозначність міграційних процесів, їх наслідків для багатьох країн світу визначають і зростаючу роль конкретних спільнот і окремих особистостей у формуванні і розвитку нових суспільних структур і процесів, чим підкреслюється і соціальна природа міграції. Тому географічна складова обов'язково повинна бути інтегрована у соціально-економічну, політичну, соціокультурну та інші складові складного феномену «міграція».

Відомими у поясненні сучасної географії механічних рухів населення стали праці І. Валлерстайна, який розділив світ на три підсистеми – центр, напівпериферія і периферія. Міграція, в рамках цієї системи, розглядається як наслідок економічної сегментації світу та існування світосистемного ринку праці, а також як спосіб задоволення потреб більш сильних систем центру за рахунок більш слабкої периферії [3]. При такому підході під міграцією розуміються лише ті переміщення населення, які детерміновані світовим поділом праці.

Британський соціолог З. Бауман описує міграцію як результат модернізації світу [1]. Він бачить у ній наслідок процесів соціальної

трансформації суспільства, політичні, економічні, соціокультурні та інші його зміни. Одним з аспектів модернізації є вже згадана швидкість інформаційного обміну між віддаленими територіями. Фізичний простір при цьому стає лише майданчиком для передачі інформації, а результатом цього процесу є девальвація місця як такого. У суспільствах, де все змінюється з величезною швидкістю, не залишається місця тривалим зв'язкам, в т.ч. тривалим зв'язкам з територією. Натомість рухомі форми соціальності стають доцільними і популярними. Паралельно відбувається розпад класичних систем стримування (поняття про Батьківщину, малу батьківщину тощо), і саме мобільність населення стає фактором формування високого рівня життя, соціальної захищеності. Міграція ж фахівців, або освітня міграція – це взагалі ознака елітарності. Ну і навпаки – нездатність до міграції, вимушена або психологічно виправдана прив'язаність до свого місця проживання – скоріше ознака збідніння, ніж збагачення.

Але міграції не повинні осмислюватися з позиції виключно практики міжнародних економічних, політичних відносин, цивілізацій та міжнародного права. Величезна кількість міграційно зумовлених явищ та процесів

мають внутрішньодержавний і внутрішньорегіональний прояв. Вони впливають на поведінку суб'єктів господарювання, детермінують середовище життя, визначають пріоритети держави у сфері регіональної політики та територіального управління.

Наприклад, поширені у всіх країнах маятникові переміщення населення, пов'язані із щоденними поїздками на роботу і додому з одного населеного пункту в інший, також відносяться до міграцій. Вони носять локальний характер і не впливають на географічний рисунок розселення, водночас здійснюють суттєвий вплив на формування «соціальної та економічної географії» регіонів, ядром яких є великі міста. Навколо останніх утворюються агломерації, які об'єднують приміські поселення різного рангу навколо центру, виконуючого роль економічної бази для все зростаючого вишир агломераційного утворення. Зростаюча мобільність ресурсів, якісні зміни в інформаційних і транспортних зв'язках забезпечують істотні трансформації міст і околиць. Це впливає не тільки на масштаби будівництва і вартість житла, але загалом – на соціокультурну природу величезної території, значно фрагментує середовище агломераційних зон, де центр контрастує з околицями і поступово «відрива-

Рис. 2. Аспекти, які знаходяться в основі міграції як суспільно-географічного явища

Джерело: укладено на основі [2]

ється» від них в економічному і соціальному плані. Через ціни на нерухомість мігранти, що прямують до міст, насправді часто селяться в приміській зоні і їздять до великого міста, де пропозиція роботи, зарплати краща і відповідає кваліфікації, а також запитам людей.

Таким чином, на сьогоднішній день акценти досліджень у географії міграцій зміщуються в бік вивчення передумов різних видів міграцій, прогнозування потоків мігрантів у просторі і часі, а також кількісних і, головне, якісних характеристик міграційних процесів. Розглядаються три головних «кити», на яких базується процес: мобільність (при чому не тільки територіальна, а і інша, яка її супроводжує – соціальна, професійна тощо), потреба, і прагнення людей до стабільності, що у свою чергу пов'язано із проблемами адаптації до нових умов проживання (рис.2).

Відомо, що географія, насамперед, апелює до аналізу об'єктивних передумов формування тих або інших географічних процесів. У випадку міграцій йдеться про територіальні відмінності важливих для людини умов життя – природно-географічних, економічних, соціальних, політичних, культурних тощо. Людина, за інших рівних, завжди вибере кращі умови. У випадку соціально-географічного осмислення ми також мусимо «наблизити» причини міграції до людини, і таким чином значно суб'єктивувати процес, виділяючи мотиви, стимули, можливості здійснювати переїзд, переміщення і закріпитися на новому місці, а можливо і повернутися назад через деякий час.

В принципі це відповідає логіці розвитку науки і логіці сучасного суспільного поступу в цілому, адже міграція – це не тільки спосіб перерозподілу трудових ресурсів, що має суто економічне підґрунтя (а це тривалий час було «закладено» в теорії міграцій). Згадаємо Е. Равенштайна, який ще у ХІХ столітті сформулював закони міграції на основі факторів «притягання і виштовхування». Виштовхують мігрантів економічні кризи і нестабільність, соціальні потрясіння, стихійні лиха, натомість аттрактивними факторами завжди виступають економічна і політична стабільність, соціальна захищеність, високі рівні зарплат і пропозиції на ринку праці, позитивна демографічна ситуація, висока якість освіти, відсутність будь-якої

дискримінації населення, сприятлива екологічна ситуація. Загальний характер цієї теорії ніколи не був її недоліком – вона і досі «працює» для більшості класичних імміграційних країн, привабливих для іммігрантів саме рівнем свого розвитку і високими стандартами життя. Водночас, ця теорія сприяла розвитку інших концепцій, наприклад, неокласичної економічної, що розглядає міграцію як результат інтернаціоналізації ринків, інтеграції капіталу і доходів. Виходячи з неї, трудові ресурси в країні-донорі і країні-реципієнті є взаємозамінними, а міграція дозволяє підтримувати баланс зайнятості.

Проте особливо цікавою при осмисленні соціального контексту міграцій є теорія людського капіталу, виходячи з якої кожна людина розглядається як результат інвестицій в її здоров'я, кваліфікацію, освіту і самопочуття (самовизначеність). В такій теорії міграція – це засіб вкладень в людину, якщо вигоди від неї дійсно перевищують витрати (втрати). Тут важливо, що крім співставлення економічних здобутків і вигащів, неодмінно враховується і психологічний аспект – зміна соціокультурного середовища, порушення тісноти родинних зв'язків через віддалення від членів сім'ї, адаптаційні здатності і адаптаційні можливості мігрантів [12]. З таких позицій міграція – це механічний рух населення з метою зміни його місця проживання, *мотивований прагненням поліпшити умови свого існування, задовольнити актуальні і майбутні потреби та інтереси.*

Міграція і в географії не може розглядатися інакше, ніж як реакція людей на деструктивні зміни в житті суспільства, спосіб адаптації, що знаходить прояв в енергії переміщення і зміни місця проживання. Люди – це основне джерело енергії для соціогеосистеми, а міграція населення – джерело підтримки життєздатності і заданої еволюційної динаміки її розвитку. В'їзна міграція, як правило, виконує життєво необхідну для соціальної системи (будь-якого територіального рівня – від країни до окремих поселень) функцію «енергообміну» із зовнішнім середовищем [4]. Виїзна міграція має сприйматися як ринкова категорія, що зумовлюється попитом і пропозицією. Але найчастіше виїзна міграція набуває негативних рис: у випадку України сьогодні – це природна реак-

ція людей на дистанцію у рівні та якості життя між окремими територіями + вимушене переселення через існування в окремих регіонах загроз життю і соціальній безпеці.

Отже, територіальне переміщення індивідів здійснюється у певному соціально-просторовому континуумі, що визначають як простір можливостей або простір стимулів, кожна точка якого характеризується певним набором життєвих благ і сприймається людьми в контексті якості життя [10].

Висновки. Необхідність співвіднесення власне територіальної мобільності населення з усім комплексом соціальних наслідків зумовлена гуманітарною місією соціальної географії, яка полягає в гармонізації відносин людини і оточуючого середовища, передбаченні віддалених перспектив суспільно значимих рішень, формуванні компетенцій, які дозволяють людям (не тільки фахівцям-географам) усвідомити своє місце в світі, свою роль, узгоджуючи з цим і власне місцеположення. Останнє в багатьох випадках може змінюватися протягом життя неодноразово – це реальність нашого часу і об'єктивна відповідь соціуму на зміну умов життя, тому потреба у вираженій міграційній політиці на всіх рівнях і постановці нових дослідницьких завдань у вивченні міграцій щороку зростає і в Україні, і в усіх країнах Європи і світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. / Зигмунт Бауман. / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева – М.: Логос, 2002. – 390 с.

2. Бондырева С.К. Миграция (сущность и явления) / С.К. Бондырева, Д.В. Колесов; [2-е изд., стер.]. – М. Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2007. – 296 с.

3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире./ Иммануэль Валлерстайн / Под общ. ред. канд. полит. наук Б.Ю. Кагарлицкий. – СПб. Университетская книга, 2001. – 416 с.

4. Горинова Е.В. Миграция населения как объект социально-синергетического осмысления в условиях глобализации // Известия ВУЗов. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2011. – № 4. – С. 69-78.

5. Денисенко М.Б., Ионцев В.Л., Хорев Б.С. Миграциология. – М.: Издательство МГУ, 1989. – 414 с.

6. Кравченко В., Левкович О. Географія міграції: куди їздили українці в 2015 році і хто відвідував Україну // Forbes Україна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/nation/1410211-geografiya-migraciyi-kudi-yizdili-ukrayinci-v-2015-roci-i-hto-vidviduvav-ukrayinu>

7. Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями / О.А. Малиновська. – К. : НАДУ, 2004. – 235 с.

8. Переверденцев В.И. Методы изучения миграции населения. – М.: Наука, 1975. – 231 с.

9. Писаренко Д. Три миллиардера в состоянии прокормить весь мир: Интервью с профессором Н.М. Римашевской // Аргументы и факты. – 2001. – № 41. – С. 6.

10. Прибыткова И. Миграционное поведение и качество жизни населения в концептуальном и эмпирическом измерениях / Миграция и развитие. Материалы международной конференции (Пятое Валентеевские чтения). – Москва: МГУ, 2007. – С. 257-281.

11. Ackermann A. Ethnologische Migrationsforschung: ein Überblick. // Zeitschrift für Kulturwissenschaften. Ethnologie der Migration. Ausg. 10. Winter 1997. – S. 1-28.

12. Molho I. Theories of Migration – a Review / Ian Molho // Scottish Journal of Political Economy. – 1986. – № 33. – P. 396-419.

УДК 911:1:001(477)

Кисельов Ю.О.
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри геодезії, картографії та кадастру
Уманський національний університет садівництва
голова
Луганський відділ Українського Географічного товариства

ВИТОКИ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОСОФІЧНОЇ ДУМКИ

Розглянуто витоки української геософічної думки за старокиївської та козацької доби. Наголошено, що першими творами давньоукраїнської літератури, що містили географічну інформацію та мали геософічний зміст, були «Літопис Аскольда» та «Повість минулих літ». Відзначено, що в подальшому українська геософічна думка розвивалася на початку Нового часу у працях Петра Могили та Феофана Прокоповича. Акцентовано на великому значенні антропогеографічних і геополітичних праць академіка Степана Рудницького для розвитку української геософії. Зазначено його погляди на сакрально-географічну роль окремих ландшафтів. З геософічної перспективи схарактеризовано зміст балто-чорноморської геополітичної доктрини. Окреслено погляди акад. С. Рудницького на проблему природних («готових») і штучних («неготових») міждержавних кордонів. Охарактеризовано його погляд на структуру українського національного геопростору, що складається із серцевинних, межових (заселених спільно із сусідніми етносами) і колоніальних (компактно замешканих діаспорою) територій. Описано та схарактеризовано зміст чорноморської геополітичної доктрини Юрія Липи. Наголошено на значенні степу в просторовому розвитку України, окресленому з геософічної точки зору Вячеславом Липинським, Євгеном Маланюком і Юліаном Вассияном. Розглянуто внесок професора Володимира Кубійовича в генезу української геософічної думки. Наголошено на розвитку ним наукових ідей Степана Рудницького. Також зазначено, що погляди на межі української національної території С. Рудницького та В. Кубійовича відображені на мапах «Атласу українських і сумежних країв». Окреслено еволюцію ідей В. Кубійовича щодо організації українського національного геопростору, зумовлену геополітичними змінами в Європі й цілому світі. Згадані його погляди на Україну як «країну меж». Наголошено на впливі транспортно-географічного чинника на геософічну долю України. Зазначено щодо співвідношення Іваном Лисяком-Рудницьким західних і східних впливів на державно-політичну самоорганізацію України. Схарактеризовано роль праць професора Олега Шаблія в розвитку української геософічної думки та вивченні її витоків.

Ключові слова: *геософічна думка, Україна, геопростір, українська національна територія, межі.*

Киселёв Ю.О. Истоки и развитие украинской геософической мысли

Рассмотрены истоки украинской геософической мысли в старокиевскую и козацкую эпохи. Акцентируется на том, что первыми произведениями украинской древнеукраинской литературы, вмещавшими географическую информацию и имевшими геософическое содержание, были «Летопись Аскольда» и «Повесть временных лет». Отмечено, что в дальнейшем украинская геософическая мысль развивалась в начале Нового времени в работах Петра Могилы и Феофана Прокоповича. Акцентируется на большом значении антропогеографических и геополитических работ академика Степана Рудницкого для развития украинской геософии. Отмечены его взгляды на сакрально-географическую роль отдельных ландшафтов. Из геософической перспективы охарактеризовано содержание балто-чорноморской геополитической доктрины. Отображены взгляды акад. С. Рудницкого на проблему естественных («готовых») и искусственных («неготовых») межгосударственных границ. Охарактеризован его взгляд на структуру украинского национального геопространства, состоящего из сердцевинных, пограничных (заселенных вместе с соседними этносами) и колониальных (компактно заселенных диаспорой) территорий. Описано и охарактеризовано содержание черноморской геополитической доктрины Юрия Липы. Акцентируется на значении степи в пространственном развитии Украины, очерченном с геософической точки зрения Вячеславом Липинским, Евгеном Маланюком и Юлианом Вассьяном. Рассмотрен вклад профессора Владимира Кубийовича в генезис украинской геософической мысли. Акцентируется на развитии им научных идей Степана Рудницкого. Также указано, что взгляды на границы украинской национальной территории С. Рудницкого и В. Кубийовича отражены на картах «Атласа украинских и сопредельных стран». Отображена эволюция идей В. Кубийовича касательно организации украинского национального геопространства, обусловленная геополитическими изменениями в Европе и в мире в целом. Упомянуты его взгляды на Украину как

«страну границ». Подчёркнуто влияние транспортно-географического фактора на геософическую судьбу Украины. Приведено соотношение Иваном Лысяком-Рудницким факторов влияния Запада и Востока на государственно-политическую самоорганизацию Украины. Охарактеризована роль работ профессора Олега Шабля в развитии украинской геософической мысли и изучении её истоков.

Ключевые слова: *геософическая мысль, Украина, геопространство, украинская национальная территория, границы.*

Kyselov Iu.O. Origins and development of the Ukrainian geosophical thought

The origins of the Ukrainian geosophical thought during the Old-Kyiv and Cossack times are characterized in the proposed article. It is stressed that the first works in the Old-Ukrainian literature that contained geographical information and had geosophical contents were the "Askold's Chronicle" and the "The Tale of the Past Years". It is marked that the Ukrainian geosophical thought was further developed in the works by Petro Mohyla and Feofan Prokopovych at the beginning of the New times. It is stressed on the great significance for the development of the Ukrainian geosophy that anthropogeographical and geopolitical works created by the Academician Stepan Rudnytsky had. His point of view on the sacral and geographical role of some landscapes is noted. The contents of the Baltic and Black-Sea geopolitical doctrine are characterized from the geosophical perspective. The Academician S. Rudnytsky's point of view on the issue of the natural ("ready") and artificial ("non-ready") international boundaries is lined. His view on the structure of the Ukrainian national land space, which consists of core, boundary (settled with the neighbour ethnicities together) and colonized (which are settled compactly by the Diaspora) territories, is characterized. The contents of the Black-Sea geopolitical doctrine created by Yuri Lypa is described and characterized. From the geosophical point of view presented by Vyacheslav Lypynsky, Yevhen Malanyuk and Yuliyana Vassyuan it is stressed on the significance steppe in Ukraine's development. The gift for the genesis the Ukrainian geosophical thought made by Professor Volodymyr Kubiyovych is viewed. It is stressed on his development of Stepan Rudnytsky's scientific ideas. It is also marked that the points of view on the boundaries of the Ukrainian national territory presented by S. Rudnytsky and V. Kubiyovych are reflected on the maps published in the "Atlas of the Ukrainian and Neighboring Lands". The evolution of the V. Kubiyovych's ideas on the organization of the Ukrainian national land space conditioned by geopolitical changes in Europe and whole world is lined. His view to Ukraine as a boundary country for the whole Europe is marked. It is stressed on the influence of the transport and geographical factor to the geosophical destiny of Ukraine. It is marked about the correspondence of the West and East influences in making state and political self-organization of Ukraine made by Ivan Lysiak-Rudnytsky. The role of the works by Professor Oleh Shabliy in the development of Ukrainian geosophical thought and studying its genesis is characterized.

Key words: *geosophical thought, Ukraine, land space, Ukrainian national territory, boundaries.*

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасна наукова думка виходить за межі пізнання лише реальних об'єктів, тобто «логічного» знання. Сьогодні довелось необхідність доповнення останнього знанням «софійним», яке має світоглядний характер і досліджує переважно концептуальні об'єкти, формує наукові абстракції та виявляє зв'язок із усесвітньою Мудрістю. Окреслений «логічно»-«софійний» дуалізм виразно проявляється в географії: якщо традиційна географія, тобто «лише-наука» (за Е. Банзе [25]) розглядає геооб'єкти та геосистеми в їхній власній сутності, то геософія намагається досягнути внутрішній зміст геопростору з урахуванням не тільки його матеріальних геокомпонентів, а й духовної складової. Саме ця невидима, але реально існуюча й дієва просторова субстанція може суттєво впливати на роль ландшафту в житті людської спільноти, що його населяє. Зокрема, духовна сфера ландшафтів

може формувати геополітичні чинники, які мають вагомим практичне значення для антропофери певного фрагменту геопростору. Тому актуальність геософічних досліджень для України є безсумнівною.

Огляд попередніх публікацій. Аналіз геософічних досліджень в Україні в минулі часи представлений у працях проф. О. Шабля [23; 24] та наших попередніх публікаціях [8; 9].

Мета статті – окреслити основні етапи розвитку української геософічної думки.

Завдання статті:

- схарактеризувати найдавніші прояви української геософічної думки;
- висвітлити головні ідеї найважливіших праць українських авторів, що мають геософічний зміст;
- акцентувати на геософічному значенні антропогеографічної й геополітичної спадщини С. Рудницького та В. Кубійовича;

- визначити геософічні аспекти творчості українських історіософів ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Геософічні конструкції у творах русько-українських авторів ми знаходимо, починаючи з ІХ ст. н. е. Яскравим свідченням тому є зміст вітчизняних літописів. Так, «Літопис Аскольда», за даними М. Брайчевського, є найдавнішою руською писемною пам'яткою, створеною в другій половині ІХ ст. [3]. Значна частина цього історико-географічного, за своєю суттю, твору присвячена переказам Св. Письма (що було властиво практично всім тогочасним літературним пам'яткам), багато місця приділено описанням слов'яно-руського часопростору – викладу історичних подій у контексті міграцій згадуваних у тексті літопису етносів та особливостей природи населених ними територій. Окремі фрагменти «Літопису Аскольда» містять не лише констатацію фактів, а й певне осмислення географічних реалій.

Так, уже на початку тексту зазначаються країни, острови й річки, які, згідно з Біблією, дісталися кожному з трьох Ноевих синів – Симові, Хамові та Яфету. Вважаємо, що на прикладі вищезазначеного триподілу Ойкумени виразно проступає всюди підкреслювана літописцем триєдність світостворення, в основі якої лежить християнський догмат про Св. Трійцю (київський князь Аскольд був християнином). Іншими проявами цієї триєдності, згідно з текстом «Літопису», є локалізація в Оковському лісі витоків трьох великих річок – Волги, Двіни й Дніпра, а також факт заснування Києва трьома братами – Кием, Щеком і Хоривом [3, с. 11].

Деякі з історико-географічних відомостей, наведених у «Літописі Аскольда», повторюються в іншому визначному творі давньоукраїнської літератури – «Повісті врем'яних літ», створеній Нестором-літописцем на початку ХІІ ст. [16]. Це, зокрема, згадка про вказані нами вище виток Дніпра, Двіни й Волги з Оковського лісу та трьох братів – засновників Києва.

Важливо відзначити суттєві відмінності в баченні авторами «Літопису» та «Повісті» проблеми організаційно-політичного центру формування давньоукраїнської державності. Якщо Нестор найбільшою мірою акцентував на ролі

північно-західного центру її генези, то сучасник князя Аскольда однозначно надавав пріоритет Києву. На нашу думку, саме з киевоцентричності значною мірою пов'язані твердження про нібито неавтентичність «Літопису Аскольда», адже сам факт його наявності – попри будь-чий суб'єктивні домисли – утверджує Україну як єдину пряму спадкоємницю Київської Русі.

Як відзначає проф. О. Шаблій, у «Повісті минулих літ» «описується історико-генетична дуга центрів від Палестино- до дунає- і киевоцентризму» [24, с. 91] в контексті порушеної в ній проблеми «нульової точки» відліку географічних координат.

Після старокиївської доби українська геософічна думка знову простежується в ХVІІ–ХVІІІ ст. у практичній діяльності Митрополита Київського Петра Могили та професора Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича. Зокрема, П. Могила, прагнучи унезалежити Українську Православну Церкву, формував ідею створення Київського Патріархату, територія впливу якого посіла б серединне положення щодо визначних тогочасних (і так само теперішніх) сакральних (а також державно-політичних) центрів – Варшави, Константинополя (Стамбула), Москви та Риму [2].

Ф. Прокопович, виходячи також із сакрально-географічних даних, розробляв концепцію, згідно з якою місто Київ має стати «другим Єрусалимом» (одне з фундаментальних сакрально-просторових понять християнства). На нашу думку, це пророцтво має наукову основу, пов'язану із суперництвом за Київ між православними та іудеями, що тривало вже близько тисячоліття (особливо загостреним було за хозарської доби у VІІІ–ІХ ст.).

Занепад України, зумовлений ліквідацією Російською імперією козацької автономії та руйнуванням Запорозької Січі, позначився й на вітчизняній геософічній думці, яка відродилася лише на початку ХХ ст. Набуття нею потужної наукової основи пов'язане з працями фундатора української національної географії акад. С. Рудницького, який органічно поєднував своє бачення «географії, яка є за своєю суттю природничою наукою» [20] з приділенням значної уваги антропогеографічним студіям. Конкретний вихід у галузь геософії

в дослідженнях С. Рудницького ми вбачаємо в деяких його судженнях і порівняннях просторового змісту (зокрема, в окресленні ним української етнічної території [19]); елементи геософічності присутні й у напрацьованій ним балто-чорноморській геополітичній доктрині України. Заслуговує на увагу твердження українського географа щодо приуроченості мусульманського сакрального простору до тропічного географічного поясу з його аридним кліматом: «Іслам – це віра, що виросла в піщаній і скельній пустині пассатової смуги нашого глобуса. Вона шириться по пустинях і там пишно розцвітає. Коли вийде поза пустиню, трудно їй загніздитись» [19, с. 288]. Вельми цікавим є й порівняння С. Рудницьким природничих і антропогеографічних характеристик Галицької України та Швейцарії, між якими він знаходив значні аналогії [19]. Геософічний зміст балто-чорноморської доктрини полягає, на нашу думку, в осьовій (субмеридіональній) територіальній композиції простору, зайнятого державами, які мали б, відповідно до ідеї С. Рудницького, увійти до «міжморської» військово-політичної коаліції. В такий спосіб балто-чорноморська вісь держав у складі Білорусі, Естонії, Латвії, Литви та України отримала б виразно східноєвропейський характер на противагу Західній і Центральній Європі (території колишніх Австро-Угорської й Німецької імперій, а також Великої Британії та Франції), Північній (Фенноскандія), Південній (Апеннінський, Балканський і Піренейський півострови) та культурно-цивілізаційній не-Європі (так звана «Європейська» частина Росії).

С. Рудницький із природничо-наукових позицій дивився й на лімогеографічні проблеми. Зокрема, вчений розрізняв кордони природні («готові», тобто достатньо досконали – приурочені до гірського хребта, великої ріки тощо) та штучні («неготові» – проведені волонтаристично). На нашу думку, його теза про природні кордони набула особливої актуальності щодо України в Новітній час у зв'язку з російською окупацією Криму й частин Придніпрового та Приазовського країв. Поряд із міжнародно-правовими аспектами проблеми сучасної російської експансії в Україну, варто виділити й суто географічні. Враховуючи, що найприроднішими, за С. Рудницьким, є дер-

жавні кордони, що проходять по значних географічних бар'єрах (у випадку України та Росії це – Керченська протока й річка Дін /Дон/, але в жодному разі не Перекопська перемичка або «лінія розмежування» між контрольованою Україною територією й так званими «ДНР» і «ЛНР»), агресивні дії Росії не лише грубо порушують міжнародне право, а й суттєво віддаляють проблему міждержавних меж від її наукового розв'язання.

Геософічний характер має побудована С. Рудницьким своєрідна структурна схема українського національного геопростору. Зокрема, він виділяв у ньому так звані «черенні» (тобто серцевинні, центральні) території, «граничні» (на межі з етнічними територіями інших народів) та колоніальні (під якими розумів розташовані на значній відстані від України землі, де компактно мешкають українці діаспори) [19]. Актуальність такої структурної схеми в наш час підтверджується тим, що українські етнічні землі (до яких входять території першої та другої зазначених груп) стали об'єктом ґрунтовних геоетнополітичних досліджень [7].

Геософічною є й теза С. Рудницького про «малопростірність й обтяжливу сутужність політичної думки» [19, с. 67] українців, викликану суттєвим переважанням землеробства (заняття яким завжди передбачало прив'язаність до відносно невеликої ділянки землі) у традиційній структурі їхнього господарства. Із цього український учений робив висновок щодо однієї з причин тогочасної бездержавності України.

Крім С. Рудницького, проблеми геополітики (й водночас геософії) в першій половині ХХ ст. розробляв український поет, лікар і мислитель-історіософ Ю. Липа. Напередодні Другої світової війни він сформулював чорноморську геополітичну доктрину України [12]. Проблема Чорного моря як «природної підстави» [15, с. 11] для України є наскрізною в усій його історіософічній (і в той же час геософічній) творчості, а також практичній націєрозбудовчій діяльності (організація у Кракові Чорноморського інституту). Згідно з доктриною, запропонованою цим мислителем, Україна локалізується (на відміну від балто-чорноморської осі) не на півдні, а на півночі проектованого міжнаціонального об'єднання,

а саме об'єднання (на відміну від балто-чорноморського союзу С. Рудницького) мусило б мати не осьовий, а циклічний геопросторовий характер. Таке бачення Ю. Липою геополітичної ролі України було продиктоване логікою історичних подій: за двадцять років, що минули від часу геополітичних напрацювань С. Рудницького, представлена ним доктрина втратила актуальність (країни Балтії – на відміну від України – весь цей час розвивалися як суверенні національні держави); натомість, увиразнилися спільні риси в долях багатьох націй чорноморського регіону – українців, грузинів (які тоді не мали своїх держав), а також болгар, румунів, турок (чії держави в силу низки причин були надто слабкими).

Важливою складовою української геософічної думки в ХХ ст. є осмислення вітчизняними мислителями феномену Степу, причому, на нашу думку, досить одностороннє. Зокрема, В. Липинський та Є. Маланюк негативно оцінювали роль степової смуги в українському етночаспросторі, зважаючи на її легкодоступність для кочових орд. За словами Є. Маланюка, Степ – це «відвічний коридор, відвічний географічний протяг у нашій історичній «помешканні»» [15, с. 11], а В. Липинський називав Степ «одвічним прокляттям нашої землі» [13; цит. за: 15, с. 10], вбачаючи в ньому територію, через яку азійські загарбники століттями вільно проникали у глиб України. На нашу думку, роль Степу у вітчизняній минувшині не була настільки однозначною: саме степова смуга виступала ареною генези козацтва, яке своєю пасіонарністю сприяло духовному й політичному піднесенню всього українського етносу. Аналогічна ситуація, якщо врахувати межі Антської держави, що простягалася від Дунаю до Дону [17, т. 1, с. 77], склалася була ще в середині I тис. н. е. Тому ми робимо висновок про діалектику Степу як українського етноландшафтного феномену: за часів свого пасіонарного піднесення українці опановували й контролювали степові простори, а в епохи пасіонарного занепаду цей контроль переходив до кочовиків різного етнічного походження (аварів, хозар, печенігів та ін.).

Досить оригінальним є осмислення Степу вітчизняним мислителем, одним з ідеологів українського націоналізму Ю. Вассіаном,

який втілює багатомірність українського простору в його образне визначення як «степового Сфінкса» [4].

У геософічних поглядах проф. В. Кубійовича знайшло продовження бачення акад. С. Рудницьким української території як сукупності всіх земель, заселених українською нацією, незалежно від їх суб'єктивно зумовленої дочасної державної приналежності. У своєму «Атласі українських та сумежних країв» [1] В. Кубійович окреслив українські етнічні землі приблизно так само, як за чверть сторіччя до нього це зробив С. Рудницький у «Короткій географії України» [18].

Посідаючи територію, що більш ніж у півтора рази перевищує сучасну площу Української держави, землі, всуціль заселені нашим народом, охоплювали, зокрема, Лемківщину, Надсяння, Підляшшя та Холмщину на Заході, Берестейщину та Стародубщину на Півночі, Північно-Східну Слобожанщину на Північному Сході, Кубань (Малиновий Клин) – на Південному Сході. За такої територіальної композиції (за якої українські терени простягалися майже в діагональному напрямі – із заходу-північного заходу на схід-південний схід) цілком українським «озером» ставало Азовське море, а на Заході українська територія включала значно більшу ділянку басейну Вісли (а саме її приток – Західного Бугу та Сяну). Отже, ми в такому разі бачимо підстави говорити про віслянсько-кубанське (формулювання наше) положення України в геопросторі Центрально-Східної Європи (за станом на кінець 30-х рр. ХХ ст.), констатоване й обґрунтоване В. Кубійовичем.

У повоєнні роки, коли в Європі та всьому світі постали нові політико-географічні й геополітичні реалії, при роботі над «Енциклопедією українознавства» В. Кубійович фактично дотримувався іншої концепції організації українського національного геопростору, яку ми називаємо ареально-дисперсною. Це було пов'язано з наступними причинами. З одного боку, переважна більшість українських етнічних земель після 1945 р. увійшла до складу Української РСР, а суміжні терени поза її межами були внаслідок деукраїнізації Кубані та операції «Вісла» насильницьки вичищені від українців. З іншого боку, велика кількість

наших співвітчизників – особливо вихідців із західного регіону – склала третю (політичну) хвилю еміграції, оселившись спершу переважно в Німеччині, а згодом – у Канаді, США, Австралії на інших країнах. Відтак, у вищезгаданій «Енциклопедії» територія України розглядалася, як правило, у квазідержавних межах УРСР. Водночас, значне місце в ній приділено характеристиці країн і окремих міст масового поселення українців за кордоном. На нашу думку, дисперсна форма розселення закордонного українства західної діаспори дає підстави для твердження про певного роду віртуальний геопростір, творений усією сукупністю (в деяких випадках – системою) поселень із компактним мешканням українців.

Елементи геософії в науковій спадщині В. Кубійовича містяться також в аналізі ним окремих аспектів географічного положення України. Зокрема, варто відзначити погляди вченого на її розташування щодо Середземного моря. Визначний український географ, наголошуючи на гідрографічному зв'язку Чорного моря із Середземним, відзначав зумовлену цим зв'язком досить тривку культурно-цивілізаційну єдність Північної Припонтиди (тобто України) та земель у східній частині середземноморського узбережжя. В. Кубійович особливо підкреслював значущість цієї єдності у стародавні часи й за доби Середньовіччя, маючи на увазі взаємини народів Геродотової Скіфії з античною Грецією та Київської Русі – з Візантією. Проте, навіть після завоювання Константинополя турками свою причетність до Середземномор'я Україна остаточно не втратила: сполучення Чорного моря із Середземним і дотепер не лише має важливе стратегічне й транспортне значення, але також відіграє суттєву геософічну й сакрально-географічну роль, яка полягає в єднанні України з іншими країнами традиційної східно-християнської духовності (отже, виявляється духовний зв'язок між теренами регіону).

У своїх працях В. Кубійович розвивав думку С. Рудницького про «великопростірність» території України. Ці вчені мали на увазі не лише те, що українська етнічна територія є найбільшою в Європі; вагоміше значення має те, що близько половини її становлять степові простори, які народів, приуроченому

до них, суб'єктивно (перцепційно) здаються безкраїми. Саме ця безмежність Степу колись сприяла дедалі значнішому розширенню українськими козаками їхніх запорозьких вольностей та територій слобожанських полків. Таке сприйняття геопростору, на нашу думку, було успадковано українцями від кочових етносів, насамперед, кримських і ногайських татар, чие панування в Степу безпосередньо передувало козацькій експансії.

Ще одним чинником географічного положення України, який досліджував В. Кубійович, є її межова (щодо європейського субконтиненту) локалізація. На думку вченого, геопросторове положення на крайньому Південному Сході Європи для української нації впродовж усього часу її історичного розвитку відіграло двояку роль: з одного боку, як ми вже зауважували вище, степові ландшафти Півдня та Сходу України віддавна слугували зручним коридором для набігів різноманітних кочовиків; з іншого боку, як зазначав В. Кубійович, саме у східному й південному напрямках «за козацькою шаблею все глибше в степи врізувався український плуг» [11, с. 49], тобто поширювалася експансія українців у бік Дону й за Дін, а разом з іншими етносами вони освоювали терени Заволжя й Зауралля (за нашими поглядами, це відбувалося в часи пасіонарного піднесення козацького /у розумінні М. Чмихова [22]/ етносу).

Як властиву рису географічного положення України, В. Кубійович відзначав її давні безперешкодні водні транспортні зв'язки із суміжними європейськими країнами (зокрема, Польщею) та практичну відсутність таких шляхів сполучення з Московщиною (історичним ядром майбутньої Російської імперії) [11, с. 43]. Це зауваження, висловлене з географічних позицій, цілком підтверджує тезу українських істориків про неможливість існування за старокиївських часів єдиного «давньоруського» народу, що мав би посідати територію від Києва до Ладоги й від Галича до Суздаля та, отже, як ми наголошували раніше [8], спростовує витворену російськими шовіністичними інтелектуалами псевдотеорію так званої «триєдиної Русі».

У повоєнну добу елементи геософії були властиві деяким українським історикам діа-

спори. Серед них варто відзначити І. Лисяка-Рудницького, одна зі статей якого має виразно геософічну назву – «Україна між Сходом і Заходом» – та відповідний зміст, пов'язаний із визначенням належного українській нації місця в геопросторі. Зазначений автор наголошував, що Україна органічно належить до Європи (ототожнюваної із Заходом) у контексті національної державно-політичної самоорганізації, водночас так само природно увібравши східні (зокрема, грецько-візантійські) культурні надбання [14, 1994, т. I, с. 1–9]. Геософічні погляди І. Лисяка-Рудницького узгоджуються з висловленою ще у 1918 р. думкою М. Грушевського про те, що «історичні умови життя орієнтували Україну на захід, географічні орієнтували і орієнтують на полудне, на Чорне море...» [5, с. 16].

У наш час відродження геософічних досліджень в Україні, які не розвивалися за доби радянської влади як нібито «антинаукові», пов'язане, передусім, із працями проф. О. Шаблія. По-перше, цей учений актуалізує геософічні пошуки й напрацювання вчених минулих сторіч (зокрема, арабських і давньоруських авторів). По-друге, він популяризує геософічні розробки вчених і мислителів ХХ ст. Геософічний за суттю характер мають погляди самого О. Шаблія на низку проблем політичної географії, геополітики та геостратегії [23; 24].

Терміном «геософія» в новітній вітчизняній суспільній географії послуговується також В. Дергачов [6]. Проте, на нашу думку, за своїм змістом дослідження цього автора більшою мірою належать сферам геополітики й соціології, ніж власне геософії, елементи якої таки наявні в його працях.

Таким чином, можна відзначити вагому наповненість геософічною думкою не лише географічних, а й історичних, філософських та інших праць українських авторів як віддаленого й недавнього минулого, так і сучасної доби. На нашу думку, неминуща актуальність геософічних досліджень України пов'язана із самою суттю розв'язуваних ними проблем, які виходять за межі вузькофахового інтересу та набувають загальнонаціонального, державно-політичного значення. Як наголошують професори О. Топчієв, В. Нудельман, Л. Руденко, «в умовах державної незалеж-

ності стрімко зростає інтерес до... геософічних досліджень» [21, с. 7]. Ми пояснюємо сучасне збільшення суспільного попиту на геософічні пошуки в Україні ще недостатньою визначеністю геопросторових теоретичних основ українського національного державотворення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Витоки української геософічної думки сягають старокиївських часів. Державницька діяльність київських князів, а пізніше – гетьманів, потребувала глибокого осмислення геопростору, яким володіла держава. Таке осмислення міститься в найдавніших вітчизняних писемних пам'ятках – «Літописі Аскольда» та «Повісті врем'яних літ», згодом – працях П. Могили й Ф. Прокоповича.

Найвизначніший внесок у розвиток геософічних ідей в Україні зробили С. Рудницький та В. Кубійович. Зокрема, з їхньою науковою спадщиною пов'язані узгоджене з етнічними межами окреслення й структурування українського національного геопростору, напрацювання геополітичних доктрин і концепцій, формування діалектичних поглядів на «великопростірність» території України та «малопростірність» думки, властиву деяким субетносам українців, шляхи розв'язання низки інших проблем геопросторового змісту.

Наступні дослідження характеризованої теми, на нашу думку, можуть бути пов'язані з прогнозуванням подальшої геопросторової долі України на основі запропонованої нами концепції «пульсуючого геопростору», суть якої полягає в («інверсіях пасіонарності») [10], тобто чергуванні пасіонарних піднесень і занепадів у різних фрагментах Ойкумени через близькі за тривалістю проміжки часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Атлас українських та сумежних країв / за ред. проф. В. Кубійовича. – Львів, 1938. – 100 с.
2. Борисова О.В. Соціально-історична антропологія: навч. посібник / Ольга Борисова. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – 328 с.
3. Брайчевський М.Ю. Літопис Аскольда / Михайло Брайчевський. – К.: Укр. центр духовної культури, 2001. – 132 с.
4. Вассиян Ю. Твори. Т. I. Степовий Сфінкс: Сусп.-філос. нариси / Юліян Вассиян. – Торонто: Євшан-Зілля, 1972. – 288 с.
5. Грушевський М.С. На порозі Нової України:

гадки і мрії / Михайло Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – 128 с.

6. Дергачёв В.А. Раскалённые рубежи: очерки маргинальной коммуникативности / В.А. Дергачёв. – Одесса : Астропринт, 1998. – 102 с.

7. Дністрянський М.С. Теоретичні основи етно-геополітики / М.С. Дністрянський. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 500 с.

8. Кисельов Ю.О. Геософічне значення наукової спадщини професора Володимира Кубійовича / Юрій Кисельов // Історія української географії. Всеукр. науково-теоретичний часопис. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. – Вип. 22. – С. 20–25.

9. Кисельов Ю.О. Основи геософії: проблеми теорії та методології / Ю.О. Кисельов. – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.

10. Кисельов Ю.О. Суспільно-географічні основи теоретичних та прикладних геософічних досліджень в Україні / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. геогр. наук / Кисельов Ю.О. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 36 с.

11. Кубійович В. Том I. Наукові праці / Володимир Кубійович // упоряд. і вступ. стаття проф. Олега Шаблія. – Париж ; Львів : Фенікс, Укр. акад. друкарства, 1996. – 800 с.

12. Липа Ю.І. Чорноморська доктрина / Юрій Липа // Всеукраїнська трилогія. Т. II / [кер. проекту Василь Яременко]. – К. : МАУП, 2007. – 392 с.

13. Липинський В.К. Повне видання творів, архів, студії : у 25 т. Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва XVII-м столітті / В. Липинський ; ред. Я. Пеленський. – Філадельфія : Східно-Європейський дослідний ін-т В.К. Липинського. – 1991. – 346 с.

14. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і

Заходом : пер. з англ. // Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.

15. Маланюк Є.Ф. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. – К. : АТ «Обереги», 1992. – 80 с.

16. Повість врем'яних літ / худож.-оформлювач А.С. Ленчик. – Х. : Фоліо, 2008. – 317 с.

17. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2 т. Т. 1 / Наталія Полонська-Василенко. – 4-е вид. – К. : Либідь, 2002. – 590 с.

18. Рудницький С.Л. Коротка географія України : у 2 ч. Ч. I. Фізична географія / Степан Рудницький. – К. ; Львів : Лан, 1910. – 150 с.

19. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? / упор., передмова О.І. Шаблія / Степан Рудницький. – Львів : Світ, 1994. – 415 с.

20. Рудницький С.Л. Нинішня географія / Степан Рудницький // Академік Степан Рудницький / за ред. проф. О. Шаблія. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 59–106.

21. Топчів О.Г. Географія перед новими викликами і запитамі (український аспект) / О.Г. Топчів, В.І. Нудельман, Л.Г. Руденко // Укр. геогр. журн. – 2012. – № 2. – С. 3–10.

22. Чмихов М. Україна від минулого до майбутнього / Микола Чмихов // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – К. : Вид. Київ. ун-ту, 1992. – Вип. 8. – С. 34.

23. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / Олег Шаблій. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.

24. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії / Олег Шаблій. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 444 с.

25. Banse E. Die Seele der Geographie. Geschichte einer Entwicklung / Ewald Banse. – Braunschweig : Georg Westermann, 1924. – 96 с.

УДК 911.3

Коробов В.К.
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічної географії,
Херсонський державний університет

ІНДЕКС ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПОСТУПУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ У ВИКЛАДАННІ КУРСУ РЕГІОНАЛІСТИКИ

Дана стаття присвячена проблемам методики викладання навчального курсу «Регіоналістика». На прикладі практичної участі викладачів і студентів у реалізації комплексного дослідницького проекту з розрахунку Індексу євроінтеграційного поступу показано пізнавальні і методичні можливості вивчення студентами проблем регулювання регіонального розвитку із застосуванням комплексних індикаторів. Відповідний навчальний матеріал розроблено на основі власних досліджень і практичної участі у розробці і моніторингу виконання Стратегії регіонального розвитку Херсонської області до 2020 року. Виявлено пізнавальні і практичні можливості сконструйованого за участю автора Індексу євроінтеграційного поступу для адекватної оцінки місця Херсонщини у контексті регіонального розвитку в Україні і визначення перспектив і напрямків такого розвитку.

Ключові слова: *регіональний розвиток, індекс регіонального розвитку, індекс євроінтеграційного поступу, стратегія регіонального розвитку, Херсонська область.*

Коробов В.К. Индекс евроинтеграционного развития регионов Украины в преподавании курса регионалистики

Данная статья посвящена проблемам методики преподавания учебного курса «Регионалистика». На примере практического участия преподавателей и студентов в реализации комплексного исследовательского проекта по расчету Индекса евроинтеграционного развития показано познавательные и методические возможности изучения студентами проблем регулирования регионального развития с применением комплексных индикаторов. Соответствующий учебный материал разработан на основе собственных исследований и практического участия автора в разработке и мониторинге исполнения Стратегии регионального развития Херсонской области до 2020 года. Выявлены познавательные и практические возможности сконструированного при участии автора Индекса евроинтеграционного развития для адекватной оценки места Херсонщины в контексте регионального развития Украины и определения перспектив и направлений такого развития.

Ключевые слова: *региональное развитие, индекс евроинтеграционного развития, стратегия регионального развития, Херсонская область.*

Korobov V.K. Index of European integration of the regions of Ukraine in the studies course Regional Science

This article deals with the problems of teaching methods of the course "Regional Science". On the example of practical participation of teachers and students in the implementation of an integrated research project on the construction of the Index of European integration shows for students cognitive and teaching the possibility of studying the development of a regional regulatory development with integrated indicators. The corresponding teaching material is based on their own research and practical participation of the author in the design and monitoring of the execution of the Strategy of Regional Development of the Kherson region until 2020. Identified cognitive and practical possibilities constructed with the participation of author Index of European integration for the adequate evaluation of the place of Kherson region in the context of regional development of Ukraine and determine the prospects and directions of such development.

Key words: *regional development, European integration development index, a regional development strategy, Kherson region.*

Постановка проблеми. У викладанні університетського курсу «Регіоналістики» велике значення має ознайомлення студентів з новітніми методами вимірювання рівнів регіональ-

ного розвитку із застосуванням комплексних індикаторів, розрахункових індексів. Досвід дослідження таких методів має міждисциплінарне походження і сформовано в галузях регі-

оналістики, економічної географії, регіональної економіки, соціології регіонів, соціально-економічної статистики та інших галузей науки.

У викладача, який веде курс «Регіоналістика» існує проблема опанування студентами сучасними методами вимірювання рівня регіонального розвитку. Таке опанування включає ознайомлення із новітніми методами вимірювання і набуття студентами навичок конструювання індексів регіонального розвитку і їх використання для порівняльного аналізу регіонального розвитку.

Рівень розвитку регіонів оцінюють за багатьма видами показників, які умовно можна поділити на економічні, соціальні й політичні, стандартизовані і пошукові. Особливе місце мають комплексні індикатори, сконструйовані індекси регіонального розвитку, які розраховуються на основі різнопланових показників економічного, соціального, культурного розвитку із застосуванням статистичних процедур. Метод індексів оснований на тому, що будь-який абсолютний статистичний показник можна обчислити як відносний щодо аналогічного середнього показника. Ми розглядаємо приклад складного, інтегрального індексу, який визначено складанням (підсумовуванням) або перемноженням кількох простих індексів. Такий індекс дає змогу ранжувати (визначити місце розвитку) регіону за сукупністю важливих показників.

Мета статті – показати методичні і пізнавальні можливості підтеми індексів регіонального розвитку у викладанні університетського курсу «Регіоналістика», розробка методів ознайомлення студентів із новітніми моделями комплексних індикаторів регіонального розвитку, навчання студентів методам і прийомам розрахунку таких індексів, зокрема, на прикладі розрахунку міжрегіональною дослідницькою групою Індексу Євроінтеграційного поступу регіонів України, в якому в 2015-2016 роках брав участь автор статті.

Питаннями діагностики регіонального розвитку займалися такі українські вчені: Забалдіна Ю.Б., Ларинова Н.А., Мальчикова Д.С., Стеченко Д.М., Пилипенко І.О., Д.С.Мальчикова, Топчів О.Г., Лексін В.Н., Ніколіна І., Дмитрієва Т. Холянко Я.В., Шевяков А.Ю., Шведов А.Н., Яворська В.В. та ін.

Одна з головних проблем регіонального управління – це вивчення, обговорення і коригування напрямків, перспектив, очікуваних особливостей регіонального розвитку. В Херсонській області здійснена велика колективна робота з розробки і прийняття Стратегії розвитку Херсонської області на період до 2020 року, Плану заходів з реалізації у 2016–2017 роках Стратегії розвитку Херсонської області на період до 2020 року [1]. В розробці вказаних програмних документів регіонального розвитку, експертному оцінюванні запропонованих проектів регіонального розвитку у складі Робочої групи, створеної розпорядженням голови облдержадміністрації 25.07.2014 року, брали участь викладачі кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету на чолі із завідувачем кафедри доктором географічних наук Мальчиковою Дарією Сергіївною (в тому числі – *автор статті*). Ця практична робота, яка велася і ведеться протягом 2014-2016 років, була використана у викладанні навчального курсу «Регіоналістика» студентам 5 курсу факультету біології, географії і екології. Студенти не тільки були ознайомлені з відповідними документами, але й активно брали участь в обговоренні їх виконання на семінарських заняттях, використовували при підготовці курсових і дипломних робіт, написанні навчальних есе з проблемних питань регіонального розвитку, частина з яких опубліковані в місцевих Інтернет-виданнях, на сайтах громадських організацій Херсона. Зокрема, особливо активне обговорення серед студентів викликав резонансний проект будівництва другої черги Каховської ГЕС. З цієї теми на сайті громадської організації Центр досліджень південноукраїнського прикордоння виступив студент Олександр Курило [2].

Процес розробки Стратегії регіонального розвитку в області відбувався із деяким запізненням і не повною мірою відповідав затвердженій Урядом «Методології планування регіонального розвитку в Україні». Робота над Стратегією завершена і її було затверджено рішенням Херсонської обласної ради від 10.09.2015 року.

За нашими оцінками, що враховують і оцінки студентів, які вивчають регіоналіс-

тику, зроблений соціально-економічний аналіз розвитку Херсонщини і SWOT-аналіз розвитку регіону відповідає новітнім досягненням регіоналістики, він є досить реалістичним та методично вірно підготовленим. Стратегічне фокусування, формулювання бачення розвитку регіону (місії) та стратегічних цілей здійснювалось співробітниками департаменту економічного розвитку облдержадміністрації з урахуванням думок експертів – вчених місцевих університетів, громадської думки студентських колективів. Обговорення пропонуваніх варіантів розвитку було достатнім та проходило публічно. Визначені у Стратегії стратегічні цілі корелюються із цілями Державної стратегії регіонального розвитку до 2020 року.

Завдання статті – 1) розкрити сутність індексів регіонального розвитку як комплексних індикаторів; 2) на прикладі Індексу євроінтеграційного поступу регіонів України показати особливості застосування і розрахунку таких комплексних індикаторів; 3) навчити студентів користуватися методами розрахунку індексів регіонального розвитку в своїй навчальній і дослідницькій діяльності.

В умовах дефіциту власних ресурсів, яких бракує периферійним університетам на проведення власних наукових досліджень, які могли б стати дослідницькою і освітньою школою для студентів, надзвичайно важливе значення набуває участь викладачів і студентів у реалізації дослідницьких проектів місцевих громадських організацій, які деякою мірою компенсують цей недолік.

Викладачі кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету і студенти, які вивчають курс «Регіоналістика», протягом 2014-2015 рр. долучилися до реалізації проекту «Сприяння країн Вишеградської четвірки в оцінці економічних реформ регіонів України в умовах інтеграції до ЄС», який здійснювався Поліським фондом міжнародних та регіональних досліджень (м. Чернігів) і Асоціацією регіональних аналітичних центрів за підтримки Міжнародного Вишеградського Фонду (Словаччина) у партнерстві з Центром досліджень словацької асоціації зовнішньої політики (Словаччина), Міжнародним центром демократичних перетворень ICDDT (Угорщина), Фондацією укра-

їнсько-польської співпраці PAUCI (Польща), Асоціацією аналітичних центрів за відкрите суспільство PASOS (Чехія) та Чернігівським національним технологічним університетом. Організаційна і змістовна робота, яка забезпечила участь херсонських учасників у даному масштабному всеукраїнському проекті і розрахунку Індексу по Херсонській області велась херсонською громадською організацією, членом Асоціації регіональних аналітичних центрів України (АРАЦ) – Центром досліджень південноукраїнського прикордоння. Така співпраця університетської кафедри і громадської організації (регіонального аналітичного центру) дала можливість викладачам і студентам взяти участь у дослідженні, набути навичок дослідницької роботи і отримати унікальну і актуальну місцеву інформацію, яка використана у викладанні навчального курсу «Регіоналістика».

Теоретико-методологічне обґрунтування побудови Індексу Євроінтеграційного Поступу розробила Тетяна Зосименко, кандидат економічних наук, доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки Чернігівського державного технологічного університету [3].

Розробка Індексу Євроінтеграційного Поступу стала цікавим і продуктивним підходом до оцінювання прогресу економічних реформ у регіонах України у контексті процесів європейської інтеграції. Індекс розраховано на основі даних Державної служби статистики України та Херсонського обласного статистичного управління. Доводилося робити численні інформаційні запити в місцеві органи влади від громадської організації для того щоб знайти необхідні дані.

Головна ідея включення даної теми до змісту курсу «Регіоналістика» – передати студентам інформацію, знання і розуміння можливості і необхідності використання комплексних соціально-економічних індикаторів в процесі розробки стратегії і планів регіонального розвитку, при прийнятті рішень вибору варіантів раціонального розвитку регіону, індикаторів доцільних, адекватних і меті суспільного розвитку і інтересам спільнот, громад, населення. Студентам необхідно сформувані навички практичного застосування валідних індексів регіонального розвитку.

Розрахунок Індексу здійснювався на основі положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [4] і Порядку денного асоціації (ПДА) [5]. Індекс, як відносну величину розраховували на основі блоків показників, які відображають пріоритетні напрями реформ в регіонах, що визначені Угодою про асоціацію між Україною і ЄС.

Вирішення наукових і практичних завдань по розрахунку Індексу забезпечувалося комплексом дослідницьких і навчальних дій: уточнення самого поняття «регіон» із застосуванням методології системного аналізу і визначення характеристик регіональної соціально-економічної системи. Студентам при вивченні теми наголошується важливість визначення характеристик регіональ-

ної соціально-економічної системи, вони застосовують загальнонаукові методи узагальнення, систематизацію, аксіоматичний метод, дедукцію, індукцію, порівняльно-історичний метод тощо. Широко застосовується метод SWOT-аналізу.

Автори методології проекту визначили Індекс Євроінтеграційного Поступу (ІЄП) – як «інтегральну величину, що розрахована на основі агрегування одиничних показників, котрі відображають результативність досягнення основних цілей економічної інтеграції з ЄС у регіональному вимірі.

(...) У цілому, індекс – це відносна величина, яка є узагальненою мірою певного явища, утвореного з різнорідних елементів, що не підлягають безпосередньому підсумовуванню.

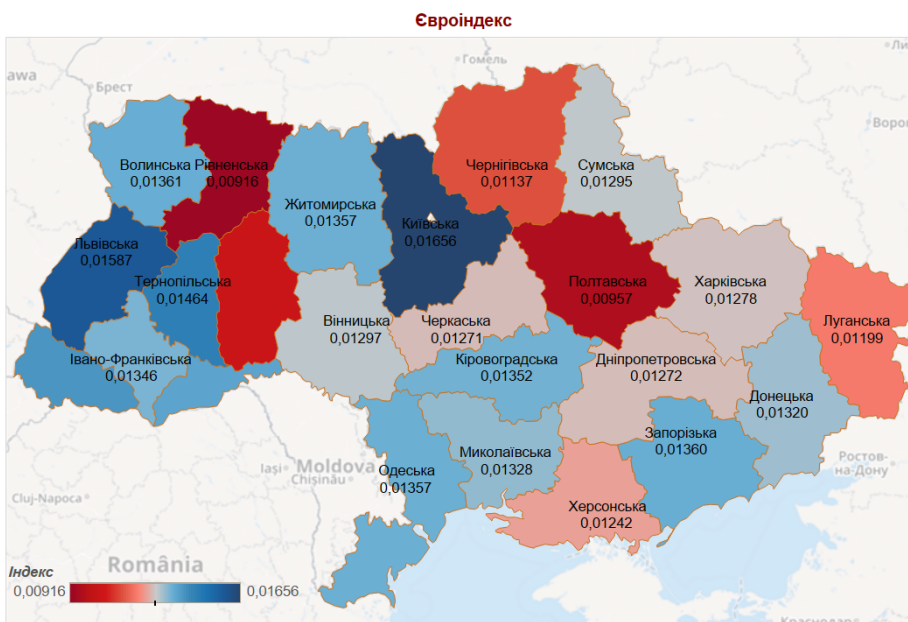
Індекс євроінтеграційного економічного поступу регіонів України

Загальний рейтинг. Індекси регіонів за напрямками реформ	Індекси регіонів по блокам реформ	Зведена таблиця рейтингів регіонів по блокам реформ	Структура Індексу: регіональний розріз
---	-----------------------------------	---	--

Євроіндекс

I. Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею

II. Економічне та галузеве співробітництво

Рейтинг		
Київська	1	0,01656
Львівська	2	0,01587
Тернопільська	3	0,01464
Закарпатська	4	0,01409
Чернівецька	5	0,01379
Волинська	6	0,01361
Запорізька	7	0,01360
Одеська	8	0,01357
Житомирська	9	0,01357
Кіровоградська	10	0,01352
Івано-Франківська	11	0,01346
Миколаївська	12	0,01328
Донецька	13	0,01320
Вінницька	14	0,01297
Сумська	15	0,01295
Харківська	16	0,01278
Дніпропетровська	17	0,01272
Черкаська	18	0,01271
Херсонська	19	0,01242
Луганська	20	0,01199
Чернігівська	21	0,01137
Хмельницька	22	0,01035
Полтавська	23	0,00957
Рівненська	24	0,00916

Дослідження проведено в рамках проекту «Сприяння країн Вишеградської четвірки в оцінці економічних реформ регіонів України в умовах інтеграції до ЄС», що здійснюється Поліським фондом міжнародних та регіональних досліджень (м.Чернівці) і Асоціацією регіональних аналітичних центрів за підтримки Міжнародного Вишеградського Фонду (Словаччина) у партнерстві з Центром досліджень словацької асоціації зовнішньої політики (Словаччина), Міжнародним центром демократичних перетворень ICDT (Угорщина), Фондацією українсько-польської співпраці PAUCI (Польща), Асоціацією аналітичних центрів за відкрите суспільство PASOS (Чехія) та Чернігівським національним технологічним університетом.

Рис. 1. Рейтинг соціально-економічного розвитку (становища) регіонів України на основі порівняння значень Індексу Євроінтеграційного Поступу

Складовими частинами індексу можуть бути різномірні величини, однак їх підбір повинен відповідати предмету дослідження для того, щоб можна було проводити обґрунтовані порівняння.

Хоча предметом цього дослідження є оцінка стану та динаміки економічних реформ євроінтеграційного спрямування регіонів, об'єктом дослідження є їх соціально-економічне становище, що відображається рядом показників, котрі відповідно до структури ПДА було об'єднано у два основні напрями: 1) торгівля і питання, пов'язані з торгівлею; 2) економічне та галузеве співробітництво [3].

Херсонська область в загальному рейтингу посідає лише 19 місце. Індекс євроінтеграційного поступу по Херсонській області складає 0.01242 (рис. 1).

Відповідно до блоку «Сільське господарство та розвиток сільської місцевості» у порівняльному рейтингу Херсонщина посідає 1 місце. У порівнянні із сусідніми регіонами за цим показником Херсонщина випереджає усі регіони.

Матеріали проведеного дослідження і розрахунки Індексу Євроінтеграційного Поступу регіонів України використані у викладанні таких тем курсу «Регіоналістика» як «Структура господарства регіонів», «Регіональні відміни за структурою і спеціалізацією господарських комплексів», «Регіональні відміни рівнів соціально-економічного розвитку» та ін.[6]. Вони доповнюють методику розрахунку Індексу Людського Розвитку, яка розроблена Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Висновки. Участь викладачів кафедри і студентів, які вивчають навчальний курс «Регіоналістика» у практичній роботі по розробці і моніторингу виконання Стратегії регіонального розвитку Херсонської області до 2020 року стала важливою складовою навчання і студентської наукової роботи. Участь у проєкті по конструюванню і розрахункам Індексу євроінтеграційного поступу регіонів України за участю Асоціації регіональних центрів України, Центру досліджень південноукраїнського прикордоння показала пізнавальні і дослід-

ницькі можливості комплексних індикаторів регіонального розвитку, що ґрунтуються на нормалізації різномірних величин, які характеризують основні напрями економічних реформ (торгівля, економічне та галузеве співробітництво та ін.).

У результаті застосування відповідного досвіду, студенти отримали уявлення про роль комплексних індикаторів регіонального розвитку, навчилися їх конструювати і застосовувати, розширили свої знання про особливості регіонального розвитку Херсонщини, місце області у порівнянні з даними Індексу по іншим регіонам України.

У подальшому планується вивчити можливість розрахунку індексу євроінтеграційного поступу для районного рівня аналізу, і вивчення студентами наступних рівнів районування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Херсонщина. Офіційний сайт Херсонської облдержадміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khoda.gov.ua/strategiya-rozvitku-2020/> – (Дата звернення 26.05.2016)
2. Курило О. Каховська ГЕС-2: негативні наслідки її будівництва. – Сайт Центру досліджень південноукраїнського прикордоння (громадська організація). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sufront.org/en/bachennya-regionalnogo-rozvitku/152-кахovska-ges-2-negativn-nasltdki-budvnicztva> – (Дата звернення 26.05.2016)
3. Індекс Євроінтеграційного Економічного Поступу в Україні. Звіт. / упоряд. М. Корявець. – Чернігів: Поліський фонд міжнародних та регіональних досліджень, 2015. – 104 с.
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011 – (Дата звернення 26.05.2016)
5. Порядок денний асоціації між Україною та ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію від 16.03.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=248502634&cat_id=248502501. – (Дата звернення 26.05.2016)
6. Топчів О.Г., Мальчикова Д.С., Яворська В.В. Регіоналістика. Географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015.

УДК 911.3

Моликевич Р.С.
асистент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ДОСТУПОМ ДО МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ ЯК ІНДИКАТОР РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті висвітлено питання розвитку глобальної мережі Інтернет в Херсонській області, що є однією з вагомих характеристик при оцінці рівня розвитку суспільства. Запропоновано підхід щодо оцінки регіональних диспропорцій у кількості користувачів мережі за обліковими аккаунтами соціальних мереж. Виконано оцінку забезпеченості населення доступом до мережі Інтернет по районам і міськрадам Херсонської області.

Ключові слова: інформаційний простір, суспільно-географічний процес, Інтернет, аккаунт, інформаційне суспільство.

Моликевич Р.С. Обеспеченность населения доступом к сети интернет как индикатор развития информационного пространства Херсонской области

В статье рассмотрены вопросы развития глобальной сети Интернет в Херсонской области, которая является одной из весомых характеристик при оценке уровня развития общества. Предложен подход к оценке региональных диспропорций в количестве пользователей сети по учетным аккаунтами социальных сетей. Выполнена оценка обеспеченности населения доступом к сети Интернет по районам и горсоветам Херсонской области.

Ключевые слова: информационное пространство, общественно-географический процесс, Интернет, аккаунт, информационное общество.

Molikevych R.S. The possibility of internet access as indicator of information space of Kherson region

The article discusses the development of the global Internet in the Kherson region, which is one of the biggest features in assessing the level of development of society. An approach to the evaluation of regional disparities in the number of network users, accounts, social networking accounts. The evaluation of security of the population with Internet access by region and city council of the Kherson region.

Key words: information space, socio-geographical process, the Internet account, the information society.

Постановка проблеми. В сучасних реаліях інформація стала досить потужною зброєю у формуванні громадської думки, і головним її арсеналом стають саме простори Інтернет-мережі. Зважаючи на це, дослідження територіальних відмінностей забезпеченості населення доступом до мережі є вагомим фактором у дослідженні розвитку суспільства. Показник забезпеченості населення доступом до мережі Інтернет використовується у розрахунках Індексу розвитку людського потенціалу [4], Індексу глобальної конкурентоспроможності [1], індикаторів розвитку інформаційного суспільства [2] і т.д. Тобто, показник забезпеченості населення Інтернетом є досить своєрідною характеристикою якості життя та рівня суспільного

розвитку населення, проявляє ступінь освітнього та культурного його розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням широкого кола питань пов'язаних з інформаційним полем проводяться у Харківському центрі суспільної географії, зокрема К.А. Немцем та Л.М. Немець. Питання розвитку ІТ-комунікацій в інфраструктурі господарства Херсонської області розглядаються у публікаціях В.К. Коробова.

Метою даної статті є виявлення регіональних диспропорцій розвитку інформаційного суспільно-географічного простору Херсонської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чи не головною категорією сучасної суспільної географії є суспільно-географічний

процес – послідовна закономірна зміна ситуацій у розвитку суспільства в історичному та географічному контекстах, або, інакше кажучи, зміни суспільних складових соціогеосистем у просторово – часовому континуумі [3]. Інформація є одною з головних складових соціогеопроецесу, поряд з соціальною, економічною, геоекологічною, ментальною та культурологічною. За визначення К.А. Немця, інформаційно-суспільно-географічний простір – це простір антропосфери, де існують соціум, господарство і природні системи, територіальна організація, властивості і зв'язок (між собою та зовнішнім середовищем) яких зумовлені складною взаємодією полів різних ознак, а єдність і оптимізація здійснюються через інтерференцію та взаємодію їхніх інформаційних полів. Останнім часом в географічних дослідженнях уконституується інформаційно-синергетична парадигма, що покликана забезпечувати дослідження інформаційного обміну в соціально-географічних системах як складової суспільно-географічного процесу.

Інформація виконує досить важливу роль у регулюванні геосистем різного рівня, і є ланкою ноогенезу, що чим далі тим сильніше посилює свій вплив у геопросторі. Не можна чітко визначити або спрогнозувати результати впливу інформаційного середовища (того чи іншого кванту інформації) на розвиток геосистем, тому розвиток інформаційного простору має досить сильні синергетичні аспекти.

Однією з основних методологічних проблем є фіксація руху та дифузії інформації у геопросторі, як суто в соціосфері так і в природно-антропогенних системах. Вагомим інструментом дослідження інформаційного простору є розвиток Інтернет-мережі, що дозволило фіксувати потоки інформації та виявляти коливання рівня інформаційної напруженості в суспільстві. Диференціація різнорівневої інформації та рівня доступності її для населення впливає на прояви флуктуацій в усіх сферах: починаючи від курсу акцій на світових біржах, закінчуючи посиленням захворюваності на хвороби органів кровообігу в окремі області чи районі. В українських реаліях інформаційний простір є також важливим плацдармом в інформаційній війні, тим самим забезпечуючи геополітичну безпеку/небезпеку соціуму.

Отже, оцінка забезпеченості населення доступом до Інтернет-мережі дає можливість оцінити як напруженість інформаційного середовища так і рівень освіченості та якості населення.

Статистика обліку Інтернет-користувачів складна, і на регіональному рівні практично не обраховується. Для областей в цілому кількість користувачів вираховується за результатами звітів компаній, що надають послуги доступу до мережі Інтернет. Складність такого обліку полягає в досить значній проблематиці підрахунку користувачів мобільного Інтернету, який в сільській місцевості досить часто є єдиним варіантом виходу в мережу. Так, за даними Головного управління статистики в Херсонській області абонентів мережі «Інтернет» налічується 83,8 тис. осіб, або 7,86% населення (в середньому за 2015 рік). За даними пошукової системи «Яндекс» 41% населення у віці від 15 років і старше (близько 370 тис. осіб, або близько 35% всього населення області) хоча б раз в місяць «виходить» в Інтернет [5]. Цей показник менший ніж в середньому по Україні (середній показник 56%), в міських поселеннях Інтернетом користується приблизно половина дорослого населення, а в сільській менше третини.

Зрозуміло що під одним абонентом можна розуміти декілька користувачів, так як однією лінією можуть користуватись значна кількість осіб. Зважаючи на дану високу відмінність у показниках, нами була запропонована гіпотеза щодо підрахунку кількості користувачів Інтернет мережі за допомогою соціальних мереж. Підґрунтям такого висновку послужив звіт пошукової мережі Яндекс та консалтингової компанії GEMIUS S. A, в якому зазначено, що перше місце по кількості запитів серед населення Херсонської області займає соціальна мережа «Вконтакте». Зрозумілим є що в сучасному суспільстві кожен користувач зареєстрований хоча б в одній соціальній мережі, тим самим він «позначає» себе як облікова одиниця, і дає можливість за допомогою інтерфейсу соціальної мережі врахувати його як користувача в статистиці обліку споживачів інтернет-продукту будь-якої адміністративної одиниці. Система «Вконтакте» є найбільш зручною серед інших

соціальних мереж в плані задання параметрів пошуку користувачів, можна вибрати населений пункт, район, область, країну. Зважаючи на це, нами було враховано кількість користувачів соціальної мережі «Вконтакте» по 698 населеним пунктам області, і на основі отриманих даних зроблено опосередковані висновки щодо залучення населення адміністративних одиниць області до користування Інтернетом. Так в Херсонській області користувачами мережі є 13,7% населення (або 145937 осіб), що є середнім показником між офіційною статистикою абонентів та Яндекс статистикою користувачів, і на наш погляд є більш правдоподібною. В територіальному розрізі спостерігається наступна картина (рис. 1):

1. Найбільша кількість користувачів спостерігається у міськраді Херсона (923,11 користувачів/1000 осіб) та Нової Каховки (662,58 користувачів/1000 осіб). Середній показник по області складає

137,1 користувач/1000 осіб. В загалом в районах, де районними центрами є міста спостерігається найвища кількість користувачів, а відповідно і найкраща забезпеченість доступом до Інтернету. За таких умов у області формується два центри: Південно-Західний (м. Херсон, м.Нова Каховка, Цюрупинський, Голопристанський, Скадовський і Каланчацький райони) та Південно-Східний (Генічеський та Іванівський райони).

2. «Провали» у кількості користувачів навколо м. Херсона та м. Нової Каховки пояснюються по-перше спрямованістю інтернет-провайдерів працювати на більш широких ринках (тобто вигідніше працювати в місті, а не в селі), по-друге фактом того, що Інтернет користувачі часто вказують у графі «місце проживання» найближчий великий населений пункт або обласний центр, на протигагу мало відомому селу. Як результат, такі «провали» сформувались у Бериславському та Каховському районах.

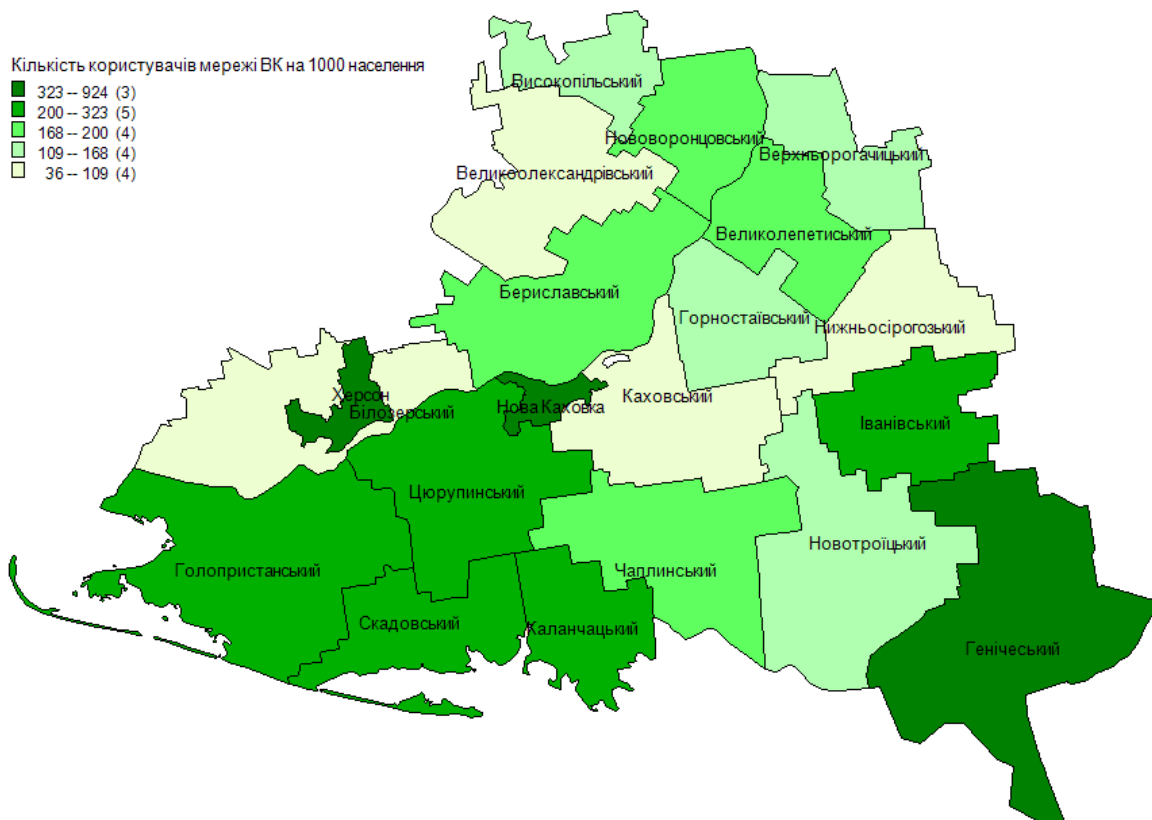

Рис. 1. Відносне забезпечення населення Херсонської області доступом до Інтернету

Джерело: враховано автором на основі статистики користувачів у соціальній мережі «Вконтакте», 2015 р.

3. У сільських поселеннях з кількістю населення менше 300 осіб практично повсюдно проявляється відсутність зареєстрованих користувачів, що є результатом відсутності можливості доступу до Інтернету та низькою кількістю молодого населення.

Отримані результати свідчать, що розвиток інформаційного простору досить неодно-рідний і має значні провали в периферійних районах області, тим самим сповільнюючи розвиток даних регіонів. В приміських районах розвиток інформаційного простору сприяє посиленню процесів руралізації. Інформаційна відсталість порушує принципи збалансованого розвитку регіонів, тому розвитку інформаційного простору варто приділити увагу при розробці та впровадженню регіональних стратегій розвитку

Висновки. Отже, враховані показники користування Інтернетом населенням області можливо доволі точно вважати показниками культурного та освітнього рівня населення, що є невідомою характеристикою як інформаційного суспільства так і інформаційного простору. Досить низька розвиненість Інтернет-мережі є ознакою стагнаційних процесів

та диспропорцій у збалансованості розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Індекс глобальної конкурентоспроможності 2013: Забезпечення сталого зростання та формування стійкості [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.feg.org.ua/uploadfiles/reports/files/3_chapter1_ukr.pdf

2. Національна система індикаторів розвитку інформаційного суспільства в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ecsor.com.ua/files/indicator_r2.pdf

3. Немець К.А. Концепція інформаційного суспільно-географічного простору і її застосування в суспільно-географічних дослідженнях. Доповідь на науково-методичному семінарі кафедри соціально-економічної географії та регіонознавства [Електронний ресурс] / К.А. Немець. – 2013 р. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/geograf22/ss-16102723>

4. Прушківська Е. Походження, сутність та розвиток людського капіталу в умовах сучасних ринкових перетворень / Е. Прушківська, А. Переверзева // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – №1(79). – С. 196-201.

5. Херсонская область в интернете: цифры и факты. Июнь 2015 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://download.yandex.ru/company/Yandex_onSearch_Kherson_06_2015.pdf

UDC 911.3

Pylypenko I.
Doctor of Sciences (Geography Studies),
Associate Professor (Docent),
Head of the Department of Biology, Geography and Ecology
Kherson State University

CLASSIFICATION OF PERIPHERIES IN HUMAN GEOGRAPHY

The article highlights the classification of peripheries as the objects of social and geographical research. The notion of “periphery” and “centre” (core) as the core categories of the “core-periphery” concept is proposed by the author.

Key words: *periphery, core, classification, human geography.*

Пилипенко І. Класифікація периферій в соціально-економічній географії

У статті освітлюється класифікація периферій як об'єктів соціально-географічного дослідження. Автором запропоновані поняття «периферія» та «центр» в якості центральних категорій концепту «центр-периферія».

Ключові слова: *периферія, центр, класифікація, соціально-економічна географія.*

Пилипенко И. Классификация периферий в социально-экономической географии

В статье выделена классификация периферий как объектов социально-географического исследования. Автором предложены понятия «периферия» и «центр» как центральные категории концепта «центр-периферия».

Ключевые слова: *периферия, центр, классификация, социально-экономическая география.*

The most characteristic feature of nowadays social and geographical space is the sum of economical and geographical, social and geographical, political and geographical, even mental and cultural forms of social managing, which are reflected in emergence of unique geo-spatial connections of different objects, processes and phenomena within the system of “nature-population-house holding”. The actuality of this research, based on the understanding the periphery as a part of geo-space, and the phenomena periphery as its inherence, comes out from the necessity of deeper investigation of geo-spatial social managing variety.

Despite of the subdivision of the regions according to the forms, types, scales, their centre-peripheral structure is defined in many cases by the similar characteristics, features, aims. In social geography the main objects of research are the notions of centre and centrality (place, events, phenomena, process etc.). Although it is widely accepted that centers are more influential on social development, peripheral regions on their hand are larger by the scale, quantity and variety. Consequently, periphery as the complex and ambiguous

object of research demands special attention. The shortage of theoretical and methodological elaboration of this issue in Ukrainian social geography foregrounds the definite task of a research – classification of the periphery and the peripheral.

From the appearance of the social geography development the researching of such categories as “periphery – centre”, “peripheral – central”, “core – environment” are of great interest. The models of “centre – periphery” type can be traced in all basic concepts and theories, which describe the development of agricultural land acquiring, levels of economical and social development, territorial social managing. Though, even now there are different views on theory of periphery and peripheral, beginning from classic and traditional, on the one hand, and modern ones – on the other.

The deepest researches based on the analysis of concepts and terms in the conceptual field of “centre – periphery” system, are presented in the papers of Ukrainian and foreign scholars.

In the Ukrainian and foreign social geography along with the high developed theory of central objects and phenomena building, more attention

is turned onto centers and their development, and location specifics. At the same time, the theory of periphery and peripheral has not been formed yet, while the dynamics of social and geographical space causes the demand on researching of different forms and types of social and geographical peripheries at all.

This determines the aim of the research – to highlight theoretical classification of peripheries for objectivation of further empiric works.

Every science somehow classifies the variety of researched objects and phenomena. The science as itself is the classified knowledge. Scientific classification is of great importance both in the theory, and in the practice of social and geographical researches. This makes an opportunity to trace an order in researched phenomena, to sum up the knowledge about their similarity and differentiation, to make the researching process easier and determination of their internal regularities – faster.

The understanding that social and geographical peripheries researching is of vital necessity leads to the development of periphery classification in social geography. The analyses of social and geographical, political, social and economical sources of information shows both the variety in denoting such concepts as “centre”, “periphery”, “peripheral”, and absence of their unified classification.

Well known Ukrainian researcher of centrism and centricity in geography Shevchenko V.O. (2006) denotes the periphery as the most distant from the centre places (points), which surround the centre. The relation “centre – periphery” he characterizes by such features as:

1) The presence of periphery denotes an opportunity of centre finding. Centers and peripheries can be found/denoted/calculated as a conventional (out of spatial definiteness), or as a definite (the location is presented as a triaxial coordinates, strict explanation, visual form etc.)

2) The researching of centrality phenomena presents a definite genetic relatedness of centers and peripheries, which can exist in three forms:

- Temporal definiteness. The bright example – while trail orienteering the person is in the imagined (temporal) centre of the territory (World). The periphery is temporal and indefinite too – that is a horizon, imagined circle line;

- Conventional definiteness. Such forms are indicative for real and searching (conceptional)

centrism – the centre is defined spontaneously, purposely unassigned in space that is why the periphery is washed out and is not strictly defined. For example, central part of the country and distant communities; centre of the city and its suburbs etc.;

- Absolute definiteness. This form of genetic relatedness appears in relation to the centre and periphery in case, when they are defined mathematically.

3) Specific feature of relation “center – periphery” is a fractional centrality both central and peripheral points. This feature is an attribute of centers and peripheries, which is why it can be formed in such a way: every center from different points of view transforms into periphery and in reverse. The Earth as a planet is imagined as a centre of universe, especially, during night sky observation. But observation of the night sky photo with constellations, which are seen only in the sub polar latitudes and are taken in definite conditions, proves that we are on the periphery of the Universe.

Periphery as a place (point of territory) is proposed to classify according to the next features: precision of location (absolute and washed out or conventional peripheries); demonstrativeness of existence (fixed and non-fixed); territorial representativeness (one-sided, presenting only one territory; two-sided – present two territories; in accordance – three-sided etc.).

It is proposed to consider the periphery that can be defined according to the definite specific features as an absolute: the continental periphery – according to the sea line; the country periphery – according to the line of borders etc. The concept of washed out or conventional periphery appears because of indefiniteness of its location relating to the centre. As an example – its everyday understanding: “Somewhere, on the periphery”, that is indefinite, but far from the centre.

The demonstrativeness of existence characteristic of periphery is connected with symbolic signs, monuments etc, which fix the location of peripheral points. As specific symbolic signs the near-border posts can be taken, they fix the supreme (peripheral) points of every country. In this case – it is also fixed periphery.

Territorial representativeness of peripheries is indicated in analyze relating to the territories

they present. Periphery can present at least (and commonly) one territory, e.g. sea line (or one point – cape) presents only one territory (continent). However, at the same time, this line presents a definite water area too. Taking into account that in this case periphery belongs to two different areas (ground and water), such a periphery can be taken as a conventional one-sided. It is obvious, that absolutely one-sided periphery cannot exist at all. It would be logical to name the peripheries belonging to several territories as two-sided, three-sided etc.

It should be underlined that the understanding of periphery and peripheral as antipode to the centre in this case is, in our opinion, a little bit constricted. Social and geographical understanding of periphery foresees not only geometrical definiteness of its location, borders (that is metrification), but a specific of its forming essence, development staging, components, genesis and other.

Analyzing and zoning the territorial structure of Europe O.V. Gritsay, G.V. Ioffe, O.I. Traywish (1991) subdivide in this area sub regions with different levels of territorial concentration, character and dynamic of economical development, deepness of territorial work division. In their works three main hierarchal types and subtypes of rayons are defined (central, semi-central and peripheral). Common level of economical development, the degree of involvement in territorial work division and attitude to the innovation processes were chosen as main criteria. Every micro-type includes several main subtypes in relation to the historical, genetic and modern features of their functional structure. In conclusion there is such a classification of centers, peripheries and semi-peripheries:

I. Central rayons including:

1. Multifunctional rayons of capital type with the leading role of quarter sector and working specifically capital (political and ideological, cultural and consolidated) functions. As a rule, these rayons were formed around main historical cores of urbanization, which existed even in the ancient and medieval times. Successfully going through all the stages of industrial development, they were adapting to different conditions, and, as a result, had formed a diversify structure of industry with the prevailing spheres of scientific and technical progress (STP). The rayons of capital type usually have a strict hierarchal spatial structure (central city – suburbs with

small and medium centers – outer periphery) and very high density of economical activity.

2. Highly urbanized central rayons with diversify structure of house holdings and dominating spheres of STP, which approach the structure of capital rayons, but with more expressed prevailing of industrial functions. Genetically and morphologically they have a lot of common traits with capital rayons, but their influence, as a rule, is weaker and limited by the frames of national boards.

II. Semi-peripheral rayons, including:

1. Old industrial rayons with mixed, but weakly diversified structure of economic. Being the first industrial bonfires in their countries (in classic variant – with dominating textile and related spheres of 1-st cycle), they experienced the periods of depression and success. The connections with machine building, chemical and other industries, detached separate rayonbuilding centers from numerous small centers.

2. Old industrial rayons that were also formed during the first industrial revolution, with prevailing heavy industry and weakly diversified economy. These are the rayons with semi-central territorial structure of basinal type. Most of them in the result of developed spheres shortage are experiencing the stagnation or crisis (including ecological), and only several of them are able for transformations based on the usage of traditions and historical experience in industrial development.

3. Rayons and bonfires of old industrialization, which appeared on the base of traditional regional (administrative and trade) centers. All of them have experienced the periods of decay and reincarnation, especially in the spheres of 4-th and 5-th cycles, which demand high infrastructural and informational territorial preparing.

4. Rayons of relatively new industrialization with high rate of industrial and population increasing, commonly based on 3-rd and 4-th cycles, and with different historical background – from classical agricultural to the administrative and trade.

5. Areal, recently specialized on scientific and recreational functions, which were in the past commonly rural or weakly urbanized, and now are located in resort places or on the periphery of large central rayons.

III. Peripheral rayons, including:

1. High developed agrarian rayons with intense agricultural activities prevailing, which

provide a large part of food products in their countries.

2. Weakly developed rayons with prevailing of weakly tradable activities, extensive land use with high level of employment in agricultural activities and in related spheres, and in the number of cases, even in basic spheres of industry (extraction of raw materials, metallurgy, petrochemicals), concentrated in rare industrial centers.

3. Rayons of enduring resource invasion with the heavy industry bonfires and formed (commonly medium urbanized) settlement system.

4. Rayons of new resource invasion with low level of population density and separate areals of mining, forest and hydro energy industries, of course on the background of traditional northern craft.

Supposed typological scheme, as any other one, is conventional, but it should be underlined that despite of the high level of development, it is able to classify the centers and peripheries only in certain part of geospace – the Europe territory. In addition to this, there exists a certain demand of common scheme of periphery classification according to the number of features and criteria – geospatial scales, mechanisms of creation, components etc.

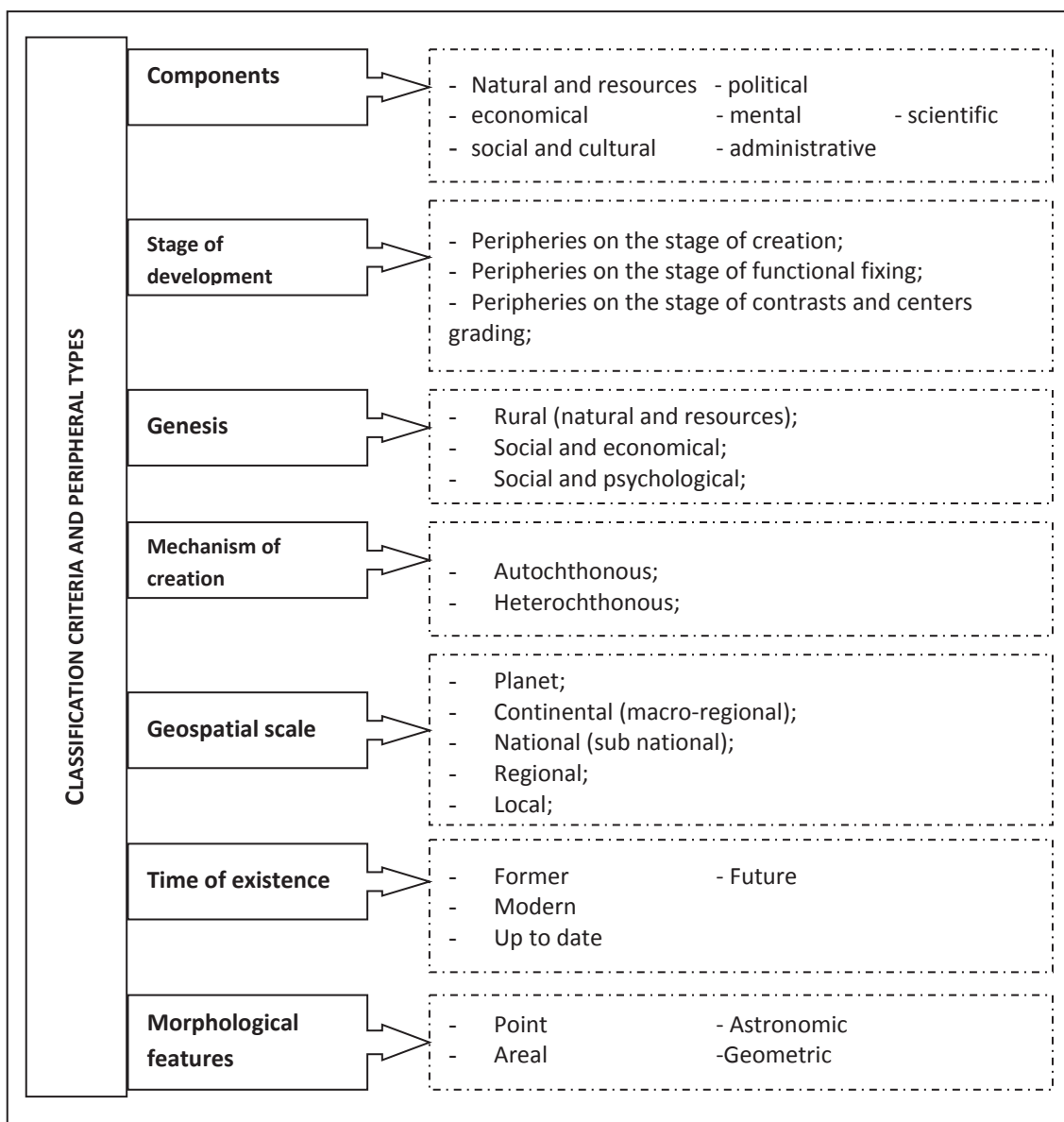

Fig. 1. Classification of peripheries in social geography

Developed by Pylypenko I.O.

Our understanding of center and periphery allows to form such terms (Pylypenko I. (2006, 2009, 2013):

Social and geographical periphery – is a part of social space, where the speed of social and geographical processes is minimal or their vector does not coincide with the vector of social life core development. In addition to this, large and medium cities belong to these cores.

Instead of this, social and geographical center is understood as a part of social and geographical region, which has functional connections with its base of development (firstly, periphery) and, in contrast to other parts of region, excels in social attractiveness, high concentration of social processes and phenomena, which are constantly complicating. Despite of this, an important characteristic of Center is correspondence of its features to specialized differentiation traits (features) – geotaxis and geosystems of objective or subjective character.

To sum up the present experience in researching of periphery as an element of geospace (a peripheral as a feature), it is considered expedient to extend and complement the present classification of this complex and various social and geographical phenomena (fig. 1).

So, the content of “center – periphery” relations is often connected with the inequality of distribution of managing functions and innovations recreation across the territory, but collectively the speech is about contrasts of any origin inside the country, because every phenomena and every process has its own center and periphery, caused by the level of phenomena development (more developed center and less developed periphery), or by the place of its origin (center as a place of phenomena creation, “donor”, periphery as an “acceptor”).

It should be emphasized that, as a rule, peripheral as a feature of certain territory is a multifacet phenomena, because in any periphery there are different consequences and causes of stagnation of social and geographical processes.

In social geography center and centrality (places, events, phenomena, processes etc.) are the main objects of researching. Periphery is a complex and ambiguous object and demands individual attention, as the peripheral regions are larger than centers according to the area and population and are the basis for material development of center.

Under the influence of “centroegoistic positions”, modern conceptions of “center – periphery” identify the center and other phenomena as main objects of researching, that emphasize the necessity of periphery researching. Proposed classification of peripheries may become the basis (starting point) for diversified and multifacet researching of different genesis, scale and other peripheries.

REFERENCES:

1. Congress of the European regional science association (Jyväskylä, Finland, August 27-30, 2003). – Режим доступу до джерела: <http://www.jyu.fi/ersa2003/cdrom/papers/503.pdf>
2. Friedmann, J. Territory and Function: The Evolution of Regional Planning / J. Friedmann. – London: Edward Arnold, Ltd., 1979.
3. Lozyns'kyi R. The Modern State of Geographical Studies on the Problems of Peripherality [Електронний ресурс] / Roman Lozyns'kyi // Regional Barometer, No 1 (27) 2012. – режим доступу до джерела: http://br.wsia.edu.pl/zeszyty/pdfs/br27_1lozynskyi.pdf
4. Potte R. B. Geographies of Development: An Introduction to Development Studies / Robert B. Potter, Tony Binns, Jennifer A. Elliott, David Smith. – Edinburgh: Pearson E.L., 2008. – 545 p.
5. Pylypenko I. Center-periphery relations and connections: regional dimension / Ihor Pylypenko // Kyiv geographic almanac. – 2013. – № 8. – С. 66-71.
6. Raagmaa G. Centre-periphery model explaining the regional development of the informational and transitional society [Електронний ресурс] / Garri Raagmaa // 43rd Congress of the European regional science association (Jyväskylä, Finland, August 27-30, 2003). – Режим доступу до джерела: <http://www.jyu.fi/ersa2003/cdrom/papers/503.pdf>
7. Unity, solidarity, diversity for Europe, its people and its territory: Second report on economic and social cohesion (adopted by the European Commission on 31 January 2001) // http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/contentpdf_en.htm
8. Vanhove N. Regional policy: a European approach (Theory- and practice) / Norbert Vanhove, Leo H. Klaassen. – Aldershot: Ashgate, 1999. – 639 p.
9. Wallerstein I. The Modern World-System: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century / I. Wallerstein – New York: Academic Press, 1974.
10. Грицай О. В. Центр й периферія в регіональному розвитку / О. В. Грицай, Г. В. Йоффе, А. Й. Трейвиш. – М.: Наука, 1991. – 168 с.
11. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія Запорізького та Херсонського пограниччя / І. О. Пилипенко // Розвиток географічної думки на півдні України : проблеми і пошуки: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 27-28 вересня 2006 р., Мелітополь / М-во освіти і науки, Мелітопольський держ. пед. ун-т. – Мелітополь : Вид-во «Мелітополь», 2006. – С. 126-129.

12. Пилипенко І. О. Історичні аспекти становлення та розвитку концепції «центр – периферія» / І. О. Пилипенко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 15. – С. 103-107.

13. Пилипенко І. О. Методи та прийоми розподілу геопростору за ознаками «Центр – Периферія» / І. О. Пилипенко // Економічна та соціальна географія. Наук. зб. / [Ред. кол.: С.І. Ішук (відп. ред.) та ін.] – 2010. – Вип. 60. – С. 29-37.

14. Пилипенко І. О. Механізми формування суспільно-географічних периферій в контексті динамічних концепцій регіонального розвитку / І. О. Пилипенко // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 162. – С. 23-27.

15. Пилипенко І. О. Поляризація географічного простору в зарубіжних концепціях та теоріях регіонального розвитку / І. О. Пилипенко //

Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Геологія – географія – геологія. – Харків, 2009. – Вип. 30. – С. 170-174.

16. Пилипенко І. О. Систематика периферій у суспільній географії / І. О. Пилипенко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 141-147.

17. Пилипенко І. О. Суспільно-географічна сутність та специфічні риси периферії як елементу геопростору / І. О. Пилипенко // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – Вип. 6 (1). – С. 61-65.

18. Шаблій О., Сохоцька Г. Категорії центральності і периферійності у загальній та описовій суспільній географії [Електронне джерело] – Режим доступу до джерела: http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapusku/istor_geograf/ist_geogr_26.pdf

УДК 911.3

Підгрушний Г.П.
доктор географічних наук,
завідувач відділу суспільно-географічних досліджень
Інституту географії Національної академії наук України

ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ МІСТ ПРИ РОЗРОБЦІ СТРАТЕГІЙ ЇХ РОЗВИТКУ

У статті розглянуто проблеми діагностики міст при розробці стратегій їх розвитку, зокрема із застосуванням підходів постнекласичної методології. Виділено наукові принципи розроблення стратегій розвитку міст в сучасних умовах, зокрема такі як: діалектизм, суб'єктно-об'єктна цілісність, системність, еволюціонізм, мультиплікативність. Розглянуто підходи до аналізу підсистемних блоків міста, як суспільно-територіальної системи: природно-ресурсного, соціального, господарського (економічного) та управлінського.

Ключові слова: місто, стратегія розвитку, суспільно-територіальна система, стадійно-еволюційний розвиток, поселенські мережі.

Подгрушный Г.П. Проблемы диагностики городов при разработке стратегий их развития

В статье рассмотрены проблемы диагностики городов при разработке стратегий их развития, в частности с применением подходов постнеклассической методологии. Выделены научные принципы разработки стратегий развития городов в современных условиях, в частности такие как: диалектизм, субъектно-объектная целостность, системность, эволюционизм, мультипликативность. Рассмотрены подходы к анализу подсистемных блоков города, как общественно-территориальной системы: природно-ресурсного, социального, хозяйственного (экономического) и управленческого.

Ключевые слова: город, стратегия развития, общественно-территориальная система, стадийно-эволюционное развитие, поселенческие сети.

Pidgrushnyi G.P. Cities diagnostic problems in the design of their development strategies

The article deals with cities diagnose the problem in the development of their development strategies, in particular with the use of approaches postnonclassical methodology. Highlighted scientific principles for the development of urban development strategies in the modern conditions, in particular such as: dialecticism, subject-object integrity, consistency, evolutionism, multiplicative. The approaches to the analysis subsystem blocks of the city, as a socio-territorial system: natural resources, social and economic and management.

Key words: city, development strategy, social and territorial system, stage-evolutionary development of settlement network.

Роль наукового пізнання в практиці суспільного розвитку полягає у вирішенні низки взаємозв'язаних проблем, що зводяться до адекватної інтерпретації суспільно-територіальних процесів та явищ, прогнозування їх розвитку та розроблення конструктивних заходів спрямованих на їх удосконалення. Значення містобудівної науки в цьому процесі важко применшити. Адже саме комплекс цих наукових дисциплін (урбаністика, регіоналістика, суспільна географія та ін.) покликаний забезпечити вирішення надскладних завдань – розробку оптимальних рішень щодо напрямків розвитку міст та їх мереж на довготривалу перспективу.

Всі вищезгадані наукові завдання конкретизуються та синтезуються у відповідних стратегічних розробках, головними з яких є генеральні плани міст, стратегії їх соціально-економічного розвитку, тощо. Ці документи як і будь-які стратегічні плани розвитку суспільно-територіальних систем спрямовані на їх структурну трансформацію та досягнення ними в майбутньому бажаних станів. Іншими словами, стратегічний план – це план дій, що визначає пріоритетні стратегічні завдання розвитку, його ресурси, комплекс заходів та послідовність їх реалізації для досягнення бажаного стану системи.

Враховуючи суспільну значимість стратегічних планів розвитку міст, принципово важливе значення мають теоретико-методологічні засади, з позиції яких вони створюються. Доречно згадати, у зв'язку з цим, відому сентенцію А. Ейнштейна про те, що вирішити проблему з тих позицій, які породили її, неможливо. В умовах принципово нових економічних, соціальних та геополітичних реалій, в яких розвивається сьогодні Україна, все це зумовлює необхідність застосування принципово нових методологічних підходів в теорії та практиці містобудування. Такі підходи формуються в рамках так званої постнекласичної методології пізнання, становлення якої відбувається на нинішньому етапі розвитку науки.

Базовим у цій методології є положення про те, що суб'єкт – це породження і невід'ємна складова оточуючого світу (об'єкту). Виходячи з цього, в основі постнекласичного світосприйняття та наукових рефлексій лежить, за виразом В.В. Кизими, «суб'єкт-об'єктная тотальность как самостоятельный объект исследования и управления» [1, с. 8]. Іманентно притаманним атрибутом такої тотальності на усіх рівнях її прояву є саморух, що генерується внутрішньою взаємодією складових елементів та проявляється у самоорганізації, саморегуляції та саморозвитку. Така взаємодія елементів лежить в основі трансформації суб'єктно-об'єктної реальності і має імовірнісний характер. Відтак, процес розвитку потенційно має цілу низку можливих напрямків та варіантів. Нелінійна природа цього процесу характеризується емерджентністю, фрактальністю, біфуркаційними переходами тощо.

Зазначена сутність постнекласичної методології пізнання проектується в низку теорій та концепцій, що мають сьогодні для науки пріоритетне значення. Перед усім, це теорія неоеволюціонізму та близька до неї за суттю теорія універсального еволюціонізму, які постулюють універсальність закономірностей еволюційного розвитку як природних, так і суспільних систем. В основі еволюційного поступу цих систем лежить мінливість форм та взаємодії їх елементів, «автоматичний відбір» серед них найбільш ефективно функціонуючих тощо.

До числа таких систем належать і міста різної величини, функціональних типів та ієрархічних рівнів. Ключовими елементами їх розвитку виступають різні види економічної діяльності. Зміна форм їх організації (в тому числі і територіальної) та характеру взаємодії з іншими елементами суспільно-територіальних систем міст значною мірою зумовлює їх стадійно-еволюційний розвиток.

Постнекласичне сприйняття реальності тісно кореспондується з синергетичним підходом, що сьогодні досить стрімко набув загальнонаукового значення та став домінуючим у багатьох наукових дисциплінах. Розроблені в рамках некласичної методології статичні системи при синергетичному підході набувають ознак емерджентності, динаміки, нерівноваженості та нестійкості, а головним їх атрибутом стає самоорганізація та саморозвиток. Поєднана взаємодія елементів таких систем надає їм нової якості, що не може виникнути в результаті поодинокі дії кожного з елементів. Однією з головних ознак синергетичних систем є чергування їх стійких та хаотичних станів.

З вищесказаного випливає, що місто як суспільно-територіальне утворення являє собою синергетичну систему з усіма притаманними їй атрибутами – емерджентністю, динамікою та нерівноваженістю, чергуванням стійких та нестійких станів, здатністю до самоорганізації та саморегуляції тощо.

Динаміка міських структур та нестійкі стани суспільно-територіальної системи міста детермінуються особливостями розвитку містоформуючих та містопідтримуючих видів економічної діяльності. В основі їх розвитку лежить циклічність, що передбачає наявність «поворотних точок», де й зароджуються нестійкі стани та відбуваються біфуркаційні переходи. Самоорганізація та саморегуляція міського розвитку визначається не тільки його циклічними закономірностями та механізмами ринкової регуляції, а й потенційною здатністю соціуму загалом, і його еліт зокрема, здійснювати дії, спрямовані на стабілізацію міських структур, шляхом проведення їх раціональної трансформації.

Отже, спираючись на базові положення постнекласичної методології пізнання, ми можемо сформулювати наукові принципи

розроблення стратегій розвитку міст в сучасних умовах. До числа таких принципів належать:

1) *діалектизм*, що передбачає розгляд об'єкту дослідження з позиції перманентного розвитку, тісного взаємозв'язку з оточуючою реальністю та детермінованістю;

2) *суб'єктно-об'єктна цілісність*, що органічно впливає з постнекласичної методології пізнання і передбачає розгляд міста як основного об'єкту дослідження у нерозривному взаємозв'язку з його соціумом, що виступає у ролі суб'єкту;

3) *системність*, що передбачає наявність у суспільно-територіальних системах міст синергетичних ознак – емерджентності, невірноваженості, чергування стійких та нестійких станів і фаз розвитку тощо;

4) *еволюціонізм*, що притаманний синергетичним системам та передбачає ускладнення суспільно-територіальних систем у процесі їх розвитку, який загалом має асинхронний, стадійний характер;

5) *мультиплікативність*, яка лежить в основі комплексного соціально-економічного розвитку суспільно-територіальних систем міст та породжується дією ендогенних та екзогенних чинників.

Розробленню реалістичних стратегічних планів розвитку міст (генеральних планів, стратегій соціально-економічного розвитку та ін.) має передувати їх діагностика. Поняття «діагностика» (від грец. *diagnostikos* – розпізнання), не дивлячись на свій загальнонауковий статус та широке застосування в багатьох наукових дисциплінах (в тому числі і в економіці), поки що не набуло достатнього поширення в теорії і практиці містобудування.

У зв'язку з цим, слід зазначити, що дане поняття є достатньо ємним і придатним для означення комплексу дослідницьких процедур спрямованих на розпізнання сутності процесів та явищ, виявлення закономірностей їх появи та проблем розвитку. Виходячи із сутності даного поняття, стає очевидним, що діагностика міст має стати невід'ємною складовою стратегічного планування їх розвитку.

Таким чином, в основу діагностики міст має бути покладено вирішення низки взаємозв'язаних задач. Перед усім це стосується

аналізу стану розвитку міста як надскладної суспільно-територіальної системи. Такий аналіз передбачає дослідження структурних компонентів суспільно-територіальної системи міста в статистиці (виявлення складу, масштабів розвитку та співвідношень основних компонентів системи) та динаміці (виявлення трендів їх розвитку). При цьому слід відмітити, що структурні компоненти суспільно-територіальної системи об'єднуються в декілька тісно взаємозв'язаних підсистемних блоків – природно-ресурсний, соціальний, господарський (економічний) та управлінський.

Складовими компонентами природно-ресурсної підсистеми є родовища корисних копалин, окремі лісові масиви, водні об'єкти, ділянки заповідних територій тощо. Вони характеризуються продуктивністю, величиною території, яку займають і т. п. Ці та інші характеристики природно-ресурсних компонентів дозволяють виявити функціональну роль, яку вони відіграють у місті, кількісні співвідношення та пропорції між ними, динаміку змін за певні часові проміжки, їх тенденції та закономірності.

Компонентами економічної підсистеми є окремі підприємства та установи, що, у залежності від виконуваних функцій та спеціалізації, об'єднуються у види економічної діяльності, сектори економіки (первинний, вторинний, третинний та четвертинний) тощо. Пропорції та кількісні відношення між компонентами господарської підсистеми, їх динаміка та траєкторія розвитку можуть бути виявлені на основі певних параметрів, що їх характеризують. Найбільш репрезентативними з них є чисельність працюючих, вартість виробленої продукції, наданих послуг чи основних засобів, показники ефективності функціонування тощо.

Соціальна підсистема міста значною мірою асоціюється з його соціумом, що являє собою спільність людей, які проживають на певній території [2, с. 253]. Незважаючи на достатньо високий рівень вивченості проблем функціонування соціуму, що пов'язано з їх міждисциплінарним характером, дослідження соціальної підсистеми міста як ключової складової його компонентної структури та чинника розвитку все ще не знайшло належного висвітлення у

науковій літературі з проблем урбаністики. Однак, як показує світовий досвід, морально-психологічний стан соціуму, особливості менталітету його членів, домінуючі форми їх суспільної поведінки, тощо справляють значний вплив на розвиток міст.

Компонентами соціальної підсистеми міста слід вважати окремі групи людей, що виділяються на основі певних критеріїв. Саме ці критерії і визначають пропорції, кількісні та якісні відношення між певними групами людей, що фактично надає їм ознак компонентів різного ієрархічного рівня у структурі міста. До критеріїв найвищого ієрархічного рівня слід віднести демографічні та суто соціальні характеристики населення міста. У відповідності з ними міський соціум може бути поділений на демографічні групи у залежності від вікових та статевих ознак, сімейного стану населення, ознак його здоров'я, тощо. До суто соціальних належать групи людей, що виділяються за особливостями зайнятості у господарській діяльності, майновими ознаками та рівнем доходів, за освітньо-культурним рівнем, способом та якістю життя, етнічними ознаками і т.п. Надзвичайно важливе значення при аналізі соціальної підсистеми міста має дослідження змін в складі та співвідношеннях соціальних груп населення міста в певні періоди.

Таке розуміння сутності компонентного складу соціальної підсистеми міста певною мірою ототожнюється з поняттям соціальної структури суспільства, яке широко використовується у соціологічних дослідженнях. Соціальна структура являє собою «совокупность социальных (класс, трудовой коллектив, группа, слой), социально-демографических (молодежь, пенсионеры), профессионально-квалификационных, территориальных (тип поселения) и этнических общностей, связанных относительно устойчивыми взаимными отношениями между ними» [3, с. 355]. Кореспондування зазначених понять відкриває широкі можливості для застосування соціологічних методів в урбаністичних дослідженнях, зокрема при розробленні стратегій розвитку міст.

Компонентна структура міста як цілісного суспільно-територіального утворення перед-

бачає наявність управлінської підсистеми. До числа компонент цієї підсистеми належать органи міського управління, організації, що координують та контролюють діяльність окремих сфер та видів господарської діяльності в місті, життєдіяльність соціуму тощо. Головним їх завданням є здійснення функції програмного управління, регулювання та саморегулювання [4, с. 422] розвитку міста.

У сучасних умовах управління містами України здійснюється не тільки, чи навіть не стільки їх власними управлінськими підсистемами, скільки за рахунок зовнішніх управлінських впливів. Іншими словами, мова йде про домінування процесів зовнішнього регулювання над саморегулюванням в управлінні розвитком міст. Таким чином, вимальовується доволі складна картина взаємозв'язків між компонентами управлінської підсистеми міста та регіональних і державних органів управління.

Складність та багатогранність процесів управління міським розвитком, множинність об'єктно-суб'єктних взаємозв'язків, що виникають при цьому, дали окремим вченим цілком виправдані підстави виділити в якості самостійного утворення організаційну [5] та функціонально-управлінську [6] структури. У зв'язку з цим, варто зазначити, що виділення названих структур не заперечує можливості існування управлінської підсистеми у компонентній структурі суспільно-територіальної системи міста. Однак, вказані поняття не є тотожними. Управлінська підсистема міста – це лише склад та співвідношення компонентів, що виконують організаційно-регулятивні функції та їх ієрархічна супідрядність. Управлінська ж структура передусім відображає сукупність взаємозв'язків та відношень, що виникають між органами міського, регіонального та державного управління.

Специфіка виконуваних кожною з охарактеризованих підсистем міста функцій робить досить проблематичним їх формальне співставлення. Тому аналіз компонентної структури суспільно-територіальної системи міста не може мати наскрізного характеру, а можливий лише у рамках кожної з підсистем. Склад та взаємозв'язок елементів кожної із підсистем дозволяє виділити в рамках компонентної

структури міста як окремі утворення економічну, соціальну та інші структури.

Дуже важливим при аналізі стану та динаміки розвитку суспільно-територіальної системи міста є встановлення взаємозв'язків між підсистемами, виявлення синергетичних ефектів, що виникають при цьому. До їх числа перед усім належать різні прояви агломераційного ефекту, ефекти міського бренду, адміністративно-територіального статусу і т.п.

Серед визначальних задач, що лежать в основі розроблення стратегічних планів слід назвати також і виявлення проблем розвитку міст. Ця дослідницька процедура ґрунтується на аналізі стану розвитку міста, а виявлені проблеми відповідно стосуються окремих структурних блоків міської суспільно-територіальної системи. Таким чином в комплексі проблем розвитку міста перед усім виділяються економічні (проблеми розвитку виробництва, інфраструктури, невиробничої сфери), соціальні та демографічні, екологічні, територіальні та управлінські й інші проблеми міського розвитку.

Наступною ключовою задачею в проведенні діагностики міст є визначення потенціалу їх розвитку. Під цим поняттям я розумію комплекс внутрішніх та зовнішніх по відношенню до міста природних, економічних, соціально-демографічних та інших чинників, передумов та особливостей розвитку території, який в певний період, при інших рівних обставинах здатний забезпечити соціально-економічний розвиток міста у відповідності із прогресивними загальносвітовими тенденціями.

Важливість визначення потенціалу розвитку міст в процесі проведення їх діагностики зумовлена з одного боку тим, що величина і специфіка потенціалу значною мірою впливає на формування проблем розвитку міст, а з іншого – є базисом для їх вирішення. Тобто, масштаби потенціалу, його структурна специфіка та особливості генезису визначають перспективи міського розвитку.

Іншими словами, мова йде про наявність екзогенних та ендогенних чинників, передумов та можливостей розвитку міста. Ці можливості далеко не завжди зводяться лише до доступу до певних видів матеріальних ресур-

сів. Цілком закономірно, що в складних системах, якими є міста та їх мережі може виникати синергія, породжена певними поєднаннями чинників розвитку. До їх числа, крім іншого належить суспільно-географічне положення міста, його функціональні особливості, місце та роль в поселенській мережі та ін. Ці мережі перебувають на певних етапах еволюційного розвитку, при яких в окремих містах, внаслідок складних процесів системної саморегуляції виникає та реалізується своєрідна «енергія зростання».

Складні процеси стадійно-еволюційного розвитку поселенських мереж описуються цілим рядом моделей. Серед них, перед усім, слід назвати моделі Дж. Фридмана, Дж. Джібса, Т. Контулі, Ж. Зайнчковської [8] та ін. Не вдаючись в деталі, зазначимо, що не дивлячись на певні відміни в критеріях і підходах використаних в цих моделях, вони мають ряд спільних рис. Кожна із стадій (фаз) еволюційного розвитку поселенської мережі характеризується прискореним зростанням, чи навпаки, стагнацією окремих типів поселень. Для прикладу, на окремих етапах розвитку поселенської мережі відбувається сповільнення росту ядер агломерацій та прискорене зростання міст-супутників, активізується розвиток міст в міжагломеративному просторі і т.п.

Всі ці та інші об'єктивні процеси розвитку поселенських мереж, як власне і самих міст, мають бути враховані при проведенні діагностики та розробці стратегій їх розвитку. Саме ці розробки будуть лежати в основі прийняття управлінських рішень щодо перспективного розвитку міст. Виключно важливо, щоб ці рішення підсилювали і сприяли об'єктивним проявам та закономірностям самоорганізації суспільно-територіальних систем міст та їх мереж.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кизима В.В. Человек – субъект или объект ландшафтных преобразований? // Людина в ландшафті XXI століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичної методології. – К., 1998. – С. 8–11.
2. Регіональна економіка. Словник-довідник / О.Д. Богорад, О.М. Невелєв, В.М. Падалка, М.В. Підмогильний. – К.: НДІСПМ, 2004. – 346 с.
3. Социологический справочник / Под. ред.

В.И. Воловича. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 382 с.

4. Лопатников Л.И. Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки. – М.: АБФ, 1996. – 704 с.

5. Паламарчук А.М. Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование): Монография. – К.: Наукова думка, 1992. – 272 с.

6. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.

7. Підгрушний Г.П. Промисловість і регіональний розвиток. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.

8. Трейвиш А.И. Город, район, страна и мир, Развитие России глазами страноведа. – М.: Новый хронограф, 2009. – 372 с.

УДК 911.3

Покляцький С.А.
кандидат географічних наук,
науковий співробітник
Інституту географії Національної академії наук України

МЕТОДИКА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УМОВ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКИХ МІСТ УКРАЇНИ

У статті висвітлені методичні аспекти вивчення категорії умови життя населення великих міст. Запропонована методика суспільно-географічного дослідження даної категорії. Розроблено алгоритм, основою якого є об'єктивно-суб'єктивна оцінка умов життя населення великих міст за чотирма складовими: економічною, соціальною, екологічною та соціокультурною.

Ключові слова: *умови життя населення, велике місто, алгоритм дослідження умов життя населення.*

Покляцкий С.А. Методика общественно-географических исследований условий жизни населения крупных городов Украины

В статье освещены методические аспекты изучения категории условия жизни населения больших городов. Предложена методика общественно-географического исследования данной категории. Разработан алгоритм, основой которого является объективно-субъективная оценка условий жизни населения больших городов по четырем составляющим: экономической, социальной, экологической и социокультурной.

Ключевые слова: *условия жизни населения, большой город, алгоритм исследования условий жизни населения.*

Poklyatskiy S.A. Methodology of human-geographical research of living conditions in Ukrainian big cities

The methodological aspects of research of category living conditions in big cities are highlighted in the article. The methodology of socio-geographic studying of this category is proposed. The algorithm is developed, which is based on objective and subjective assessment of living conditions in large cities based on four components: economic, social, environmental and socio-cultural.

Key words: *living conditions, big city, algorithm of research of population living conditions*

Постановка проблеми. Розглядаючи людські потреби, виходячи не тільки з психології чи філософії, а соціології і географії, розумієш, що акцент їх розуміння зміщується. Принцип індивідуальності (скільки людей – стільки і людських пірамід-потреб) беззаперечно має місце. Проте, глобалізація, науково-технічний прогрес, соціалізація, трансформація одних та утворення інших потреб все більше вказує на переосмислення підходів. Потреби стали більш залежними від місця проживання людини. Фактично, варто говорити про «піраміду людських потреб», виходячи з географічного положення. В ролі таких основних пірамід, якраз і виступають географічні об'єкти досліджень (регіони, країни, міста та ін.), на території яких проживають люди. Саме вони ввели такі поняття як «якість», «спосіб», «рівень»,

«умови», «образ», «добробут» життя, «життєві стандарти», «збалансований розвиток» та інші категорії, які характеризують певні аспекти їх власного життя (категорії життя). Сьогодні ці категорії стали прототипом лакмусового папірця того середовища, в якому проживає людина, і саме завдяки їм люди порівнюють та оцінюють своє життя. Відповідно, актуальність дослідження цих категорій обумовлена як часом, так і суспільством.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Специфікою даної статті є викладення розробленої автором методики суспільно-географічного дослідження однієї із найважливіших категорій – умов життя населення в їх оцінці для великих міст України. В цьому плані звертає увагу на себе брак як фахових дефініцій, так і обґрунтувань принципів дослідження

умов життя у різних науках. Дослідженню даної категорії приділяло увагу не так багато вчених [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Відповідно, лише останнім часом стали з'являтися географічні дослідження, де автори намагаються ідентифікувати місце даної категорії в ряду близьких за змістом понять [7], дати визначення і окреслити основи їх вивчення [8], розкрити сутність поняття і його складові з позиції урбаністики [9]. Категорія «умови життя» знаходиться лише на початковій стадії вивчення, дослідники роблять лише перші, проте впевнені кроки.

Дана стаття є продовженням серії публікацій у вітчизняних виданнях, що присвячені дослідженню умов життя населення. Раніше ми вже акцентували свою увагу на актуальності дослідження та вивчення життєвих категорій, які для сучасної людини формують чи не основне кредо її життя [10]. Було встановлено, що наближеною до ідеалу формою проживання при цьому виступає велике місто (щонайменше в умовах України) [11]. Було запропоновано наукову модель візуалізації («людське око») дослідження життєвих категорій, яка базується на об'єктивно-суб'єктивному під-

ході, врегульованому самим дослідником [12]. У даній статті ми продовжуємо тематику методичних та методологічних опрацювань умов життя населення і спробуємо продемонструвати новий підхід в розробці алгоритму дослідження. Відповідно, основною **метою** даної статті є демонстрація розробленої методики. Іншим завданням є привернення уваги молодих дослідників до запропонованого алгоритму дослідження з різними моделями візуалізації інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Умови життя населення – це об'єктивно-суб'єктивна категорія, тому всі її концептуальні оцінки можна поділити на два великих напрями: 1) об'єктивний, що зосереджує увагу на кількісній оцінці окремих складових на основі статистичних показників; 2) суб'єктивний, який формується на основі оцінки окремих складових умов життя респондентами. Обидва напрями можуть мати самостійну наукову цінність, однак на наш погляд, найбільшу значимість буде мати їх поєднання в єдину інтегральну оцінку. Така оцінка передбачає вибір підходів і методів, які можуть забезпечити поєднання і полегшити інтерпре-

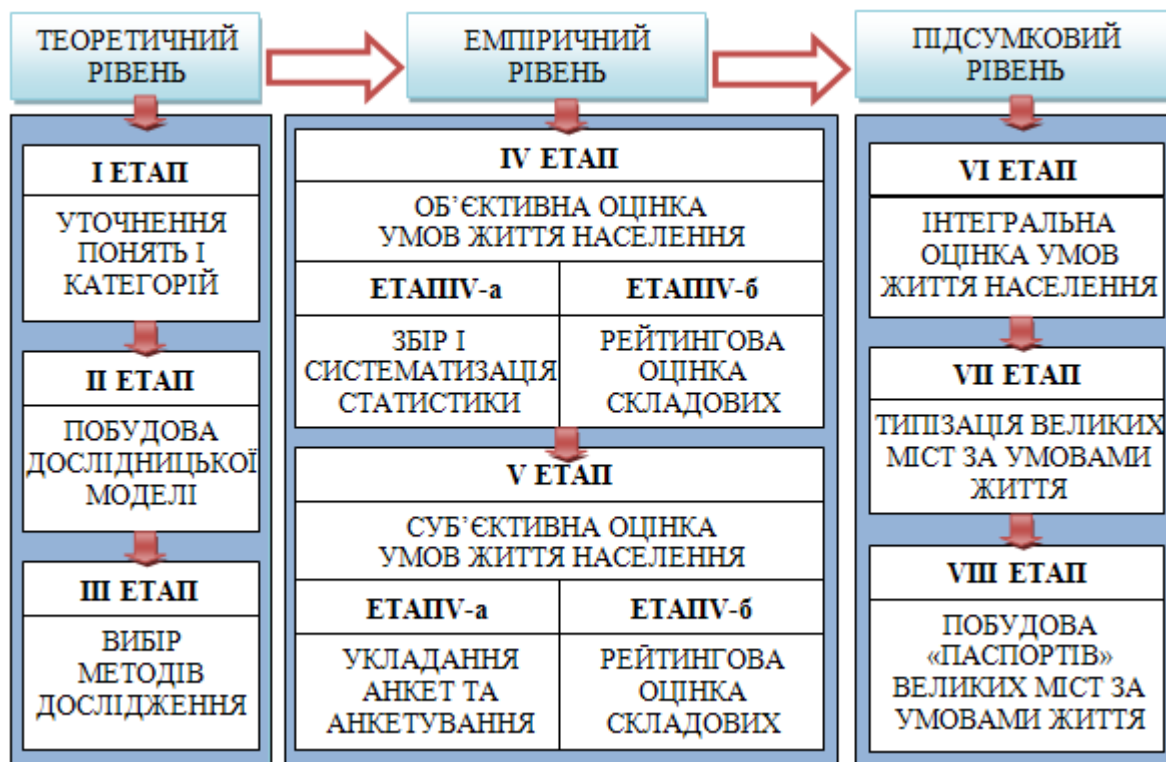

Рис. 1. Алгоритм дослідження умов життя населення великих міст України

тацію результатів. Саме тому алгоритм порівняльної оцінки умов життя населення великих міст України у даному дослідженні склався з восьми етапів, перші з яких вже опрацьовані у попередніх розділах (рис. 1).

При цьому, слід зазначити, що алгоритм дослідження умовно можна розділити на три етапи. I етап (теоретичний), включає такі під етапи – уточнення понять і категорій, побудова дослідницької моделі та вибір методів дослідження. II етап (емпіричний) – базується на підборі індикаторів, робота із статистичними даними та проведення анкетування. III етап (підсумковий) – проведення рейтингової оцінки, типізації, а також побудова «паспортів» великих міст.

1. Уточнення понять і категорій. Вихідний етап дослідження пов'язаний із визначенням предмету дослідження і обґрунтуванням змісту і суті основних категорій, що розглядаються. Такими категоріями у даному дослідженні виступають «велике місто» і «умови життя населення». Разом із дефініціями остаточно проглядаються і цілі дослідження: ознайомча (аналізуються літературні джерела

в різних галузях знань з метою уточнення предмету дослідження), описова (описується реальний стан дослідження умов життя населення у великих містах), експериментальна (висувається гіпотеза про наявність можливих зв'язків між станом населення (демографічним потенціалом) і умовами його життя. Даний етап дослідження пов'язаний з реферуванням та систематизацією літератури, викладенням найважливіших здобутків, періодизацією досліджень, окресленням дискусійних питань розвитку великих міст і умов життя населення в них. Формулюються визначення великого міста, умов життя населення та умов життя населення у великих містах.

2. Побудова дослідницької моделі. Зважаючи на об'єктивно-суб'єктивну сутність умов життя населення, доцільно запропонувати модель систематизації показників, названу нами «людським оком» і відповідним чином її відобразити (рис. 2). Проте фокусування на певних складових умов життя визначається не тільки потребами наукової систематизації, але суспільством і конкретною людиною, яка є диригентом власного життя і власного вибору.

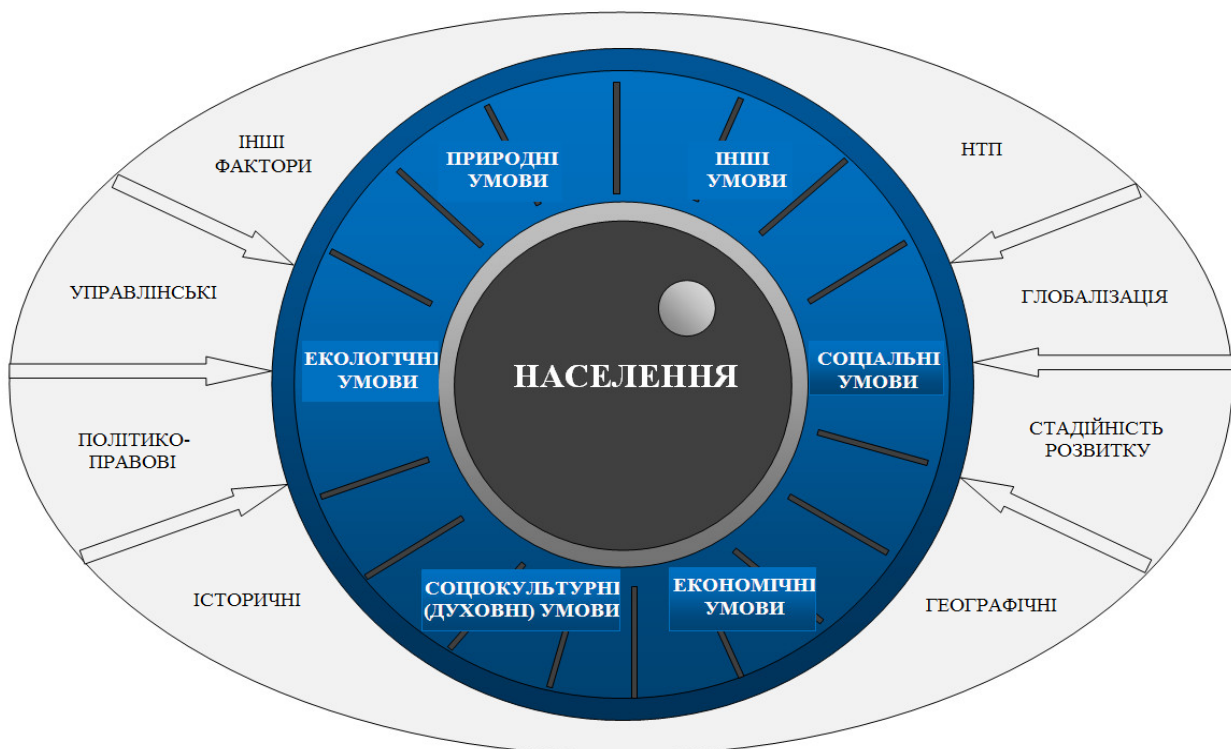

Рис. 2. Модель структуризації умов життя населення і факторів їх формування «людське око»

Джерело: укладено автором

Зовсім не випадково в Україні і у світі зростає кількість міграцій – внутрішніх і зовнішніх. До того ж, все частіше для життя обираються великі міста, хоча у розвинених країнах існують й інші тенденції. Відбувається це тому, що відчуття умов життя знаходяться в людях, а ті властивості процесів і явищ, що сприймаються нами з навколишнього середовища, їх образи, локалізовані у просторі, зокрема у великих містах.

Таким чином, об'єктивне бачення умов життя є синтезом багатьох показників, осмислених в ході їх збору і систематизації. З іншого боку, має значення і сприйняття людьми тих аспектів життя, які потрапляють в поле їх зору, доповнене інформацією зі ЗМІ та сформованими стереотипами. Розвиток міст значною мірою визначається кількістю і складом його населення. Населення (демографічний потенціал великих міст) знаходиться у центрі представленої на рис. 2. моделі і розкривається як людський ресурс, який становить основу розвитку економіки і соціальної сфери міст і виступає основним споживачем благ, які це місто створює.

Демографічний потенціал, виступаючи в єдності просторових і часових характеристик, концентрує в собі декілька рівнів зв'язків і відносин: 1) він відображає минуле, тобто являє собою сукупність накопичених властивостей соціуму; 2) він відображає сучасне, адже він характеризує сучасний стан і рухи; 3) він орієнтований на майбутнє, тому що вказує на головні тенденції чи проблеми з демографічної точки зору. Інтегральний показник демографічного потенціалу сам по собі може вже виступати узагальненою характеристикою умов життя і перспективності того чи іншого великого міста. У даному дослідженні для нас цікава гіпотеза, що населення відчуває на собі ту ситуацію, яка існує в різних підсистемах формування умов життя населення. Тобто кращі умови життя формують потужний і, головне, стійкий демографічний потенціал.

Важливість аналізу *економічної* складової умов життя населення великих міст не викликає сумнівів, адже від того, наскільки конкурентоспроможною і сильною, гнучкою та інвестиційно привабливою є економіка міста, значною мірою залежать і матеріальні доходи

населення, його перспективи залишатися жити і працювати саме тут. Величезне значення мають *соціальна* і *соціокультурна* сфери, де формується простір для реалізації освітнього, професійного (творчого) потенціалу населення, створюються комфортні умови для споживачів різного виду послуг, зберігається здоров'я і психологічна рівновага. Нарешті, екологічна складова в оцінці умов життя населення великих міст є дуже важливою в плані забезпечення майбутнього міст та їх жителів. Великі обсяги забруднень не утворюються стихійно, а супроводжують великі і шкідливі виробництва, транспортні потоки, які тяжіють до великих міст і супроводжують їх розвиток. Зрештою всі ці підсистеми умов життя об'єктивно знаходяться в різних співвідношеннях у різних великих містах України.

У свою чергу, на формування умов життя у великих містах впливає цілий ряд факторів, серед яких вважаємо за потрібне виділити: фактор НТП, глобалізацію, стадійність розвитку міст, географічні фактори; історію освоєння території, політико-правові фактори, фактори управління та ін.

3. Вибір джерел інформації і методів дослідження. Для оцінки кожної з виділених підсистем умов життя варто спиратися на певну кількість показників та методи їх опрацювання. Цей етап потребує найбільших часових та інших витрат. Мова йде як про вибір офіційних джерел статистичної інформації, так і проведення репрезентативного соціологічного опитування, що супроводжується низкою проблем. По-перше, складнощі в отриманні статистичної інформації: її неповнота в розрізі навіть великих міст, розпорошеність по різних відомчих установах є загальновідомими перешкодами. По-друге, вибірковість в обранні аудиторії респондентів, проведенні самого опитування, складності у комунікаціях із виконавцями опитування і респондентами (необхідність неодноразових зустрічей і домовленостей для правильного тлумачення питань, уточнення інформації, запобігання неправильним відповідям тощо). У даному дослідженні ми пішли шляхом оптимізації часових, грошових та інших витрат, обравши в якості аудиторії респондентів студентів старших курсів географічних факультетів різних ВНЗ України.

Загальна кількість респондентів, за вимогами соціопитувань на рівні України, повинна становити не менше 300 осіб.

Оскільки умови життя населення на рівні великих міст описується цілою низкою різних показників, то джерелами її отримання стали різні організації. На національному рівні це – Державна служба статистики України, Міністерство екології і природних ресурсів України, Державна служба туризму і курортів України, Державне агентство водних ресурсів України, Асоціація міст України та ін. На регіональному рівні це – Головні управління статистики в областях, обласні центри медичної статистики МОЗ України тощо.

Систематизуючи в єдину схему методи дослідження (рис. 3), слід особливо виділити роботи на емпіричному рівні. На цьому рівні опрацювання вихідної інформації нами застосовано цілий ряд математико-статистичних

методів і один з провідних методів одержання соціологічної інформації – метод анкетного опитування. *Загальнонаукові* методи використовуються на всіх етапах дослідження, здебільшого – на теоретичному, при уточненні змісту і структури категорій «умови життя населення» і «велике місто», а також при розгляді їх як системних категорій (аналіз і синтез, логічний, термінологічний), у ретроспективному аналізі проблем дослідження великих міст та умов життя різними науками (історичної періодизації), при побудові концептуальної моделі дослідження умов життя «людське око» (моделювання). *Географічні* методи супроводжують всі етапи робіт, деталі їх використання описані нижче.

Серед методів нормування вихідних показників, нами було обрано *рейтинговий метод* (порядкове шкалювання) як такий, що дозволяє об'єднати об'єктивну і суб'єктивну оцінки умов

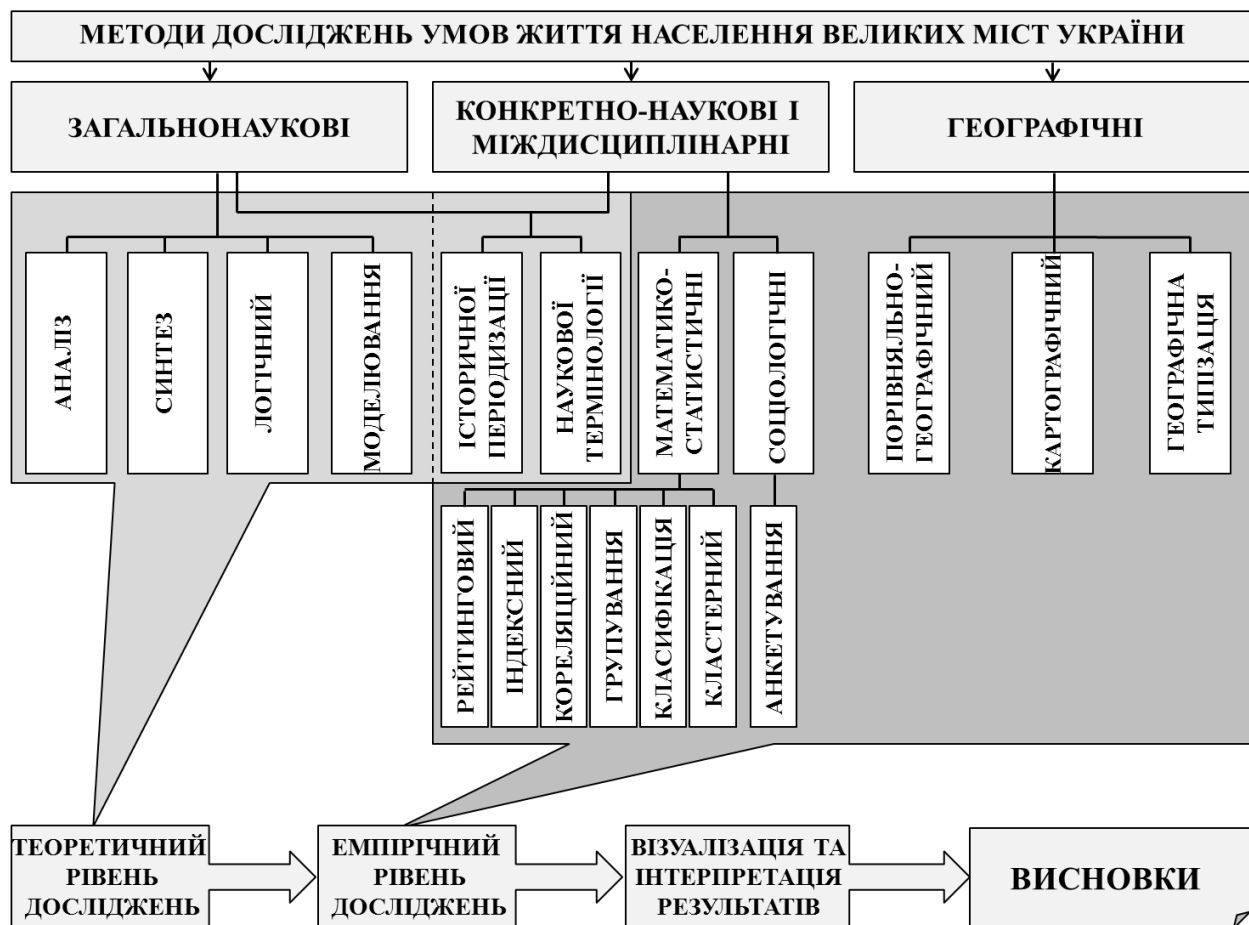

Рис. 3. Методи дослідження умов життя населення великих міст

Джерело: укладено автором

життя населення у великих містах. При цьому способі вимірювань певний ранг міста відповідає певному значенню емпіричних даних або місцю оцінки респондентами положення конкретного міста за умовами життя серед інших. Ранжовані розподіли дають можливість наочної візуалізації результатів за певними складовими індексами у напрямках їх збільшення (зменшення). Саме такий метод підрахунку статистичних показників дуже вдало поєднується із опрацюванням анкетних даних, за якими респондентам найпростіше розташувати великі міста від найгіршого до найкращого чи навпаки, ніж присвоїти кожному з великої кількості міст певну кількість балів. Хоча сам по собі рейтинговий метод має недоліки – він надмірно диференціює міста «серединної» групи з подібними значеннями показників і недооцінює поляризацію (розбіжності) крайніх значень. Однак взаємне розташування міст також містить цікаву інформацію, особливо тоді, коли вона далі аналізується за допомогою інших методів.

Індексний метод застосовували як засіб зведення (згортання) окремих показників в проміжні та інтегральні індекси. Послідовно впорядковані за кожним з показників з місцями (рангами) від 1 до 45 великі міста України через знаходження середнього місця міста по групах показників згортаються в узагальнені відносні показники, що дозволяють певним чином розташувати великі міста і провести їх *групування* (поділ на групи за значеннями індексів).

У встановленні залежностей між окремими характеристиками умов життя населення велику роль відіграв *кореляційний аналіз*, який дозволив встановити статистично значимий зв'язок між компонентами оцінки. Він застосовувався, при встановленні вагових коефіцієнтів в об'єктивній оцінці окремих складових умов життя як результат пошуку їх зв'язку із індексами, що характеризують демографічний потенціал тих чи інших великих міст.

4. Об'єктивна оцінка умов життя населення. Даний етап включав два великих за обсягом і значенням кроки: 1) збір і систематизацію статистичної інформації; 2) рейтингову оцінку складових умов життя населення.

Збір і систематизація статистичної інформації. База необхідних показників по даній

роботі формувалася шляхом пошуку та відбору офіційної статистичної та іншої опублікованої у відкритих джерелах інформації щодо визначених чотирьох складових формування умов життя населення великих міст України – економічної, соціальної, екологічної та соціокультурної, а також для визначення індексу їх демографічного потенціалу. Відбір даних був співвіднесений з: 1) необхідністю комплексної оцінки, яка передбачає врахування найважливіших характеристик по кожній з підсистем умов життя населення великих міст; 2) репрезентативністю і збалансованістю самих показників; 3) «вимушеною» адаптацією до можливостей існуючої статистичної звітності на рівні великих міст; 4) відповідністю обраних показників завданням побудови інтегральних індексів і наступної порівняльної оцінки умов життя населення в 45 великих містах України.

В **економічній підсистемі** показників умов життя населення великих міст відповідними вихідними 13 показниками охарактеризовано виробничий та експортно-імпорتنний потенціал, підприємницьке середовище, інвестиційна привабливість і доходи бюджетів як великих міст, так і населення

Фактично ці складові є найвпливовішими по відношенню як до життя окремих мешканців, так і до перспектив розвитку міст як найбільших опорних центрів економіки країни. Ними визначається спроможність міста до економічного росту та забезпечення його населенню гідних умов проживання, через відповідні показники відображається економічна значимість міст, диференціація їх за середніми доходами населення і бюджетною їх забезпеченістю.

Оцінка рівня розвитку **соціальної сфери** великих міст здійснюється за допомогою 27 показників, що характеризують наступні складові: споживання товарів і послуг, забезпеченість житлом, благоустрій житла і стан ЖКГ, стан сфери охорони здоров'я, інфраструктура базової освіти, стан на ринку праці і стан здоров'я – як найважливіший індикатор соціального розвитку

Оцінка **екологічної ситуації** у великих містах здійснюється шляхом аналізу 10 показників викидів і накопичення забруднюючих речовин від різних джерел, обсягів водоспо-

живання у всіх великих містах. При цьому основними забруднювачами є стаціонарні підприємства і автотранспорт

Велике значення має **соціокультурна складова**, яка в ідеалі може включати велику кількість показників. Але наявність даних у розрізі великих міст саме по цій сфері є вкрай незадовільною. В цій групі знаходяться ті показники, які свідчать про інтелектуально-освітні переваги великих міст, рівень соціально-духовного стану населення, сформованість субкультури міста і тривалість його розвитку, соціальну безпеку тощо

Як зазначалося раніше, в центрі моделі умов життя населення знаходиться власне населення – той *демографічний потенціал* великих міст, який і свідчить про значимість цієї категорії поселень

Для характеристики демографічного потенціалу збираються дані про особливості природного і механічного руху населення, його структурні властивості, економічну активність, вікові характеристики. Завдяки цим показникам формуються уявлення про міграційну привабливість міста, його демографічний розвиток і перспективи, ступінь його «молодості» тощо. Чим вищим є цей потенціал, тим кращі перспективи цього великого міста, і тим більш сприятливі (якщо судити опосередковано) умови життя в ньому.

Представлені показники стали базовими вихідними даними для розрахунку проміжних індексів умов життя населення і демографічного його потенціалу.

Рейтингова оцінка складових умов життя населення. Оскільки показників по кожній зі складових умов життя населення багато і вони мають різну розмірність, то побудові інтегральних показників передувало попереднє їх нормування (приведення до подібного вигляду). В даному дослідженні застосовано метод стандартизації показників, коли в якості нормованих індексів використовуються ранги (порядкові місця) 45 великих міст по кожному з показників. Внаслідок порядкового шкалювання, міста послідовно впорядковуються за кожним з показників від 1 до 45 для показників-стимуляторів, і в зворотному порядку – для показників-дестимуляторів. Після присвоєння рангів за окремими показниками, в кожній з

груп знаходять середній ранг (місце) того чи іншого міста за всіма показниками по групі:

$$\bar{R}_i = \frac{1}{m} \sum_{j=1}^m R_{ij}, \quad (1)$$

де R_i – ранг i -того великого міста за j -тим показником;

m – число показників.

Фактично цей середній ранг по групах і являє собою «ранговий» індекс (I_n), що характеризує положення того чи іншого міста серед інших по кожній з груп в рамках кожної підсистеми.

В кожній з груп показників формуються свої референтні (крайні) значення цих проміжних індексів, варіація між якими є основою для поділу значень на п'ять груп з високими, вище середніх, середніми, нижче середніх і низькими значеннями. Поступове згортання показників в індекси дозволяє не просто визначити положення великого міста по відношенню до інших, але і виявити позиції, за якими воно поступається іншим містам.

5. Суб'єктивна оцінка умов життя населення великих міст України на основі даних анкетного опитування. З метою врахування думки населення, а також з метою підтвердження чи спростування отриманих статистичних результатів, даний етап зорієнтований на отримання суб'єктивної думки респондентів щодо умов життя населення у великих містах. В даному дослідженні він включав розробку анкет і проведення масового анкетування студентів окремих вищих навчальних закладів України з приводу їх оцінки умов життя у великих містах України і віддання переваг тим чи іншим їх складовим, а також типам поселень. Цей етап, як і попередній, також містить два великих підетапи:

1) укладання анкет та проведення анкетування;

2) рейтингову оцінку складових умов життя за даними анкетного опитування.

Укладання анкет та проведення анкетування. Анкетування є процедурою проведення письмового опитування за допомогою попередньо розробленої анкети. Анкетне опитування виступає дуже важливим методом отримання якісно нових кількісних даних про оцінку умов життя населення великих міст респондентами, яка суттєво доповнює статистичні

розділи дослідження. Цей метод застосований у даній роботі, зважаючи на ряд його переваг перед іншими:

- можливість швидкої організації масового обстеження і збору достатньої кількості даних;
- оперативність отримання інформації і відносно короткі терміни її опрацювання;
- попередня регламентація процедури і відповідні пояснення дозволяють отримати співставні дані.

Звісно, анкетування має і недоліки, тому що проконтролювати коректність розуміння питань, самостійність і правильність заповнення анкет респондентами майже неможливо. Тому можна передбачити певний відсоток непридатних чи зіпсованих анкет. Тим не менш вибіркоче масове анкетування є одним з найкращих способів отримати репрезентативну і чітко структуровану інформацію, яка містить думку населення про умови життя у великих містах.

Рейтингова оцінка складових умов життя за даними анкетного опитування. За результатами письмових відповідей однієї з найбільш активних і молодих частин суспільства на три блоки питань, які було сформульовано відповідно до мети дослідження, на даному кроці проводиться рейтингова оцінка положення

великих міст на підставі розподілу суб'єктивної думки респондентів щодо умов життя населення по окремих складових.

Методика опрацювання анкет проста і базується на знаходженні середнього місця (позиції) наданої тому чи іншому великому місту України респондентами по кожній з чотирьох підсистем умов життя населення і за умовами життя в цілому. Для цього всі оцінки зводяться в одну шляхом розрахунку середнього арифметичного окремо для представників кожного ВНЗ, окремо для жіночої і чоловічої частини респондентів, окремо для мешканців великих міст і проживаючих в інших категоріях поселень, а також по вибірці загалом.

Формула для розрахунку відповідна:

$$\bar{R}_i = \frac{1}{m} \sum_{j=1}^m R_{ij}, \quad (2)$$

де R_{ij} – ранг i -того великого міста за даними j -тої анкети;

m – кількість опрацьованих анкет.

Фактично цей середній ранг являє собою «ранговий» індекс ($I_{n \text{ сур}}$), що характеризує позицію того чи іншого міста серед решти за оцінкою респондентів. В подальшому ці індекси слугують другою складовою при розрахунку інтегральних індексів без чи з врахуванням вагових коефіцієнтів.

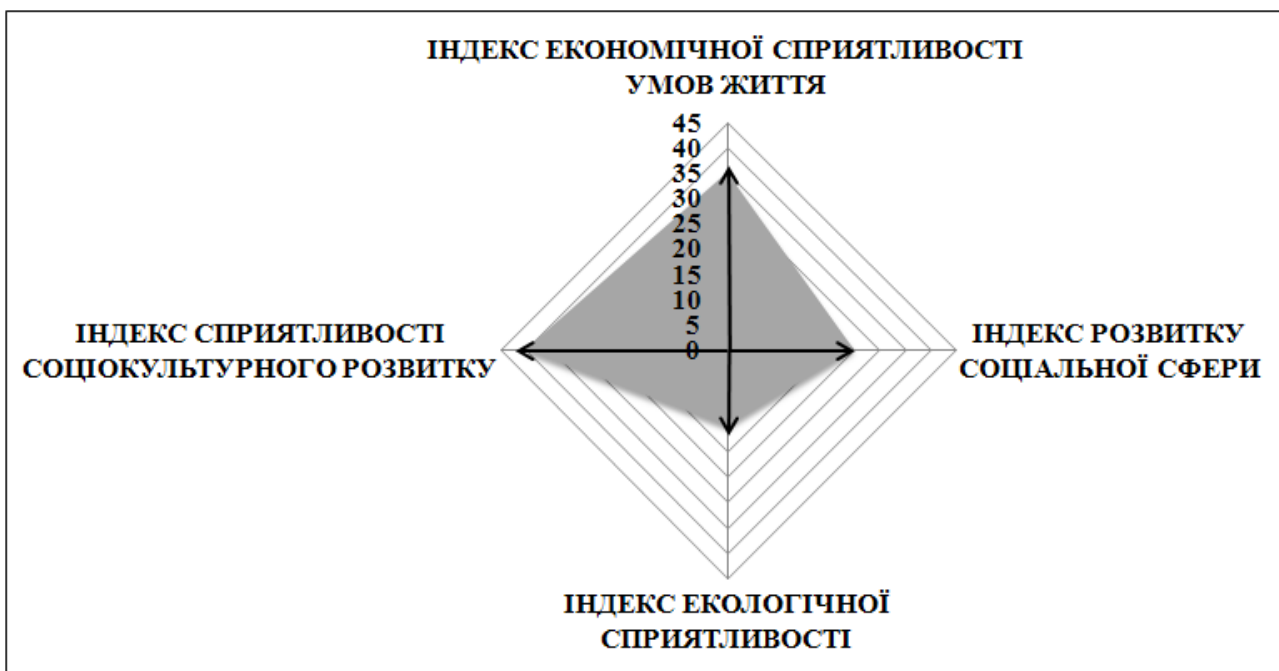

Рис. 4. «Профіль» за складовими індексами умов життя населення

6. Типізація великих міст за особливостями формування умов життя населення. Проведення типізації великих міст за особливостями формування умов життя населення базується на використанні даних як статистичних розрахунків проміжних індексів по окремих підсистемах показників – економічній, соціальній, екологічній і соціокультурній, так і результатах опрацювання анкетних даних, структурованих відповідним чином. Адже статистика сама по собі не дає чіткого уявлення про умови життя населення, а думка населення містить певні стереотипи, здебільшого сформовані на основі засобів масової інформації. Вихід із даної ситуації може бути і у рівнозначному поєднанні відповідних індексів оцінки по кожній з підсистем і формуванні середнього «позиційного» місця (рангу) за об'єктивно-суб'єктивною оцінкою в кожній з чотирьох підсистем. Відповідні індекси обчислюються наступним чином:

1) індекс економічної сприятливості формування умов життя населення:

$$I_{\text{екон}} = \frac{I_{\text{екон об}} + I_{\text{екон суб}}}{2}, \quad (3)$$

2) індекс розвитку соціальної сфери:

$$I_{\text{соц}} = \frac{I_{\text{соц об}} + I_{\text{соц суб}}}{2}, \quad (4)$$

3) індекс екологічної сприятливості:

$$I_{\text{екол}} = \frac{I_{\text{екол об}} + I_{\text{екол суб}}}{2}, \quad (5)$$

4) індекс сприятливості соціокультурному розвитку:

$$I_{\text{культ}} = \frac{I_{\text{культ об}} + I_{\text{культ суб}}}{2}. \quad (6)$$

Фактично, кожне велике місто опиняється у просторі чотирьох вимірів умов життя населення – економічного, соціального, екологічного і соціокультурного (рис. 4).

Відповідні індекси є векторами на пелюстковій діаграмі, форма якої дуже чітко фіксує міру збалансованості між окремими підсистемами умов життя населення. Високі і низькі значення індексів неодмінно відображаються на «профілі» умов життя населення і дозволяє робити висновки про особливості їх формування. Очевидно, що є великі міста, подібні за формою «профілів», а отже – виникає завдання їх типізації, тобто знаходження міри подібності у співвідношенні між окремими скла-

довими формування умов життя населення. З цією метою застосовується кластерний аналіз. Його основою виступає матриця з розмірами 45 (кількість міст) x 4 (кількість індексів), заповнена значеннями розрахованих за формулами (3), (4), (5), (6) інтегральних індексів.

Кластерний аналіз виконувався за допомогою програми Statistica 7. Міра подібності між великими містами встановлювалася шляхом обчислення Евклідової відстані, хоча можуть бути використані й інші способи. При цьому в один кластер об'єднувалися великі міста, які мають декілька подібних ознак. Результати представлялися у вигляді дендрограми. При цьому ступінь подібності між містами, що належать до одного кластеру, має бути вищою за ступінь подібності між тими з них, які належать до різних кластерів. Число кластерів встановлюється в ході аналізу дендрограми. Чим меншою є метрика об'єднання великих міст у кластери, тим більш близькі за своїми значеннями індекси, які характеризують умови життя в них. В кінці дається змістовна інтерпретація отриманих результатів з урахуванням побудованих для кожного міста «профілів» умов життя населення за даними вихідної таблиці (матриці значень індексів).

7. Інтегральна оцінка умов життя населення. Даний етап є формальною процедурою зведення попередніх розрахунків індексів за двома методичними підходами – об'єктивним і суб'єктивним – в один інтегральний індекс, за кількісним значенням якого у роботі сформульовані остаточні висновки про взаємне розташування міст на шкалі сприятливості умов життя населення. Шлях такого зведення поступовий: спочатку знаходяться середні індекси об'єктивно-суб'єктивної оцінки за кожною з чотирьох складових з їх ваговими коефіцієнтами, розрахованими за різними підходами; потім ці індекси сумуються в один інтегральний індекс сприятливості умов життя населення.

8. Побудова «паспортів» (портретів) великих міст за особливостями формування умов життя населення. Дослідженням передбачено створення «паспортів» великих міст України з представленням підсумкової оцінки проведених обчислень інтегрального індексу сприятливості умов життя населення,

«профілю» складових індексів, що характеризують особливості формування умов життя в кожному з 45 великих міст України. Такі портрети являють собою ілюстрований документ, в якому міститься коротка графічна та інша інформація, що відображає положення великих міст України в системі індикаторів умов життя населення. Така інформація є вихідною базою для комплексної оцінки стану всіх підсистем життєдіяльності міст, діагностики проблем, виявлення можливостей і обмежень їх розвитку, що потім слугує меті формування напрямів покращення умов життя населення.

Висновок. Інтегральний характер досліджень умов життя населення пов'язаний із застосуванням багатьох міждисциплінарних, а також традиційних для географії підходів. Основним з них виступає *системно-структурний підхід*. Мова йде про геосистемну концепцію з властивими їй принципами комплексності, синтетичності і територіальності підходу до об'єктів дослідження. При цьому модель дослідження УЖН великих міст постулюється та обґрунтовується як система окремих компонентів життєзабезпечення, які взаємодіють і формують цілісність середовища життя людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гольцов А. Г. Географічне дослідження умов життя сільського населення / А. Г. Гольцов // Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, напрями) : тези доп. наук. конф. (Київ, 27-29 вересня 1994 р.). – К. – 1994. – С. 48-49.
2. Машкова О. В. Суспільно-географічне дослідження геопросторової неоднорідності умов життєдіяльності сільського населення регіону : автореф. дис. на зд. канд. геогр. наук: спец 11.00.02 «економічна та соціальна географія» / Машкова Ольга Вікторівна – О., 2008. – 20 с.
3. Пархоменко Г. О. Структурно-графічні моделі об'єкта як основа обґрунтування структури НАУ /

Г. О. Пархоменко // Національний атлас України. Наукові основи створення та їх реалізація [За ред. Л. Г. Руденка]. – К.: Академперіодика, 2007. – 408 с.

4. Фащевский Н. И. Территориальная организация жизнедеятельности населения / Н. И. Фащевский, Т. М. Палий, М. П. Немченко, А. Г. Старостенко – К., 1992. – 135 с.

5. Юрківський В. М. Аналіз умов життя населення конкретної території / В. М. Юрківський // Економічна та соціальна географія. – 1992. – Вип. 44. – С. 32-35.

6. Алексеев А. И., Ковалев С. А. Социально-географические исследования в современный период ускорения развития страны // Вестник Моск. Ун-та, Сер. 5: геогр. 1987. – № 3. – С. 3-7.

7. Гукалова І. В. Якість життя населення України : суспільно-географічна концептуалізація : [монографія] / І. В. Гукалова ; Інститут географії НАН України. – К. : Друкарня МВС України, 2009. – 347 с.

8. Степанова А. А. Методологические основы изучения условий жизни населения / А. А. Степанова // Вестник Санкт-Петербургского Государственного университета. Сер. 7. – 2009. – № 4. – С. 125-131.

9. Воронова Т. С. Сущность понятия «условия жизни» и его составляющие с позиции урбанистики / Т. С. Воронова // Вестник МГПУ. Естественные науки. – № 2 (4). – С. 135-139.

10. Покляцький С. А. Прихований пошук сенсу життя – від умов до якості / С. А. Покляцький // Україна: географія цілей та можливостей. зб. наук. праць. – Н.: ФОП «Лисенко М. М.», 2012. – Т. П. – С. 214-218.

11. Покляцький С. А. У пошуках «урбаністичного Граалю» – ідеального міста / С. А. Покляцький // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Географія». – 2011. – Том 24 (63). – № 2, частина 1. – С. 159-165.

12. Покляцький С. А. «Людське око» як модель наукової візуалізації дослідження життєвих категорій / С. А. Покляцький // Географічна наука і практика: виклики епохи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 16-18 травня 2013 р.) / [Відповід. редактори: доц. В. І. Біланюк, доц. Є. А. Іванов]. У 3-х томах. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – Том 1. – С. 154-158.

УДК 911.3

Саркісов А.Ю.
кандидат географічних наук,
доцент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВИХ КЛАСТЕРІВ НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглядаються проблеми формування агропромислових кластерів. Автором поданий аналіз можливостей формування агропромислових кластерів на території Херсонської області. Визначені аспекти та принципова схема формування агропромислових кластерів. Виявлені основні фактори формування агропромислових кластерів в межах Херсонської області.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, агробізнес, агропромислова інтеграція, кластер, розвиток.

Саркісов А.Ю. Особенности формирования агропромышленных кластеров на территории Херсонской области

В статье рассматриваются проблемы формирования агропромышленных кластеров. Автором представлен анализ возможностей формирования агропромышленных кластеров на территории Херсонской области. Определены аспекты и принципиальная схема формирования агропромышленных кластеров. Выявлены основные факторы формирования агропромышленных кластеров в пределах Херсонской области.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, агробизнес, агропромышленная интеграция, кластер, развитие.

Sarkisov A.Yu. Historical and geographical predictors of urbanization processes in the Kherson region

This article discusses the problems of agrarian and industrial clusters formation. The author presents an analysis of agrarian and industrial clusters formation possibilities in the Kherson region. Aspects and concept of agrarian and industrial clusters formation are identified. The main factors of agrarian and industrial clusters formation within the Kherson region are identified.

Key words: agrarian and industrial complex, agribusiness, agricultural and industrial integration, cluster, development.

Постановка проблеми. Новим явищем в структурі АПК (передусім в межах регіонального АПК) є агропромислові кластери (від англ. *cluster* – скупчення). Агропромисловий кластер розуміється нами як територіальне поєднання різних за галузевою спрямованістю підприємств, організацій, закладів, які можуть бути задіяні в процесі агропромислового виробництва та розташованих в географічній близькості один від одного. Серед них можна виділити: сільськогосподарські, переробні підприємства, науково-дослідницькі та освітні заклади, ринкова інфраструктура тощо [1].

Аналіз публікацій та досліджень. Витоки кластерної теорії територіальної організації виробництва можна віднести до періоду кінця 19 ст., коли англійський вчений-економіст,

представник неокласичної школи Альфред Маршалл у своїй науковій праці «Принципи економіки» (1890-1891) відмітив закономірність територіальної локалізації суміжних галузей та виробництв в межах певної території. Подальший розвиток кластерної концепції можна знайти в теорії про територіально-виробничі комплекси в колишньому СРСР. Відмінність останніх від сучасних уявлень про промислові кластери полягає передусім в тому, що кластер – це конкурентна середа. За радянських часів в межах існуючих ТВК про ринкову конкуренцію не могло бути й мови.

Сама сутність створення та розвитку кластеру полягає в розвитку конкурентної боротьби основних учасників виробництва, в тому числі в межах самого кластеру. Саме ця позиція була

викладена в книзі Майкла Портера «Конкурентні переваги націй» (1990) та «Конкуренція» (1997). Вчений-економіст – представник Гарвардської школи економіки, який є піонером кластерної теорії та одним з найвідоміших консультантів в сфері сучасної просторової економіки, – відмічає закономірність розвитку окремих регіонів держави і навіть самих держав прискореним розвитком окремих згустків, пучків галузей і підприємств, сконцентрованих в межах певної території.

Процеси вивчення кластерної моделі управління території та можливість реалізації кластерів в межах України беруть початок у 1997 р. і пов'язують з діяльністю С. Соколенка, який активно пропагував ідеї формування кластерних структур в нашій державі. Як справедливо стверджує вчений: «...ефективність кластеру вимірюється не через обсяг вкладених коштів, не числом днів, проведених консультантами на підприємствах і не кількістю фахівців, що вчилися на спеціалізованих курсах, а через підвищення конкурентоспроможності кожного з учасників і регіону в цілому». За визначенням вченого кластер – це добровільне об'єднання фірм у певній сфері підприємництва, пов'язаних між собою технологічно і, як правило, за ознакою географічної близькості. Підприєм-

ства, які входять в кластер, зберігають свою незалежність і гнучкість [3].

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз можливостей формування потенційних агропромислових кластерів на території регіону як нових перспективних форм територіальної організації АПК.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначальне значення у розвитку кластерів грає впровадження інновацій та сучасних методів управління виробництвом. Цей фактор є важливим з точки зору саме нарощування об'ємів виробництва, покращення його якості та, як наслідок, збільшення конкурентних позицій на зовнішніх ринках збуту. Всередині кластеру існує як вертикальна, так і горизонтальна інтеграція. Вертикальна інтеграція проявляється в єдності технологічного ланцюжка «виробництво-переробка-збут», а горизонтальна – в кооперації між основними учасниками кластеру, яка проявляється у спільному використанні обслуговуючої бази, внутрішніми цінами на надання певних послуг. В той же час, слід відмітити фінансову незалежність всіх учасників кластеру. Це розповсюджується і на дрібних виробників, зокрема невеликих за розмірами фермерських господарств та особистих господарств населення.

Рис. 1. Агропромисловий кластер

Необхідність міжгалузевого поєднання господарств на одній території пояснюється економічною доцільністю кооперування між учасниками єдиного технологічного процесу, циклу. Основна причина створення кластеру – об'єднання зусиль однакових за функціональною спрямованістю видів економічної діяльності задля досягнення максимального ефекту виробництва та одержання прибутку. В залежності від масштабу діяльності кластери можна класифікувати на регіональному, субрегіональному та мікрорегіональному рівнях.

Агропромисловий кластер розуміється нами як територіальне локалізоване поєднання різних за галузевою спрямованістю підприємств, організацій, закладів, які можуть бути задіяні в процесі агропромислового виробництва (рис. 1). Серед них можна виділити: сільськогосподарські, переробні підприємства, науково-дослідницькі та освітні заклади, ринкова інфраструктура. Водночас, кластер розглядається нами як територіальна форма конкурентної кооперації.

В рамках нашого дослідження передбачається лише виявлення можливостей потенційних кластерів на території регіону. На першому етапі проводиться аналіз спеціалізації адміністративно-територіальних одиниць (АТО) за

групами показників, що дасть змогу в подальшому визначити потенційний кластер за певним напрямком ведучої спеціалізації. Даний аналіз містить певні кроки:

- обчислення середньої багаторічної реалізації груп сільськогосподарської продукції, а саме: зернових, технічних, картоплі та овочевих продукцій, м'яса ВРХ, свиней, птиці та молока;

- на основі першого кроку визначається індекс спеціалізації території АТО, до подальшого аналізу та визначення потенційних кластерів враховуються АТО, які мають індекс спеціалізації ≥ 1 .

На другому етапі виявлення потенційних кластерів після групування АТО за характером спеціалізації (який фактично являє собою коефіцієнт територіальної локалізації товарної продукції) проводиться характеристика виявлених кластерів визначеного напрямку.

При підході до формування кластеру маємо виходити з позицій товарного виробництва, представленого сільськогосподарськими підприємствами та інтегрованими виробництвами. Дані статистичного управління містять лише звіти про виробничу діяльність сільськогосподарських виробників (форма 59-с/г). Тому ми виходили з аналізу саме цих форм господарств. Після визначення потенційних територій, що

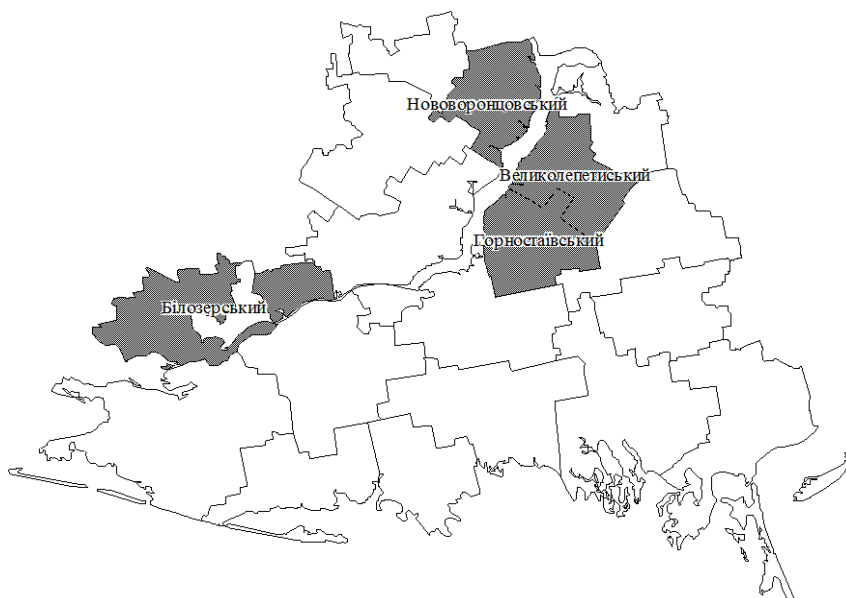

Рис. 2. Території регіону, пріоритетні для розвитку птахопромислового кластеру

формуватимуть майбутній кластер певного виробничого напрямку, проводиться всебічний аналіз потенційного кластеру, визначається його функціонально-організаційна структура [2].

Територіально до складу птахопромишлого кластеру (рис. 2) входять наступні райони: Білозерський, Великолепетиський, Горностаївський та Нововоронцовський райони. Значення спеціалізації найвищого рівня сягає значення 8,4 в Горностаївському районі. Мінімальне значення – в Великолепетиському районі – 1. Виробничу базу даного кластеру формують дві потужні птахофабрики, розміщені в Білозерському та Горностаївському районах. Важливими умовами для збільшення виробництва є впровадження новітніх інтенсивних технологій в галузі виробництва та посилення процесів концентрації виробництва. Потенційні учасники кластеру: департамент агропромислового розвитку Херсонської обласної державної адміністрації, районні держадміністрації, ЗАТ «Чорнобаївське» (Білозерський район, с. Чорнобаївка), ВАТ Племптахорадгосп «Придніпровський» (сmt Горностаївка), ВАТ «Прогрес» (Горностаївський район, с. Антонівка), фермерські господарства та кооперативи. Агросервісне забезпечення кластеру: комбiркомоий завод (Великолепетиський район, с. Рубанівка), ПП «Коннексити» (с. Садово)

В територіальному відношенні до складу м'ясного кластеру (рис. 3) входять такі адміністративно-територіальні одиниці: Великоолександрівський, Іванівський, Каланчацький, Новотроїцький, Скадовський та Чаплинський райони та міськрада Херсона (сmt. Новотроїцьке). Найвище значення спеціалізації має міськрада Херсона (2,02), найменше – в Іванівському та Чаплинському районах (1,02). Конкурентними перевагами кластеру є близькість до міських поселень, наявність значних природних пасовищ в межах даних АТО та потужної промислової бази переробки м'ясної сировини. Окрім цього важливе значення для розвитку даного кластеру в межах окреслених АТО є функціонування значної кількості комбiкормових заводів та налагоджених каналів збуту продукції. Потенційні учасники кластеру: департамент агропромислового розвитку Херсонської обласної державної адміністрації, районні держадміністрації, «ООО СП Аратга» (м. Херсон), ВАТ «Новотроїцький м'ясокомбiнат», ПП «М'ясо Херсонщини» (м. Херсон), фермерські господарства та кооперативи, Агросервісне забезпечення кластеру: Херсонський державний аграрний університет, Український інститут тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова (сmt. Асканія-Нова, Чаплинський район), професійний аграрний ліцей (сmt. Іванівка), ВАТ «Херсоноблплемпідприємство», Українсько-німецьке племінне

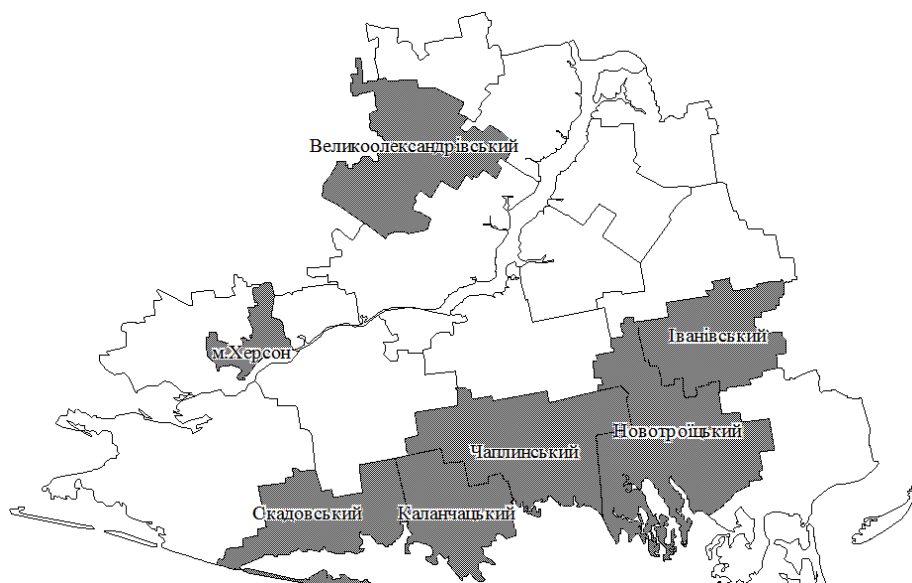

Рис. 3. Території регіону, пріоритетні для розвитку м'ясного кластеру

підприємство «Асканія-Генетик» (сmt Асканія-Нова, Чаплинський район), СГВГ «Лідія» (с. Новомиколаївка, Скадовський район), комбикормовий завод (Великоолександрівський район, сmt Велика Олександрівка), комбикормовий завод (Іванівський район, сmt Іванівка), комбикормовий завод (Новотроїцький район, сmt Новотроїцьке), комбикормовий завод (Скадовський район, м. Скадовськ), комбикормовий завод (Чаплинський район, сmt Чаплинка), Ветсанутильзавод (Новотроїцький район, сmt Новотроїцьке), ТОВ «Прайм Лоджистік» (м. Херсон).

Плодоовочеконсервний кластер (рис. 4) потенційно можна організувати на території Білозерського, Голопристанського, Каховського, Нововронцовського, Скадовського та Цюрупинського районів області та міськради Нової Каховки. Варто відмітити, що необхідним є об'єднання дрібних товаровиробників, зокрема, ОГН. На сьогодні, основна маса овоче-баштанної продукції виробляється на малих площах (що пояснюється високою часткою ОГН в виробництві даної продукції, особливо овочів). Проте, вирощувати овочі ефективніше на великих площах із застосуванням новітніх технологій обробки та зрошення

грунтового покриття, сучасних технічних засобів. Ще одним аспектом при створенні кластеру є венчурне забезпечення виробництва. Як відомо, овочева продукція є найбільш вразливою, дуже залежна від погодних умов, – тому страхові компанії страхують в основному зернові та технічні культури. Даний аспект також впливає на вибір спеціалізації в дрібних господарствах (фермерські господарства). Вбачаємо вихід з даної ситуації у впровадженні державного страхування врожаю овочевої продукції. При реалізації кластеру необхідним є наявність великих овочевих сховищ, що дасть змогу довше зберігати вирощену продукцію перед її відправкою на ринки та переробні підприємства. Відсутність розгалуженої мережі сховищ – одна з причин коливань цін протягом року, адже дрібний виробник передусім намагається якомога скоріше збути вирощену овочеву продукцію, особливо швидкопсувну. Потенційні учасники кластеру: департамент агропромислового розвитку Херсонської обласної державної адміністрації, районні держадміністрації, ТОВ агропромислової компанії «Геліос», Дніпрянський консервний завод (м. Нова Казовка), Консервний завод (м. Скадовськ), ТОВ «Дніпро» (Білозерський район,

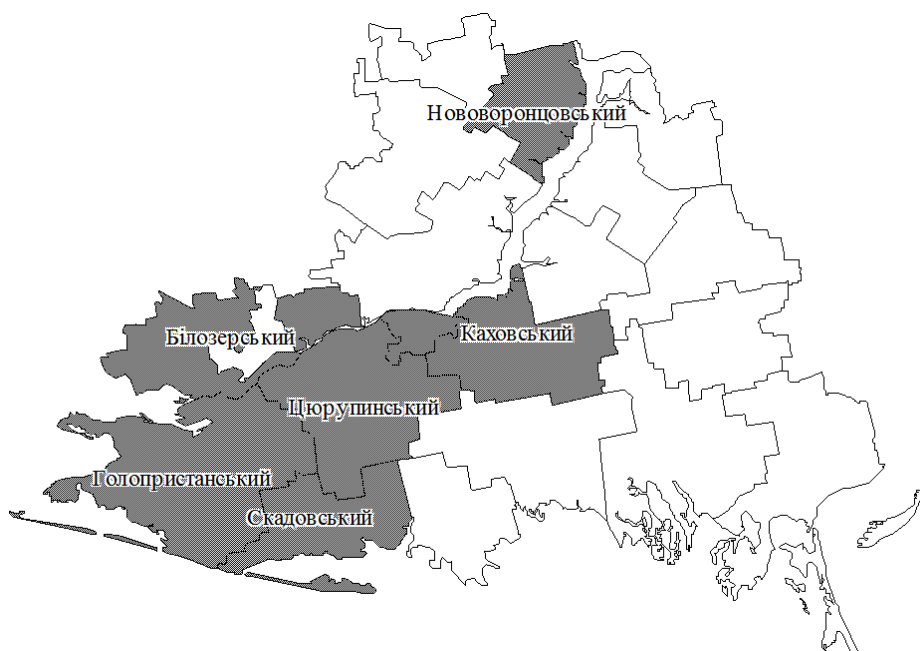

Рис. 4. Території регіону, пріоритетні для розвитку плодовоовочеконсервного кластеру

с. Новодмитрівка), фермерські господарства та кооперативи. Агросервісне забезпечення кластеру: Інститут південного овочівництва та баштанництва (м. Гола Пристань), ДП «Дослідницьке господарство Херсонської селекційної станції баштанництва» (Голопристанський район, с. Великий Клин), ТОВ «Науково-

виробничий Впроваджувальний Центр «Підземметалзахист» (м. Нова Каховка).

До складу молокопереробного кластеру (рис. 5) входять: Білозерський, Великоолександрівський, Великолепетиський, Іванівський, Каховський, Новотроїцький та Чаплинський райони. Найвищий показник

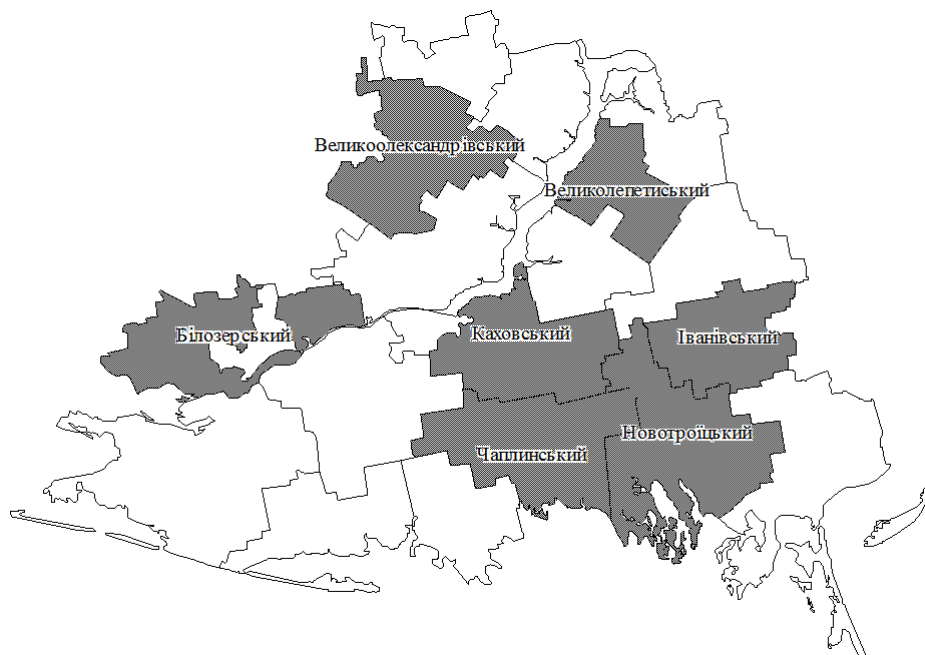

Рис. 5 Території регіону, пріоритетні для розвитку молочного кластеру

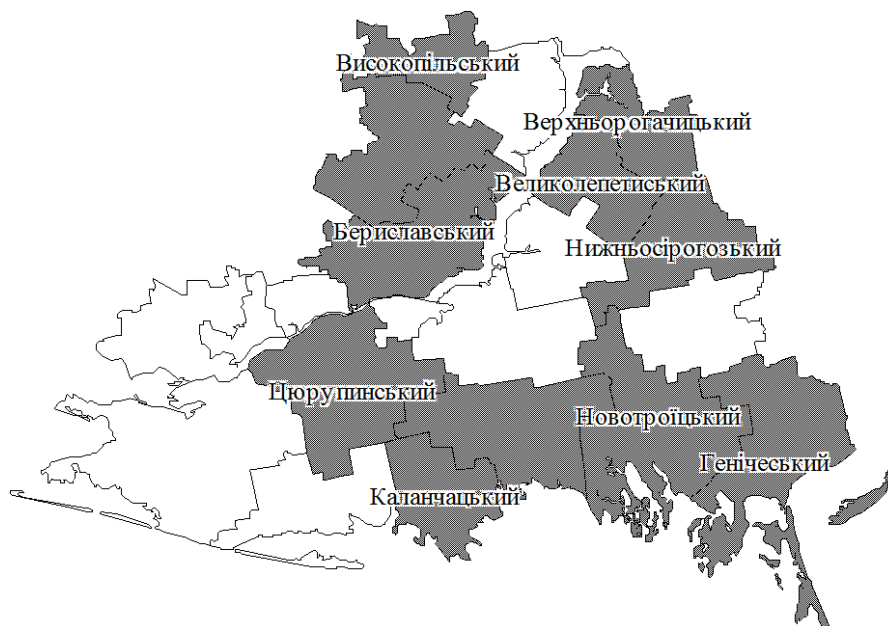

Рис. 6. Території регіону, пріоритетні для розвитку зерно-борошномельного кластеру

спеціалізації – в Білозерському районі (2,79), найнижче – в Іванівському районі (1,09). Потенційні учасники кластеру: департамент агропромислового розвитку Херсонської обласної державної адміністрації, районні держадміністрації, ВАТ «Новотроїцький маслосирзавод», ВАТ «Білокриницький маслосирзавод» (Великоолександрівський район, смт Біла Криниця), Великолепетиський маслозавод, АТ «Іванівський маслозавод», ТОВ «Любимівське» (Каховський район, с. Любимівка – КРС, молоко), АООТ «Чаплинський маслосирзавод» (смт Чаплинка), фермерські господарства та кооперативи.

Зерно-борошномельний кластер (рис. 6) представлений у складі Бериславського, Великоолександрівського, Великолепетиського, Верхньорогачицького, Високопільського, Генічеського, Каланчацького, Чаплинського та Цюрупинського району. Найвище значення індекс спеціалізації сягає в Каланчацькому районі (2,02), а найменше значення – в Цюрупинському та Чаплинському районах (1,03). Потенційні учасники кластеру: департамент агропромислового розвитку Херсонської обласної державної адміністрації, районні держадміністрації, Бериславський елеватор (м. Берислав), Бериславський хлібозавод,

Брилівський елеватор (Цюрупинський район, смт Брилівка), Великолепетиський хлібозавод, Великолепетиський елеватор, Генічеський хлібозавод, ВАТ «Каланчацький комбінат хлібопродуктів», комбінат хлібопродуктів (Великоолександрівський район, смт. Біла Криниця), комбінат хлібопродуктів (Генічеський район, смт Новоолексіївка), комбінат хлібопродуктів (Каланчацький район, смт Каланчак), АП «Нижньосірогозький комбінат хлібопродуктів» (Нижньосірогозький район, с. Верхні Сірогози), ВАТ «Високопільський комбінат хлібопродуктів» (смт Високопілья), Чплинський хлібокомбінат, фермерські господарства та кооперативи. Агросервісне забезпечення кластеру: Генічеська дослідницька станція інституту зернового господарства (Генічеський район, смт Новоолексіївка), МРО «Насіння» (м. Цюрупинськ).

Ефіроолійний кластер (рис. 7) територіально включає Бериславський, Великоолександрівський, Великолепетиський, Верхньорогачицький, Високопільський, Горностаївський, Іванівський, Каховський, Чаплинський райони та міськраду Херсона. Тут найвище значення спеціалізації за сягає в Горностаївському районі (2,08), а найменше – в Великоолександрівському та Чаплинському районах. Потен-

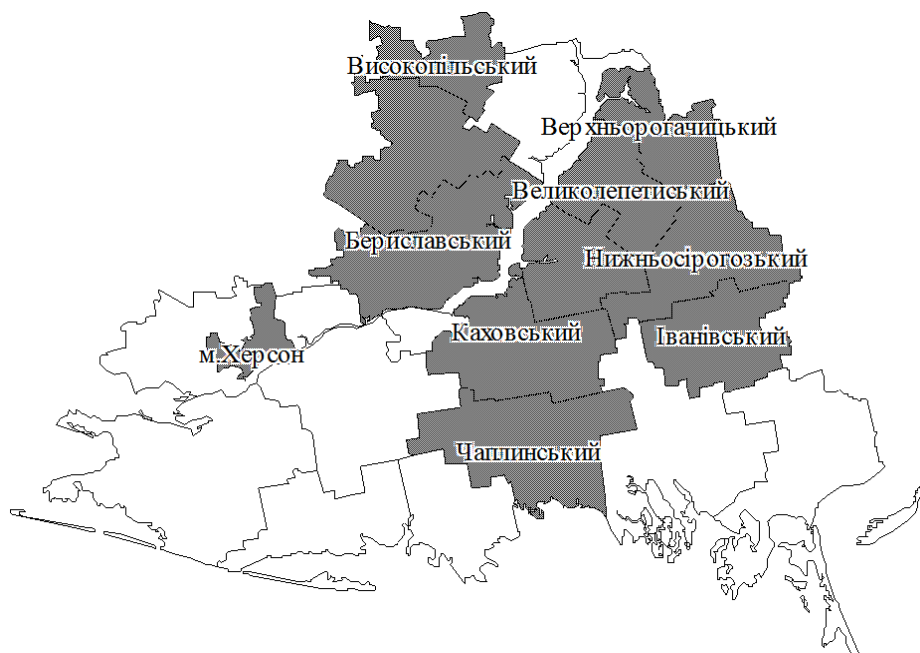

Рис. 7. Території регіону, пріоритетні для розвитку ефіроолійного кластеру

ційні учасники кластеру: департамент агропромислового розвитку Херсонської обласної державної адміністрації, районні держадміністрації, ЗАТ «Чумак» (м. Каховка), ПП з іноземними інвестиціями «Еммануїл Фарм» (Горностаївський район, с. Каїри), фермерські господарства та кооперативи. Агросервісне забезпечення кластеру: ТОВ «Артана-Проект» (м. Херсон) – надання консалтингових послуг, ТОВ Компанія «СІТ-релайн» (м. Херсон), Херсонський насінний завод «Сварог» (м. Херсон), ТОВ «Херсонагрохім» (м. Херсон), ТД «Агро Імпекс» (м. Херсон), Стелс-Ойл (м. Херсон), ПП «Люкс-Трейд Груп» (м. Херсон), компанія «SAMBOR» (м. Херсон).

Висновки. Проведене дослідження дозволило виділити території, пріоритетні для розвитку агропромислових кластерів в межах Херсонської області. В ході дослідження проаналізовано можливості формування потенційних агропромислових кластерів на території регіону, що сприятиме впровадженню нових інноваційних методів організації та управління розвитком агропромислового виробництва на території регіону, збільшенню ефективності виробництва в дріб-

них та середніх господарствах, розширенню виробництва товарної продукції в особистих господарствах населення та поступовому переході їх до фермерського типу господарювання, розвитку інтеграційно-коопераційних процесів. Визначено, що кластерна модель розвитку господарства дає змогу більш раціонально використовувати ресурси та конкурентні можливості території. Необхідність міжгалузевого поєднання господарств на одній території (в межах кластеру) обумовлена економічною доцільністю кооперування між учасниками єдиного технологічного процесу, циклу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Саркісов А. Особливості розвитку агропромислової інтеграції в ринкових умовах / А. Саркісов // Часопис соціально-економічної географії. – 2014. – Вип. 17 (2). – С. 149-153.
2. Саркісов А.Ю. Трансформація територіальної організації АПК Херсонського регіону в сучасних умовах [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 – «Економічна та соціальна географія» / А.Ю. Саркісов. – Одеса, 2011. – 20 с.
3. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці / С.І. Соколенко. – К.: Логос, 2004. – 848 с.

УДК 911.3

Топчієв О.Г.
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної та соціальної географії
*Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова*

Мальчикова Д.С.
доктор географічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

Яворська В.В.
доктор географічних наук, професор,
професор кафедри економічної та соціальної географії
*Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова*

РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ

У статті розглянуто питання регіоналізації України шляхом проведення адміністративно-територіальної реформи. Наголошено на підході щодо територіальної організації населення і розселення на регіональних історико-географічних засадах. Обґрунтовано перспективу організації території країни та її регіонів за допомогою законів планування території. Виконано поглиблений аналіз методології регіоналізації з урахуванням новітніх підходів геодемографічного аналізу та формування геопланувальної структури території, з метою деталізації найбільш поширеної на даний час трьохрівневої таксономії до 4-5 рівнів.

Ключові слова: *адміністративно-територіальне реформування, адміністративно-територіальний устрій, планування територій, територіальні системи розселення, геодемографічні процеси.*

Топчиев А.Г., Мальчикова Д.С., Яворская В.В. Регионализация жизнедеятельности населения: методологические и методические аспекты

В статье рассмотрены вопросы регионализации Украины путем проведения административно-территориальной реформы. Отмечено подход к территориальной организации населения и расселения на региональных историко-географических принципах. Обосновано перспективу организации территории страны и ее регионов с помощью законов планировки территории. Выполнен углубленный анализ методологии регионализации с учетом новейших подходов геодемографического анализа и формирования геопланировочной структуры территории, с целью детализации наиболее распространенной в настоящее время трехуровневой таксономии до 4-5 уровней.

Ключевые слова: *административно-территориальное реформирование, административно-территориальное устройство, планирование территорий, территориальные системы расселения, геодемографические процессы.*

Topchiev O.G., Malchykova D.S., Yavorska V.V. Regionalization of life of the population: methodological and methodical aspects

The article discusses regionalization of Ukraine by means of administrative-territorial reform. It noted approach to the territorial organization of the population and settlement in the regional historical and geographical principles. The prospects of organization of the country and its regions by means of planning laws of the territory. Completed an in-depth analysis of the methodology of regionalization with the latest approaches geodemographic analysis and geoplaning structure of the territory in order to detail the most common at present three-level taxonomy to 4-5 levels.

Key words: *administrative-territorial reform, the administrative and territorial structure, territorial planning, territorial settlement system, geodemographic processes.*

Державна регіональна політика, започаткована у 2011 р., позначилась на всіх головних аспектах життєдіяльності нашого суспільства. Можна говорити, що Україна входить у «добу регіоналізації», яка потребує теоретико-методологічного перегляду попередніх концепцій і принципів територіальної організації населення та господарства.

На даний час в Україні ще відсутня офіційна регіоналізація країни. Наголосимо, що це обов'язкова норма ЄС для країн-кандидатів на вступ до Європейського Союзу. Регіональну політику у нас розробляють за чинним адміністративно-територіальним устроєм на рівні областей, АР Крим, Києва і Севастополя, що не відповідає рекомендованим ЄС базовим регіонам (NUTS-2). Маємо достатньо розроблений поділ України на історико-географічні регіони, а також чимало проектів економічного, соціально-економічного, суспільно-географічного регіонування (регіоналізації) країни. Потрібен завершальний крок: сформувати професійну робочу групу і підготувати законопроект щодо регіоналізації країни. І географи повинні очолити таку розробку, принаймні бути головними фахівцями регіоналізації.

З проблемою регіоналізації країни безпосередньо пов'язана адміністративно-територіальна реформа в Україні. По-перше, досвід країн Центрально-Східної Європи переконливо засвідчує необхідність АТР: нова політична система потребує нової територіальної організації влади. По-друге, переважна більшість проектів регіоналізації країни спирається на її адміністративно-територіальний устрій (АТУ). Чи не можна поєднати регіоналізацію з АТР? Такі підходи вже відомі: пропонують на першому рівні АТУ замість сучасних областей виділяти регіони або край. Це вагомий крок до децентралізації державного управління, оскільки головною функцією регіонів (країв) буде саме розробка та реалізація державної регіональної політики. Ще одна важлива новація: на всіх вступних рівнях АТУ органів центральної державної влади вже не повинно бути. Це вже управлінська сфера місцевого самоврядування. Державну владу представлятимуть уповноважені на контроль додержання місцевими органами конституційних норм.

Україна дещо уповільнено, але послідовно рухається до адміністративно-територіального реформування. У 2000 р. була створена державна комісія з питань АТУ України. У 2004 р. введена посада віце-премер міністра з питань АТР, розроблені перші пілотні проекти щодо змін АТУ. У 2007 р. утворено міністерство регіонального розвитку (нині міжрегіонбуд – міністерство регіонального розвитку будівництва та житлово-комунального господарства). На даний час розпочато формування територіальних громад – базових одиниць нового АТУ. У міжрегіонбуді накопичені і систематизовані матеріали для проведення АТР, яка невдовзі відбудеться.

Регіоналізація країни створює якісно нову основу для систематики розселення населення. У вітчизняному містобудуванні територіальні системи розселення (ТСР) жорстко прив'язані до чинного АТУ: національна, регіональні (обласні, АРК) та районні ТСР. Винятком є міжрайонні та локальні системи розселення. Змінюються межі області – змінюється склад регіональної ТСР. Для прикладу згадаємо, що склад і межі Одеської області протягом радянського часу змінювались п'ять разів. Відтак, маємо п'ять різних ТСР.

На нашу думку, така методологія не прийнятна: не системи розселення слід прив'язувати до АТУ, а навпаки – адміністративний устрій повинен максимально враховувати системи розселення. Географи мають певний досвід систематики розселення населення за історико-географічними краями та регіонами, такими як Полісся, Поділля, Слобожанщина, Причорномор'я, Карпатський регіон та ін. Вже зроблені перші узагальнення і характеристики демографічних процесів за їх прив'язкою до історико-географічних регіонів. Таку прив'язку розселення на відміну від адміністративної називають «генетичною». А науковий напрям географії населення, що вивчає розселення населення та демографічні процеси співставно з історико-географічними регіонами вже має назву «геодемографія».

Таким чином регіоналізація країни спричиняє перехід від традиційної систематики населення за територіальними системами розселення на адміністративно-територіальній основі на територіальну організацію населення

і розселення на регіональних історико-географічних засадах. Методологічна складність такого переходу зумовлена тим, що статистична інформація щодо обліку населення має чітку адміністративно-територіальну прив'язку і жодним чином не узгоджена з майбутніми регіонами. Методи і проблеми трансформації баз даних про населення прив'язані до АТУ.

Крім того, і в демографії, і у географії населення посилюється увага до демографічних процесів. Традиційну динаміку населення вивчали методом порівняння чисельності і складу населення на різні дати. Базовим поняттям геодемографії стали геодемографічні процеси, що характеризують демографічний розвиток регіонів і створюють якісно нову основу для розроблення регіональної демографічної політики.

Більш змістовним є підхід до вивчення динаміки населення, за яким якісні і кількісні зміни населення розглядають як цілісний процес, що показує демографічний розвиток території. Від простого порівняння статичних картинок чисельності населення та його складу вивчають зміни кількості і якості населення за їх безперервним рухом, які називають демографічними процесами. Раніше демографічний розвиток розглядали методом порівняння різночасових характеристик населення. Новий підхід представляє його як безперервний рух, як процес, що має свої передумови і чинники, механізми та тенденції, який потрібно вивчати і мірою управляти ним. Так само, як для територіальної прив'язки розселення населення були введені територіальні системи розселення, для просторового впорядкування демографічних процесів розроблене поняття «геодемографічний процес», що представляє демографічний розвиток конкретних регіонів співвідносно з особливостями їх природно-економічних передумов. Систематика і типізація геодемографічних процесів повинна стати основою для розроблення державної демографічної політики на рівні регіонів – геодемографічної політики.

З регіоналізацією пов'язане формування нового напрямку сучасної географії – планування території. Традиційні методи впорядкування природного середовища, розселення, господарської діяльності беруть відлік з кінця ХІХ ст. у вигляді крупно масштабних проек-

тних розробок розвитку міст (генеральні плани міст) та густозаселених і інтенсивно освоєних планувальних районів (регіональні планировки), та буквальною перекладом – районні планування. У 1990-х роках у Європі започатковане планування територій, що має на меті проектне впорядкування природного середовища, розселення населення та розміщення господарської діяльності для регіонів і цілих країн. Такі розробки на відміну від попередніх ведуть у середніх і дрібних оглядових картографічних масштабах. Але всі вони – проекти генеральних планів міст, схеми районних планировок, проектні схеми планувань регіонів і країн, представляють один напрям конструктивної географії, який одержав сучасну назву «геопланування».

Україна вже імплементувала європейську практику планування територій, яку в окремих країнах називають також «ландшафтним плануванням» та «територіальним плануванням». Генеральна схема планування території України була розроблена за урядовою постановою (1997 р.) державним проектним інститутом «Діпромісто» і затверджена як офіційний документ Законом України (2002 р.). Її основні положення нормують і регламентують використання природного середовища, розселення населення та господарського використання території і мають на меті покращення якості життя населення та збереження природи, Забезпечення соціально-екологічної безпеки суспільства та раціонального природокористування.

Планування територій обґрунтовує перспективу організації території країни та її регіонів за такими законами:

- проектна розробка природного середовища має на меті формування природного каркасу екологічної безпеки території;
- перспективна схема розселення населення забезпечує його екологічну безпеку та максимальну доступність робочих місць та зон відпочинку;
- проектний розвиток господарського використання території повинен мінімізувати техногенне навантаження на довкілля та екологічну шкоду природному середовищу;
- головні складові життєдіяльності – природне середовище, населення, інфраструктура,

господарська діяльність, у проектних схемах планування території повинні бути раціонально поєднані та збалансовані.

Після розроблення і затвердження Генеральної схеми планування території країни розпочались роботи з розробки регіональних схем планування територій у контексті державної регіональної політики та децентралізації управління економікою.

Запозичена європейська практика формування природних каркасів екологічної безпеки територій – екологічних мереж – макрорегіональних (Всеєвропейська екомережа), національних, регіональних. Концепції та програми створення екологічних мереж – Національної та регіональних, регламентовані законами України (2000 р. та 2004 р.), а також спеціальними постановами уряду та органів місцевого самоврядування.

Регіональні підходи і концепції активно поширюються і на соціальну сферу. В Україні з 2000 р. ведеться офіційний моніторинг якості життя населення країни та її регіонів. Відповідно розробляють засади регіональної соціальної політики. В умовах глибокої демографічної кризи, успадкованої з радянських часів, посилюється потреба у регіональних підходах до державної демографічної політики та розробленні регіональної геодемографічної політики.

Радикальна політична реформа, що нині відбувається в Україні, спрямована на децентралізацію управління теорії і практики регіоналістики.

Розглянемо методологічні проблеми регіоналізації країни, яка є обов'язковою умовою членства України у ЄС.

У сучасних проектах регіоналізації України зустрічаються авторські розробки поділу країни на регіони за певними критеріями, що не враховують сучасний адміністративно-територіальний устрій (АТУ) країни. Це регіоналізація «зверху», від гіпотетичного бачення поділу країни на регіони. Другий підхід – регіоналізація «знизу», спирається на наявну статистичну інформацію, що звичайно подається за чинним АТУ. В цьому разі регіони – певні комбінації («пазли») адміністративно-територіальних одиниць вищих рівнів. Стрижневий методологічний принцип регіоналізації полягає в

раціональному поєднанні зазначених підходів: регіоналізація, що не спирається на авторську гіпотезу щодо цільових настанов, принципів і критеріїв виділення регіональних одиниць, лишається простим статистичним агрегуванням більш дрібних територій, уможливленим «пасьянсом»; оригінальна авторська розробка регіоналізації, позбавлена реальної фактологічної основи, виявляється, як правило, цікавою фантазією, що не має реального статистичного підґрунтя. Необхідно поєднувати авторську гіпотезу регіоналізації країни за обґрунтованими цільовими настановами і критеріями, з одного боку, з численними і різноманітними схемами групування і типізації одиниць АТУ за різними соціально-економічними показниками та їх комбінаціями. Саме такий підхід забезпечить реалізацію авторської концепції регіоналізації співставно з реальною соціально-економічною ситуацією та геопросторовим розподілом продуктивних сил у країні.

Відповідно до масштабів України щодо її розмірів та соціально-економічного потенціалу, регіоналізація повинна бути багаторівневою з відповідною таксономією: макрорегіон – мезорегіон – мікрорегіон, або регіон – субрегіон – мікрорегіон. Поглиблений аналіз методології регіоналізації може таку найбільш поширену на даний час трьохрівневу таксономію деталізувати до 4-5 рівнів.

У теорії та практиці регіоналізації користуються регіонами однофакторними (компонентними), багатфакторними (функціональними), комплексними (інтегральними). Їх загальний розподіл за рівнями регіоналізації такий:

1) регіони вищих рівнів розглядають як комплексні (інтегральні) територіальні одиниці з характерним поєднанням головних чинників регіоналізації – історико-географічних, природно-географічних, гео економічних, геополітичних; такі регіони являють собою цілісні територіальні природно-господарські та історико-географічні комплекси; окремі дослідники називають їх «генетичними»;

2) регіони середніх рівнів переважно розглядають як територіальні одиниці, що вирізняються своєрідним комплексом ознак; характерне поєднання ознак – чинників, за якими виділяються регіони середніх рівнів, може бути

різним в залежності від соціально-економічних функцій, що їх виконує (може виконувати) відповідний регіон у складі національної економіки; іншими словами, критерієм регіоналізації країни на середніх рівнях повинно стати функціональне зонування території країни, що визначає найбільш раціональне її господарське використання та відповідну спеціалізацію;

4) регіоналізація нижніх рівнів у більшості випадків однофакторна; мікрорегіони виділяють за одною (або кількома) ознакою, що визначає їх функції у господарських комплексах мезорегіонів, іноді – на рівні національної економіки.

Для України сильним чинником регіоналізації виступає її історико-географічне розмежування. Етнічні українські землі мають складну, напружену і драматичну історію з різним часом заселення та господарського освоєння, входженням до складу сусідніх держав, своєрідним розселенням, соціально-економічним, подекуди етнокультурним розвитком. Історико-географічні регіони являють собою найбільш інтегровані формування переважно вищих рівнів регіоналізації країни. Серед них Волинь, Галичина, Поділля, Середнє Подніпров'я, Гетьманщина, Слобожанщина, Донбас, Приазов'я, Нижнє Подніпров'я, Причорномор'я. Зазначені краї можуть мати статус макрорегіонів чи регіонів за головною ознакою – особливостями історико-географічного розвитку, заселення та господарського освоєння, своєю роллю у формуванні національної системи розселення та національної економіки. Це генетично вкорінені регіони, формування яких тісно пов'язане зі становленням та розвитком української державності.

На особливу увагу заслуговують історико-географічні регіони середніх рівнів – Крим, Буковина, Закарпаття, Бесарабія. Такі регіони не мають соціально-економічного потенціалу, що відповідав би вищим рівням регіоналізації країни. Разом з тим їх історико-географічну, соціально-економічну, а також етнокультурну своєрідність необхідно врахувати у загальній багаторівневій схемі регіоналізації.

Регіони вищих рівнів однією з головних ознак їх комплексності повинні мати природно-господарську цілісність. Регіони (макрорегіони) країни являють собою природно-гос-

подарські комплекси вищого рівня, які в недалекій перспективі повинні стати адміністративно-територіальними одиницями першого рангу.

Історико-географічна регіоналізація значною мірою враховує природно-господарську однорідність території. Не слід шукати повної співставності між ними. Актуальне завдання географів – порівняти диференціацію природно-географічних умов (фізико-географічне районування, ландшафтна карта) з історико-географічним поділом країни. У разі значного їх співпадання позначається канва майбутніх регіонів вищих рівнів за поєднанням історико-географічного та природно-географічного чинників. Приклади невідповідності зазначених схем потребують подальшої розробки їх відповідності на середніх і нижніх рівнях регіоналізації.

На цій стадії лишається відкритим питання соціально-економічної -розселенської та господарської, однорідності регіонів. Ця проблема розглянута далі.

Найбільшою мірою розроблена проблема соціально-демографічної регіоналізації. В Україні функціонує багаторівнева систематика розселення, прив'язана до чинного АТУ, за якою встановлені територіальні системи розселення (ТРС) таких рівнів: 1) національна (загальнодержавна); 2) регіональні – обласні та АРК; 3) міжрайонні – з центрами у середніх і великих містах обласного підпорядкування; 4) районні; 5) локальні системи розселення. Їй протистоїть новий підхід, основу якого становлять регіональні системи розселення, прив'язані не до адміністративно-територіальних одиниць, а до історико-географічних регіонів (). Показово, що перехід від традиційних ТРС з їх традиційною прив'язкою до чинного АТУ до регіональних систем розселення здійснено методами типізації регіональних геодемографічних процесів обласного рівня. Необхідність саме такого методологічного переходу зумовлена тим, що статистичний облік соціально-демографічних процесів та спроби управління ними на даний час прив'язані до АТУ. А без вивчення та типізації таких процесів прогнозування демографічного розвитку країни та її регіонів неможливе.

Менш розроблене питання економічної та соціально-економічної однорідності регіонів. І у цьому випадку вся вихідна інформація прив'язана до чинного АТУ і потребує певної типізації на рівні майбутніх регіонів. Головні напрямки вивчення господарства у контексті регіоналізації країни такі. Необхідно розробити ресурсну оцінку соціально-економічного потенціалу господарських комплексів на рівні областей та АРК з метою їх подальшого групування для потреб регіоналізації. Потрібно систематизувати господарські комплекси на рівні областей і АРК за рівнями господарського освоєння території та інтенсивного природокористування. Необхідно порівняти сучасні регіони (області, АРК) за особливостями структури господарства, зокрема за співвідношенням руральних-неруральних галузей, промисловості – сільського господарства, матеріального виробництва – сфери послуг, інвестиційного та споживчого секторів економіки. Необхідно також визначити місце і роль сучасних регіональних комплексів (обласних, АРК) у загальній структурній перебудові господарства країни. За цією ознакою господарські комплекси систематизують від «ключових» («полюси зростання», «території пріоритетного розвитку» та ін.) до стагнаційних і депресивних.

Окреме питання – структура промислового виробництва у контексті її модернізації. Існує доволі чіткий поділ господарських комплексів України на старопромислові та новопромислові: Класичними прикладами перших є Донецька та Луганська області з їх потужними вугільно-металургійними комплексами. Не зачінаючи їх сьогоdnішнього статусу як окупованих територій, підкреслимо, що і вугільна промисловість, і металургія перебувають у стані «структурних криз» і гостро потребують технологічних модернізацій.

Новопромислові комплекси формуються переважно у найбільших міських агломераціях, а також в індустріалізованих регіонах з високими частками галузей науково-технічного прогресу – машинобудування, електроенергетики, хімії органічного синтезу та синтетичних матеріалів. Особливу роль відіграють великі міста з розвинутою науково-технічною інфраструктурою, де формуються промислові осередки з п'ятим технологічним укладом.

У контексті структурної перебудови економіки України особлива роль належить прискореному розвитку споживчого комплексу (група Б у промисловому виробництві), сфері послуг, пріоритетному формуванню ринкової інфраструктури. Типізація сучасних регіонів (області, АРК) за такими ознаками стане основою поділу майбутніх регіонів за рівнем прогресивності-регресивності структури господарства.

Як вже зазначалось, регіоналізація середніх і нижніх рівнів може частково зберігати ознаки комплексності (багатофакторності) і використовувати однофакторну систематику територіальних одиниць за їх соціально-економічними функціями. Багаторівневість регіоналізації поєднує визначальну роль таксономії, за якою одиниці нижніх рівнів розглядають за їх функціями у відносно вищих рівнях регіоналізації. Разом з тим зберігає свою актуальність і наскрізний функціональний підхід, за яким роль і місце певної територіальної одиниці розглядають не лише по відношенню більш високого рівня регіоналізації, але й співставно з усією багаторівневою системою регіонів аж до загальнодержавного рівня включно. Іншими словами, мікрорегіони, що мають унікальні та високоцінні соціально-економічні функції, необхідно розглядати не лише за їх роллю у відповідному мезорегіоні, але й всіх більш високих рівнях регіоналізації аж до національного господарства.

Як приклад такого підходу згадаємо типізацію регіонів, розроблену Д. Фрідманом, який виділяє 5 типів регіонів:

1) «серцеподібні регіони» (можливо, «серцевинні»), що являють собою осередки інформаційних технологій, високотехнологічних виробництв, розвинутої сервісної інфраструктури;

2) висхідні регіони з перенесенням виробництв і технологій з регіонів першого типу; регіони даного типу орієнтовані на дешеві природні ресурси та на чинники економії витрат на виробництво;

3) «коридори розвитку» – регіони, що реалізують вигоди географічного положення – транспортно-географічного положення, геоекономічного, геополітичного, комунікаційний розвиток таких регіонів спирається на водні та земельні ресурси;

4) спадні регіони – території з виснаженими природними ресурсами і застарілою структурою виробництва, з переважанням старих технологічних укладів;

5) райони нового освоєння природних ресурсів, земельних, лісових, мінеральних, водних; для таких територій ключовим є баланс економічних та екологічних інтересів.

У нашому огляді ми спирались на систематику італійських дослідників (О. Маринелі та Г. Распері), які поділяли регіони за ступенем комплексності:

- 1) елементарні (однофакторні);
- 2) складні (багатофакторні);
- 3) інтегральні (природно-антропогенні).

Цікавий підхід пропонує А. Фремон (Франція,), за яким регіони систематизовані за їх генетичною зрілістю:

1) слабкі регіони – з переважанням аграрного виробництва із застарілими технологіями і екстенсивним природокористуванням;

2) зрілі регіони – з більш інтенсивним природокористуванням, з прогресивними технологіями у сільському господарстві, з розвитком індустріального виробництва;

3) динамічні регіони – господарські комплекси у стадії розвинутої індустріалізації, з інтенсивним природокористуванням, з численними еколого-економічними проблемами.

За цим підходом у контексті регіоналізації України заслуговує на увагу систематика регіонів за екстенсивними–інтенсивними технологіями. В умовах країни за рівнем інтенсивності помітно виділяють зони приміського сільськогосподарського виробництва. Осередки агроландшафтного сільського виробництва та органічного землеробства, ділянки зрошуваного землеробства, крапельного зрошення та інші.

Разом з тим пропонована систематика не розрізняє старо- та новопромислові території, промислові осередки, що вичерпали свою природно-ресурсну базу, та інші.

Загальна методологічна схема територіальної організації суспільства на засадах регіоналістики виглядає так.

Перший блок – формування робочої концепції регіоналізації України за такими напрямками:

= цільові настанови регіоналізації;

= рівні регіоналізації, таксономія регіонів;
= критерії та чинники (ознаки) виділення регіонів різних таксономічних регіонів.

Другий блок – створення баз даних для потреб регіоналізації:

I – *історико-географічні чинники регіоналізації*:

= історико-географічний поділ України;
= етногеографічне районування країни;
= головні етапи заселення та господарського освоєння території країни;

= формування території Української держави;

= етнічні українські землі поза кордонами сучасної України;

II – *природно-географічні чинники*:

= фізико-географічне районування України;
= ландшафти України;

= природно-ресурсний потенціал регіонів (ресурси мінерально-сировинні, земельні, агрокліматичні, рекреаційні, біосферні та інші.);

III – *соціально-економічні чинники*:

= регіональні геодемографічні процеси;

= територіальні системи розселення;

= регіональні відміни у процесах урбанізації;

= якість життя населення та її регіональні відміни;

IV – *соціально-економічні чинники*:

= рівні економічного розвитку регіонів та головні тенденції їхньої динаміки;

= соціально-економічні рівні життя населення;

= трудові ресурси регіонів та їх використання;

V – *економічні чинники регіоналізації*:

= порівняльний аналіз регіонів обласного рівня за структурою господарства (співвідношенню):

а) матеріального виробництва і сфери послуг;

б) руральних і неруральних галузей і секторів економіки;

в) промисловості та сільського господарства;

г) інвестиційного (група А) та споживчого (група Б) секторів;

д) секторна структура господарства – за співвідношенням I-IV секторів економіки;

- е) технологічних укладів виробництва;
- є) видів економічної діяльності;

VI – соціально-екологічні чинники регіоналізації:

= відміни у соціально-економічній ситуації на рівні обласних регіонів;

= участь регіонів у формуванні екологічних мереж – Всеєвропейської, національної, регіональних;

= регіональні відміни у нових проблемах охорони природи і оздоровлення довкілля.

VII – геопланувальні особливості регіонів:

= функціональне зонування території України та її регіонів;

= регіональний розподіл рівнів господарського використання територій і проблеми його регламентації;

= регіональні відміни за спеціалізацією господарства на різних рівнях поділу праці – міжнародному, міжрегіональному, регіональному;

= регіональні відміни за передумовами економічного розвитку:

а) природно-ресурсний потенціал;

б) трудові ресурсний потенціал;

в) географічне положення – транзитне, столичне, приморське, прикордонне;

г) рівень господарського освоєння території;

д) інвестиційна та інноваційна діяльність.

Третій блок – розроблення проектних схем регіоналізації країни та їх попередня експертиза.

I – визначення критеріїв регіоналізації на різних таксономічних рівнях; виділення різних рівневих таксонів одно- та багатофакторних, інтегральних (комплексних);

II – встановлення соціально-економічних функцій виділених регіонів; визначення ролі

і місця регіонів усіх рівнів у загальній системі регіоналізації країни;

III – типізація регіональних одиниць всіх рівнів – макро-, мезо-, мікрорегіонів за їх соціально-економічними функціями.

Четвертий блок – офіційна та громадська експертиза розробленого проекту регіоналізації країни; в разі багатоваріантності проектних розробок – вибір головного (оптимального) варіанту та його затвердження.

Отже, відповідно до масштабів України і розмірів її природного, демографічного, соціально-економічного потенціалів, регіоналізація повинна бути багаторівневою з відповідною таксономією: макрорегіон – мезорегіон – мікрорегіон, або регіон – субрегіон – мікрорегіон. Поглиблений аналіз методології регіоналізації з урахуванням новітніх підходів геодемографічного аналізу та формування геопланувальної структури території може таку найбільш поширену на даний час трьохрівневу таксономію деталізувати до 4-5 рівнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С., Яворська В.В. Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики. – Херсон: ОЛДІ ПЛЮС, 2015. – 372 с.

2. Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С. Планування територій: Навч. посіб. – Херсон: Грінь Д.С., 2014. – 268 с.

3. Топчієв О.Г. Планування територій / О.Г. Топчієв, Д.С. Мальчикова. – Херсон: Грінь Д.С., 2014. – 268 с.

4. Мальчикова Д.С. Теоретико-методологічні і методичні засади геопланування сільської місцевості на регіональному рівні: Монографія. – Херсон: Грінь Д.С., 2014. – 362 с.

5. Яворська В.В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: Монографія. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – 384 с.

СЕКЦІЯ 2 ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.2

Давидов О.В.

кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри екології та географії
Херсонський державний університет

Роскос Н.О.

викладач кафедри фізичної географії і природокористування
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

МОРФОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СИВАСЬКОЇ ЛАГУННОЇ БЕРЕГОВОЇ ОБЛАСТІ

Дана стаття присвячена морфографічному аналізу Сиваської лагунної берегової області. Відповідна територія розташована в західній частині Азовського моря та характеризується великою специфічністю природних умов. Ми проаналізували морфографічні особливості затоки та акумулятивної форми, визначили їх географічне розташування та описали їх морфометричні характеристики.

Ключові слова: Арабатська Стрілка, Сиваш, півострів, розширення, морфографія.

Давыдов А.В., Роскос Н.О. Морфографические особенности Сивашской лагунной береговой области

Данная статья посвящена морфографическому анализу Сивашской лагунной береговой области. Соответствующая территория расположена в западной части Азовского моря и характеризуется большой спецификой природных условий. Мы проанализировали морфографические особенности залива и аккумулятивной формы, определили их географическое положение и описали их морфометрические характеристики.

Ключевые слова: Арабатская Стрелка, Сиваш, полуостров, расширение, морфография.

Davydov O.V., Roskos N.O. Morfohrafichni features Sivash coastal lagoon region

This article focuses on the analysis morfohrafichnomu Sivash coastal lagoon region. The relevant area is located in the western part of the Azov Sea and is characterized by great specificity of the natural environment. We analyzed the features morfohrafichni Bay, defined their geographical location and describe their morphometric characteristics.

Key words: Arabatskaya arrow Siwash peninsula, expansion, morfohrafitya.

Постановка проблеми. Регіон Сиваської лагунної берегової області характеризується специфічними природними умовами, які мають велике господарське значення. Оптимізація використання природних ресурсів неможлива без знань про специфіку рельєфу даного регіону, саме тому визначення морфографічних особливостей Сиваської берегової області є першим кроком при проведенні геоморфологічного аналізу даної території.

Географічна характеристика регіону дослідження. Регіон нашого дослідження

розташований в західній частині Азовського моря, він представляє собою специфічну берегову систему, в межах якої розташовані крупна морська акумулятивна форма – Арабатська Стрілка та надзвичайно ізольована затока Сиваш. Зовнішній обрис відповідного узбережжя має плавню увігнуту форму, в той час як внутрішній берег має значне розгалуження, яке зумовлено великою кількістю півостровів та островів різного походження (рис. 1).

В морфогенетичному відношенні Арабатська Стрілка – це типовий береговий бар, але

Рис. 1. Західне узбережжя Азовського моря

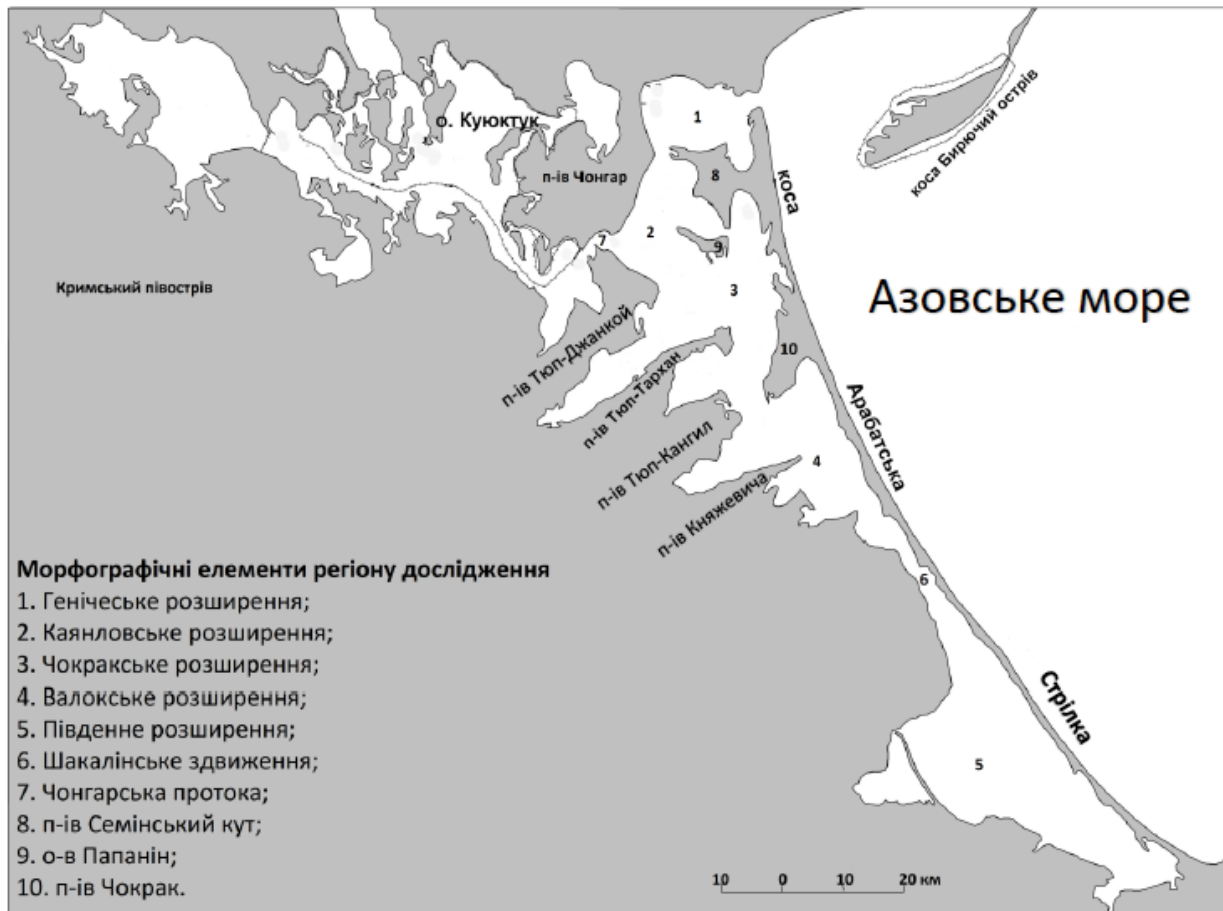

Рис. 2. Морфографічна схема Сиваської лагунної берегової області

ускладнений в межах північної частини ділянками корінного суходолу. Загальна довжина акумулятивної форми сягає 110 км, при ширині від 250 м до 5 км [1].

Затока Сиваш, в генетичному відношенні представляє собою інгресійну затоку, сформовану на поверхні Сиваського прогину. В природному стані Сиваш представляє собою систему мілководних лагун, розділених між собою півостровами, островами та звуженнями. Довжина Сиваша з півночі на південь становить 115 км, з заходу на схід – 160 км, а його загальна площа разом з островами та «засухами» становить близько 2600 км² [1; 2].

Аналіз публікацій та досліджень. Регіон дослідження цілеспрямовано вивчався різними науковцями починаючи з XIX століття, більшість цих досліджень мали геологічне, гідрохімічне та гідрологічне спрямування. Дослідження геоморфологічних особливостей регіону носили епізодичний характер та в більшості випадків були спрямовані на вивчення Арабатської Стрілки. Серед науковців слід згадати В.П. Зенковича [3], О.К. Леонтьєва [4], В.А. Мамікіну [1], Ю.П. Хрустальова [1], В.В. Корженевського та О.А. Ключіна [5,6].

У той же час геоморфологічні дослідження затоки Сиваш проводилися лише у першій половині XX століття, саме в цей час Б.С. Шустов [7] перший описав геоморфологічні особливості, тектонічну та літологічну будову затоки.

Морфогенетичний аналіз регіону дослідження. Існує дві гіпотези, які пояснюють генезис даного регіону, до них належать: *трансгресивно-регресивна та тектонічна*.

В основі *трансгресивно-регресивної* гіпотези лежить уявлення про коливання рівня Азово-Чорноморського басейну, протягом плейстоцену та голоцену. Під час зниження рівня морського басейну посилювалися ерозійні процеси в регіоні, які спричиняли ерозійне розчленування поверхні. Внаслідок здійснення рівня басейну відбувалося затоплення відповідної території та здійснювалася її абразійна переробка. Відповідні процеси декілька разів повторювалися, доки тіло Арабатської Стрілки не здійнялося над рівнем Азовського моря та не відокремило відповідну територію, сформувавши сучасну затоку Сиваш. Приблизни-

ками даної гіпотези були В.П. Зенкович [3] та Є.Ф. Шнюков [8].

В основі *тектонічної* гіпотези лежить уявлення про існування на місці сучасної затоки, морської протоки між Чорним та Азовським морем. Відповідна протока була закрита внаслідок проявлення позитивних тектонічних рухів в районі Перекопського перешийка. Відповідну гіпотезу розділяли П.С. Паллас [9], М.М. Дзенс-Литовський [10], О.К. Леонтьєв [4].

Морфографічна характеристика регіону дослідження. Морфографічні особливості регіону дослідження зумовлені його розташуванням в межах трьох тектонічних структур, так північна частина регіону знаходиться в межах Сиваського прогину, а південна частина розташована на поверхні Індоло-Кубанського прогину, між відповідними прогинами знаходиться Стрілкове підняття [8].

В межах Сиваського прогину, внаслідок панування негативних тектонічних рухів та активного прогинання поверхні, відбулося формування системи антиклінальних та синклінальних утворень. Саме наявність відповідних утворень в осадовому чохла і сприяє істотному розчленуванню акваторії затоки на складну систему півостровів, островів та лагун (рис. 2).

Антиклінальні утворення на денній поверхні представлені корінними півостровами та островами, в той час як синклінальні утворення зайняті лагунами та протоками. Деякі антиклінальні утворення включені до складу Арабатської Стрілки, де вони формують крупні виступи Семенівський Кут та Чокракський півострів.

У морфографічному відношенні Арабатська Стрілка характеризується вирівняною морською (фронтальною) частиною та істотно розчленованою лиманною (тильною) частиною. Вздовж тильної частини відповідної акумулятивної форми виділяються наступні географічні об'єкти: гирлова область протоки Тонкої, Генічеське розширення, затока Генічеської Горки, півострів Семенівський Кут, острова Папанін, Лисий та Камиш, Чокракське розширення та однойменний півострів (рис. 3).

Гирлова область протоки Тонкої представляє собою розгалужену систему каналів стоку нагонових вод, розділених між собою систе-

мою акумулятивних островів. Глибини проток, на окремих ділянках можуть сягати 3 м, але в середньому їх глибина не перевищує 1,2 м.

Всі розгалуження гирлової області об'єднуючись формують русла двох морських проток, які саме і прорізають тіло Арабатської Стрілки, з'єднуючі затоку із Азовським морем (рис. 3А). Зовнішній вигляд гирлової області та її висунутість в бік затоки Сиваш, свідчить про домінуючий морфогенетичний вплив нагонових вод з боку Азовського моря.

Півострів Семенівський Кут представляє собою корінне утворення із складним та розгалуженим зовнішнім виглядом (рис. 3А). Півострів характеризується урвистими берегами, висота яких коливається від 2 до 13 м. В межах півострова виділяється більш дрібні півострівні виступи: Генічеський Кут, Чонгарський Кут та Каянловський Кут. В центральній частині півострова розташовано озеро Генічеське, рівень поверхні якого – 1,2 м, нижче рівня затоки Сиваш.

Чокракський півострів також є корінним утворенням, але має спрощений вигляд берегової зони. Максимальна висота півострова 7,6 м, абразійні кліфи мають висоту до 4 м (рис. 3Б.).

Острів Папанін має материковий генезис, його максимальна висота 16,8 м, вздовж берегової зони панують абразійні кліфи, висота яких від 2 до 6 м. Розташовані південніші острова Лисий та Камиш, представляють собою дрібні акумулятивні форми із висотою менше 1,2 м.

Затока Сиваш в морфографічному відношенні представляє собою мілководну, ізольовану водойму з надзвичайно розгалуженою береговою зоною. В центральній частині затоки, крупне антиклінальне утворення півострів Чонгар, розділяє її на дві частини: **Західний та Східний Сиваш**.

Західний Сиваш в природному стані представляв собою дуже мілководну водойму із надзвичайно нестійким рівнем води, який був здатний істотно змінюватися протягом однієї доби. Відповідна ситуація пов'язана із великою ізольованістю цієї частини затоки від акваторії Азовського моря та пануванням вітрових коливань рівня та пов'язаних з ними течіями. Рівень води в цій частині був настільки не сталий, що розгалужена система другорядних заток, називається місцевим населенням *затоки-засухи* (рис. 4).

А

Б

Рис. 3. Морфографічний характер тилового боку Арабатської Стрілки в північній частині:

А – район гирла протоки Тонкої та півострова Семенівський Кут;

Б – район Чокракського розширення та Чокракського півострова

На даний момент Західний Сиваш це найбільш антропогенно-трансформована частина затоки, яка розділена Кутаранською та Біюк-Найманською дамбами на дві складові частини. Завдяки існуванню відповідних дамб здійснюється штучне регулювання рівня води.

Східний Сиваш представляє собою природну частину затоки, яка на сході обмежена Арабатською Стрілкою, а на заході півостровом Чонгар та материковим узбережжям Кримського півострова. Західне узбережжя затоки надзвичайно розгалужене, в її межах виділяються такі півострова як *Тюп-Джан-*

кой, Тюп-Тархан, Тюп-Кангил та Княжевича (рис. 5). В морфо-метричному відношенні відповідні острова розрізняються між собою, так максимальна висота півострова *Тюп-Джанкой* 18,6 м, вздовж берегової зони виділяються абразійні кліфи з висотами до 8 м, а також стабільні берега із вітровими присухами.

Півострів Тюп-Тархан має абсолютну висоту біля 7,5 м, але пануючі висоти від 4 до 5 м. Вздовж узбережжя виділяються абразійні кліфи із висотами від 2 до 4 м, але пануючими являються стабільні берега із вітровою присухою.

Рис. 4. Морфологічні особливості Західного Сивашу

Рис. 5. Морфологічна особливості північної частини Східного Сивашу

Півострів *Тюп-Кангил* має максимальну висоту 9,6 м, але в напрямку до узбережжя висоти зменшуються до 5–6 м, в межах абразійних кліфів та до 0,5 м в межах стабільних берегів із вітровою присухою.

Півострів *Княжевича* характеризується висотами від 2 до 4 м, вздовж контуру берегової зони виділяються абразійні кліфи з висотами до 2 м.

Наявність півостровів вздовж західного та східного узбережжя, сприяє розчленуванню акваторії даної частини затоки та ряд окремих розширень, поєднаних між собою протоками та звуженнями.

До відповідних розширень належать: Генічеське, Каянловське, Чокракське, Валокське та Південне. Максимальні глибини відповідних розширень не перевищують 3 м, так в Генічеському розширенні близько 2,5 м, в Каянловському біля 3,0 м, в Чокракському та Валокському до 1,5 м, а в Південному до 2,5 – 2,8 м.

Всі вище перелічені розширення з'єднуються між собою протоками або звуженнями, які мають різні глибини. Генічеське та Каянловське розширення з'єднуються Чонгарським звуженням, з глибинами понад 2 м. Каянловське розширення мілководною, до 0,5 м Чокракською протокою, з'єднується із Чокракським розширенням. Кангильські ворота, які з'єднують Чокракське та Валокське розширення мають глибину до 1 м. Глибина Шакалінського звуження перевищує 1,5 м.

Висновки. Морфографічний аналіз Сиваської лагунної берегової області показав, що відповідна територія представляє собою дуже різноманітну природну систему, в межах якої панівне місце в рельєфоутворенні належить геологічним структурам та згоново-нагоно-

вим коливанням рівня. Наявність антиклінальних підняття зумовлює, розчленування берегової зони та акваторії затоки, а це у свою чергу впливає на розвиток згоново-нагонових явищ та вітрових течій. Незначні морфометричні відмітки висот берегової зони є причиною затоплення значних за площею територій. Глибини в затоці не перевищують 3,0 м, але під час нагонових здіймань рівня, вона може сягати 4,5–5 м.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мамыкина В.А. Береговая зона Азовского моря / В.А. Мамыкина, Ю.П. Хрусталеv. – Р/Д: РГУ. – 1980. – 174 с.
2. Давидов О.В. Про параметри динаміки вітрових присух в береговій зоні моря / О.В. Давидов. – Вісник Одеськ. держ. унів. геол.-геогр. науки. – 2002. – Т. 9. – Вип. 7. – С. 13-19.
3. Зенкович В.П. Основы учения о развитии морских берегов / В.П. Зенкович. – Москва: Изд-во АН СССР. – 1962. – 710 с.
4. Леонтьев О.К. К вопросу о генезисе и закономерностях развития лагунных побережий / О.К. Леонтьев. – Труды Океанограф. Комиссии АН СССР. – 1957. – Т. 2. – С. 86-103.
5. Клюкин А.А., Корженевский В.В. Дюны Крыма / А.А. Клюкин, В.В. Корженевский. – Физическая география и геоморфология. – Киев: Наукова думка, 1986. – № 3. – С. 38-45.
6. Клюкин А.А. Экзогеодинамика Крыма / А.А. Клюкин. – Симферополь: Таврия, 2007. – 320 с.
7. Шустов Б.С. Восточный Сиваш и его берега / Б.С. Шустов. – Ученые записки МГУ. – 1938. – № 19.
8. Шнюков Е.Ф. Геология Азовского моря / Е.Ф. Шнюков, Г.Н. Орловский, В.П. Усенко, А.В. Григорьев, В.А. Гордиевич. – К.: Наукова думка, 1974. – 248 с.
9. Шуйський Ю.Д. Типи берегів Світового океану: Монографія / Ю.Д. Шуйський. – Одеса: Астропринт, 2000. – 480 с.
10. Курило-Крымчак И.П. К изменению береговой линии в западном Приазовье / И.П. Курило-Крымчак. – Из.РГО. – 1938. – №6. – С. 123-129.

УДК 551.435

Муркалов А.Б.
кандидат географический наук,
старший преподаватель кафедры физической географии
и природопользования
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

СОВРЕМЕННОЕ РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ ПЛЯЖЕВОГО МОРФОЛИТОГЕНЕЗА (ОДЕССКАЯ НАУЧНАЯ ШКОЛА)

В настоящее время теория пляжевого морфолитогенеза и ее практическое внедрение не являются полными и удовлетворяющими запросы практики. Это отмечается в условиях постоянно возрастающего антропогенного пресса на береговые геосистемы в общем и пляжи в частности. Ретроспективный обзор результатов исследований кафедры физической географии и природопользования показал системность (географичность) в изучении пляжевого морфолитогенеза, что связано с проведением исследований в природе и привлечением количественных данных. Обоснованы основные закономерности, намечены направления дальнейшего изучения и практического применения теории пляжевого морфолитогенеза в береговедении и береговом природопользовании.

Ключевые слова: *берег, береговая зона, динамика, морфолитогенез, наносы, пляж, Черное море.*

Муркалов О.Б. Сучасний розвиток теорії пляжевого морфолітогенезу (Одеська школа)

Зараз теорія пляжевого морфолітогенезу і її практичне впровадження не є повними та задовольняючими запити практики. Це відзначається в умовах постійно зростаючого антропогенного тиску на берегові геосистеми загалом і пляжі особисто зокрема. Ретроспективний огляд результатів досліджень кафедри фізичної географії та природокористування показав системність (географічність) у вивченні пляжевого морфолітогенезу, що пов'язана із проведенням досліджень у природі й залученням кількісних даних. Обґрунтовано основні закономірності, окреслені напрямки подальшого вивчення і практичного застосування теорії пляжевого морфолітогенезу в берегознавстві та береговому природокористуванні.

Ключові слова: *берег, берегова зона, динаміка, морфолітогенез, наноси, пляж, Чорне море.*

Murkalov A.B. The modern development of the theory of The beach morpholithogenesis (Odessa School)

The basic results were received during many-years cartographic and stationary natural instrumental observations; from 1997 to 2011 in the Department of Physical Geography. First of all, detail analysis was carry out of special coastal and geomorphologic publications. This literature pointed on different directions of investigation, main parts of the PhD-thesis and probable non-decided a problems.

During last years, anthropogenous press elevating, from one side, and low intensity of geomorphology evolution, from other side, stipulated necessity of new coastal researches, and the beach relief in especially. The researches were carry out along curved shore-line and straight shore-line according to ordinary methods. The Article devoted to estimation of coastal environment, structure and mechanisms of beach forming of the different types, with its systematic and analysis, with discovering of morphogenesis and lithogenesis beaches regularities as a most certain indicators of shore zone status for instance of the Black Sea beaches.

In the Article were analyzed basic factors and conditions of beach morphogenesis. In the used condition-list were paleogeographic history, geology texture, geomorphology and relief features, wind and wave regime, sea-level changes, near-shore currents, sea-ice sheef and its impact to beach morphogenesis.

Next part of the Article exposed results of sand beaches research along curved shore-line of Odessa Bay arch. Different factors and natural peculiarities were analyzed for working up of sand beach stability and conservation of coast resources. Received scientific results and conclusions have major significance: in sea-port construction, exploitation of navigate canals, coastal defence, mining of placers and ordinal sand, constructions of different communications etc.

Key words: *coast, coastal zone, beach, sediment, ice, morphogenesis, dynamics.*

Введение. Преобладающее количество научных результатов и выводов получено по данным исследований пляжей выровненных берегов. Очень мало данных о криволинейных берегах, исследованы отдельные начальные вопросы пляжевого морфолитогенеза, по этому встает ряд вопросов: соответствует ли степень изученности пляжей современным требованиям, может ли имеющаяся информация обеспечить комплексное понимание пляжевого морфогенеза, в каком состоянии находится теория пляжевого морфогенеза. Такая постановка исследования обуславливает его теоретическую ценность и актуальность.

Цель статьи – ретроспектива истории разработки теории пляжевого морфолитогенеза исследователями кафедры физической географии и природопользования и путей ее дальнейшего развития. Для достижения цели статьи решались следующие задачи: а) проведен короткий обзор работ кафедры посвященных пляжевому морфолитогенезу; б) освещены основные полученные результаты; в) сформулированы предпосылки получения выводов и закономерностей; г) определены пути дальнейшего развития теории пляжевого морфолитогенеза.

Объектом исследования в статье являются природные песчаные пляжи. **Предметом** исследования является история разработки теории пляжевого морфолитогенеза на кафедре физической географии и природопользования. Полученные результаты имеют значение для развития теоретической базы фундаментальных геоморфологических и специальных береговедческих исследований, истории географической науки.

Материалы и методы исследования. При написании статьи привлечены работы сотрудников кафедры физической географии и природопользования, личные наблюдения автора. Рассмотренные в них закономерности получены в природе при маршрутных, стационарных и камеральных исследованиях. При анализе результатов использованы сравнительно-географический, исторический методы и систематизация.

Результаты изучения пляжей сотрудниками кафедры физической географии и природопользования разнородны и разнообразны.

Их удобнее представить в виде нескольких направлений: а) результаты исследования пляжей на берегах Мирового океана и отдельных морей, – на глобальном уровне; б) результаты работ, выполненных на берегах Черного моря – на уровне одного морского бассейна; в) результаты исследований в северо-западной части Черного моря – на региональном и локальном уровнях; г) результаты камеральной обработки.

Результаты исследований. Научная школа береговедения кафедры физической географии и природопользования относится к школе проф. Зенковича В.П. и базируется на ряде общепринятых понятий и определений:

- *пляжевый морфолитогенез* – совокупность природных процессов, находящих свое отражение в закономерностях морфологии, морфометрии (ширина, высота, объем наносов, уклон профиля, мощность пляжа) и динамике песчаных пляжей и пляжевых наносов в береговой зоне моря. В настоящее время утвердилось научное положение, согласно которому в береговой зоне морфогенез развивается одновременно и в совокупности с литогенезом [4; 11];

- *пляж* – это первичная элементарная аккумулятивная форма экзогенного рельефа, сложенная прибрежно-морскими наносами в береговой зоне моря, которая зарождается, локализована и развивается в сфере влияния волнового прибойного потока в области расположения береговой линии и делится линией уреза воды на надводную и подводную части [10; 12]. Стадию пляжа в своем развитии проходит каждая аккумулятивная форма береговой зоны моря, а сам пляж является важным структурным элементом береговой зоны моря и занимает в ней пограничное положение.

Исследование пляжей на кафедре физической географии и природопользования проводится уже длительное время, наиболее активно их изучают с начала XX века. Периодизация и введение понятий о временных границах в изучении пляжевого морфолитогенеза на кафедре физической географии скорее всего недопустимо. Это связано с тем, что многие полученные ранее идеи, закономерности и разработки продолжались исследователями в разное время. Кроме того сама сложность при-

родной системы береговой зоны моря не предполагает фрагментированности в ее изучении.

В ранних работах при изучении пляжей внимание акцентируется на вкладе различных физико-географических условий в пляжевый морфогенез, при этом не рассматривая сам пляжевый морфолитогенез в комплексе природных условий. Г.Н. Аксентьев [1] обратил внимание на процессы истирания наносов, роль абразионных источников питания в формировании пляжей, развития вдольбереговых потоков и миграций наносов. Отмечена важная роль пляжей в гашении энергии морских волн, акцентируется внимание на необходимости определения достаточной длины и толщины пляжей, обеспечивающих расход энергии морских волн на переработку наносов. Г.Н. Аксентьевым разрабатывается и впервые применяется для определения штормовой переработки пляжей метод неподвижных и скользящих стержней. Таким образом **складывался новый, балансовый подход к изучению береговой зоны и пляжей, как ее неотъемлемой части.**

В работе И.А. Хренникова [8] описывается формирование и дальнейшее антропогенное преобразование пляжа на участке Киностудия – стадион «Динамо» Одесского побережья. Они характеризуются как устойчивые на фоне большой подвижности берегов. Как и несколько его коллег, И.А. Хренников проследил синхронное изменение клифа и прилегающего к нему пляжа и сделал вывод о том, что **отступление клифа и его разрушение не сопровождаются соответствующим размывом пляжа.**

Необходимость проведения берегозащитных мероприятий в пределах Одессы потребовала установления параметров пляжей, способных защитить берега от разрушения. Проведенные предпроектные исследования позволили И.П. Зелинскому и Ю.Д. Шуйскому [9; 13] определить оптимальные параметры пляжей, обеспечивающих устойчивость берегов. Установлено, что ширина пляжей в данных условиях должна быть не менее 40 м. Для пригрузки основания берегового склона и покрытия слоем наносов подводного склона в них должно быть сосредоточено не менее 150 м³ берега на 1 погонный метр наносов. Таким

образом, **были получены параметры берегозащитных пляжей, обеспечивающие устойчивость берега и продолжительную эксплуатацию пляжа в конкретных физико-географических условиях.** Впервые размеры пляжей были увязаны с режимом вдольбереговых потоков наносов, с ветро-волновым режимом и длиной разгона: стало очевидным, что основным фактором является динамическая длина разгона волн. Отмечены особенности развития аккумулятивных и абразионных берегов, получены количественные характеристики протекающих в береговой зоне процессов и морфометрические показатели форм рельефа. **Установлена устойчивость линейных параметров аккумулятивных форм во времени.** В это же время были рассмотрены вопросы ритмики пляжевого морфолитогенеза, изучена стабилизация параметров искусственного пляжа после его отсыпки [9].

Значительный вклад в изучение пляжей района внесли исследования Д.Я. Бертмана. Так, проведенные на пересыпи Сухого и Днестровского лимана исследования позволили установить зависимость динамики пляжей района от силы и направления действующих ветров [2]. Оказалось, что **динамика пляжей различна при ветровых волнениях господствующих и второстепенных румбов.** В первом случае отмечается размыв пляжей, а во втором – увеличение их параметров. **Установлена зависимость проявления процессов аккумуляции и размыва на пляжах в зависимости от действия пологих и крутых волн.**

В этот период исследователями особое внимание уделяется изучению пляжей на очень динамичных абразионных берегах. Здесь получается особенно ценная информация о развитии пляжей в условиях сильного, среднего и слабого отступления клифов [10; 12]. Полученный на протяжении нескольких десятков лет богатый исследовательский материал, посвященный пляжам северо-западной части Черного моря, представлен в работах Ю.Д. Шуйского и его соавторов [9-14]. Приводятся основные закономерности развития пляжей. Основной упор сделан на зависимость параметров пляжей от физико-географических условий района и изменения гидрометеорологического режима береговой зоны. Установ-

лен ряд зависимостей: скоростей отступления клифов от объемов наносов, содержащихся в прислоненных пляжах; ширины пляжей, от объема заключенных в них наносов; объемов заключенных в пляжах наносов от условной волновой энергии волнений; уклона пляжей от их ширины и др. Получены коэффициенты корреляции и уравнения регрессии, указанных параметров, необходимые для анализа развития естественных и проектирования искусственных пляжей. Автором предложена численная классификация пляжей района [10; 13]. Установлены зависимости: а) средней многолетней скорости отступления клифов (W_a) от объема наносов (F_a), содержащихся в прислоненных пляжах; ширины пляжей (B_n) от объема заключенных в них наносов (F_a); объемов пляжевых наносов (F_a) от условной волновой энергии (E) (рис. 1).

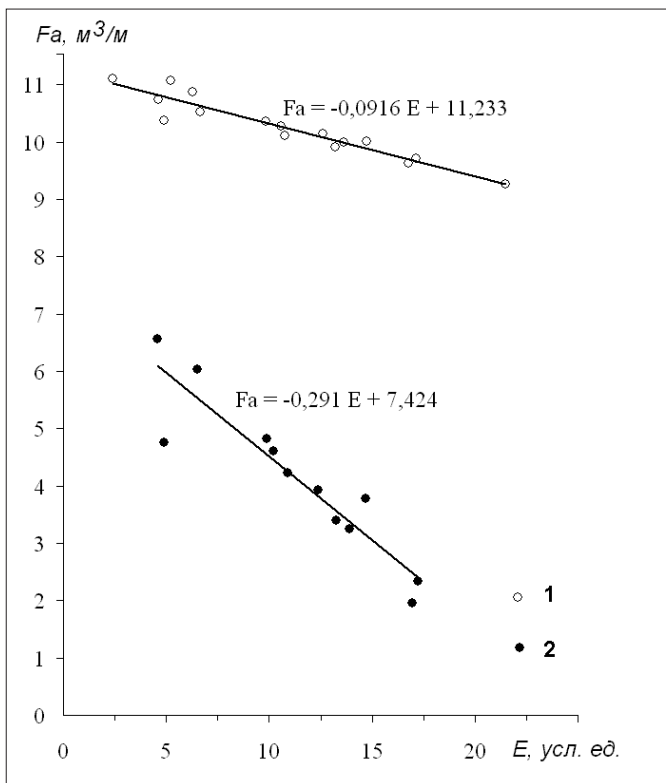

Рис. 1. Графики зависимости удельного количества наносов (F_a) в составе пляжей (1 и 2) от напряженности энергии волнового поля (E) в береговой зоне с выровненным берегом Черного моря. Пляжи: 1 – песчаные в районе Грибовской пересыпи и Терновской террасы; 2 – гравийно-песчаные с примесью гальки в районе мыс Большой Фонтан – устье Люстдорфской балки

Натурные исследования позволили установить расположение подводной границы пляжа на глубине начала обрушения штормовых волн (около 0,6-0,7 h) [10; 12]. Надводная или верхняя граница пляжа располагается на линии верхнего заплеска прибойного потока. Так в северо-западной части Черного моря это составляет соответственно 0,5-1,5 и 1,0-2,5 м.

В последующих работах особое внимание обращается на особенности развития пляжей в условиях активной хозяйственной деятельности [7; 14]. Дана подробная характеристика изменения линейных и объемных параметров пляжей на участке берега от мыса Большой Фонтан до пересыпи Сухого лимана.

Результаты ранних исследований освещали главным образом генезис, морфологию и состав наносов пляжей, сезонную динамику пляжей на выровненном открытом берегу.

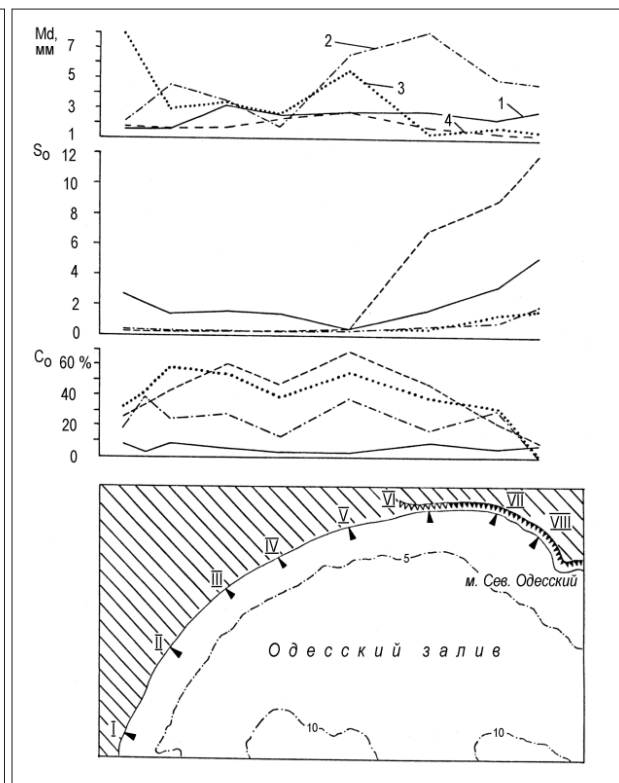

Рис. 2. Распределение вдоль берега Одесского залива значений гранулометрических характеристик пляжевых наносов: медианного диаметра (M_d , мм), коэффициента сортировки (S_o), ведущей фракции наносов 0,1-0,25 мм (C_o , %) в среднем за многолетний период в течение различных сезонов года: 1 – зимой; 2 – весной; 3 – летом; 4 – осенью [3]

В связи с этим Г.В. Выхованец [3] был поставлен ряд стационарных наблюдений за динамикой пляжей Одесского залива (рис. 2). Автором указывается, что наиболее крупные и наименее динамичные пляжи тяготеют к центру дуги. Самые узкие песчаные пляжи в пределах береговой дуги отмечаются зимой и осенью, их ширина B_n изменяется от 6 до 31 м на разных участках. Летом ширина больше – от

15 до 48 м. величины вертикальных деформаций пляжей – в пределах от 0,3 до 1,7 м. Полученные результаты в дальнейшем были дополнены А.Б. Муркаловым и Ю.Д. Шуйским, в том числе уделено внимание изменениям пляжей при активном антропогенном преобразовании берегов Одесского залива [14].

В результате изучения пляжей на абразионных берегах Ю.Д. Шуйским и Г.В. Выхо-

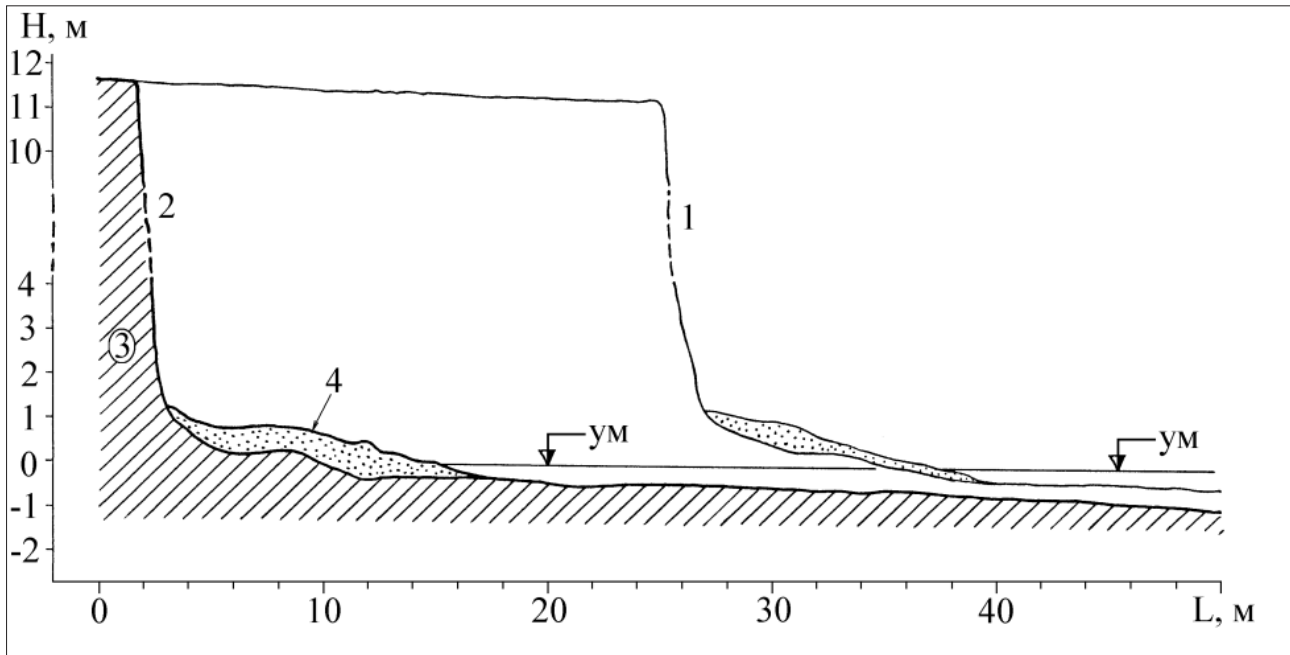

Рис. 3. Размеры прислоненного односклонного пляжа в районе м. Бурнас в условиях сильной абразии клифа и бенча по данным съемки: 1 – в 1999 г.; 2 – в 2007 г.; 3 – глинистые породы в клифе и на бенче; 4 – толщина пляжевых песчаных наносов.

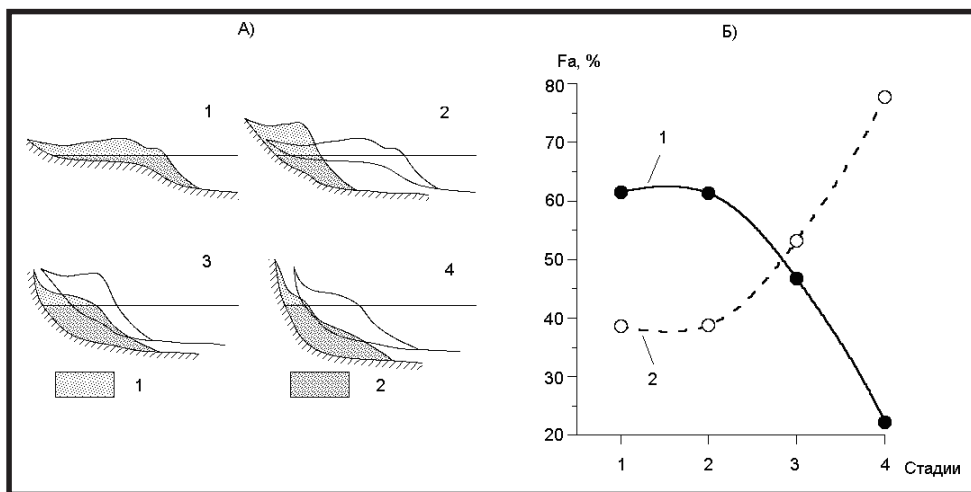

Рис. 4. Стадии развития прислоненного пляжа при выработке ложа (А) и изменение соотношения объемов наносов в надводной и подводной частях пляжа (Б) по стадиям

ванец [12] было сформулировано положение о **динамической стабильности параметров пляжей в течение длительного времени**. Данная устойчивость главным образом объема наносов, как интегральной характеристики пляжей, объясняется устойчивостью природных условий региона, постоянным наносообменом во вдольбереговых потоках наносов между разными частями литодинамических ячеек и берегом и подводным склоном (рис. 3).

В настоящее время (начало XXI века) отмечается главным образом систематизация, обобщение и дальнейшая разработка полученных ранее данных и закономерностей. Возрастает роль привлечения многолетних рядов наблюдений. Эти работы выполняются Ю.Д. Шуйским, Г.В. Выхованец, А.Б. Муркаловым и В.В. Неведюком. Установлено, что естественные условия привели к тому, что средние объемные размеры исследованных пляжей всех типов равняются $10-20 \text{ м}^3/\text{м}$, максимум – до $70-110 \text{ м}^3/\text{м}$. при этом прислоненные односклонные пляжи меньше ($2-37 \text{ м}^3/\text{м}$), чем смешанные ($6-70 \text{ м}^3/\text{м}$)

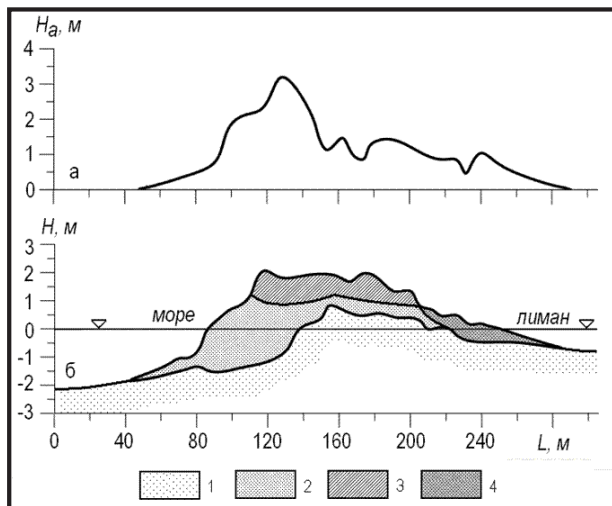

Рис. 5. Структура слоя волновой переработки на пляжах полного профиля по данным многолетних съемок на пересыпи лимана Бурнас: а – график распределения мощности СВП (H_a , м) на поперечном профиле; б – элементы структуры СВП: 1 – песчано-ракушечные отложения фундамента пересыпи; 2 – гидрогенные наносы, перерабатываемые морскими волнами; 3 – смешанные наносы со стороны лимана; 4 – золотые наносы, которые перерабатываются прибойным потоком

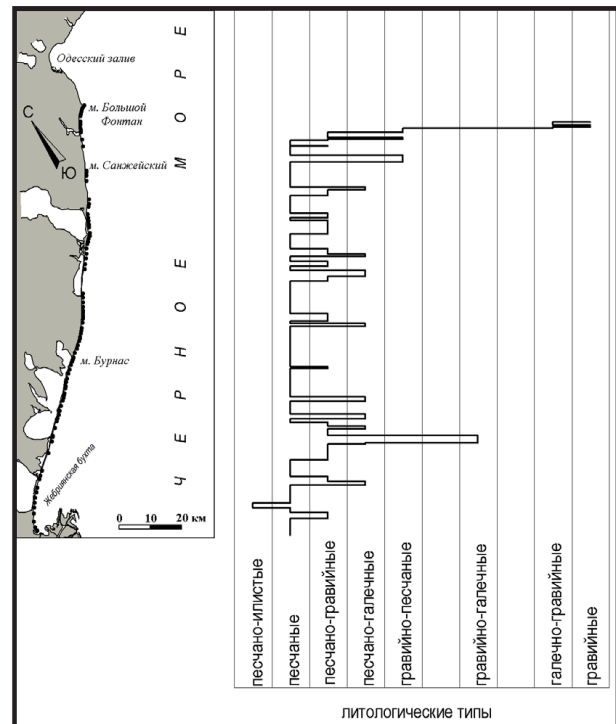

Рис. 6. Распределение литологических типов наносов на берегу Черного моря между мысом Большой Фонтан и Жебрианской бухтой, средние значения за период 1972-2011 гг.

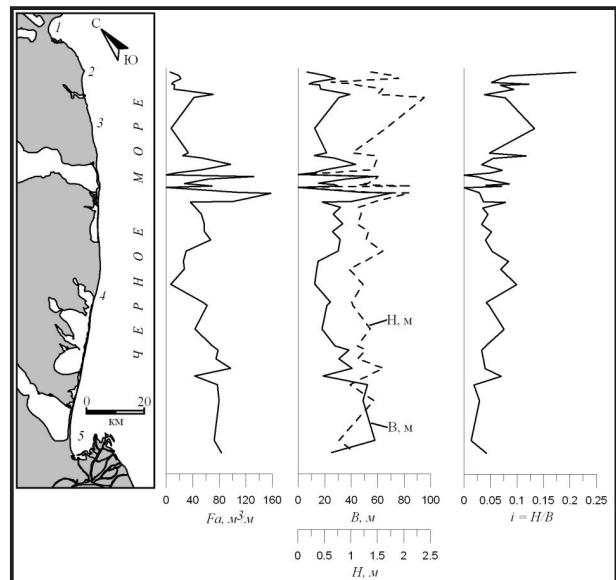

Рис. 7. Распределение удельного объема (F_a , $\text{м}^3/\text{м}$), ширины (B , м), высоты (H , м) и уклона поверхности ($i = H/B$) песчаных пляжей вдоль выровненного берега Черного моря между м. Бол. Фонтан и Жебрианской бухтой.
Районы берега: 1 – Одесский залив; 2 – Большой Фонтан; 3 – Санжейский; 4 – Бурнасско-Сасыкский; 5 – Жебрианский

и двухсклонные полного профиля (9-110 м³/м). В результате исследований пляжей на абразионных берегах уточнена схема развития абразионного профиля и ложа пляжа в верхней приурезовой части (рис. 4) [5; 6].

Целенаправленно исследуется явление «слой волновой переработки» (СВП), уточнена структура, параметры и проведена типизация видов слоя волновой переработки по данным более чем 25 летних стационарных наблюдений (рис. 5).

Авторами уточнен ряд зависимостей уклона пляжа от крупности слагающих его наносов, распределения гранулометрических и морфометрических характеристик наносов вдоль берега, проведена типизация пляжей по составу наносов и их географическое распространение (рис. 6-7).

Проведены исследования роли ледового фактора в пляжевом морфолитогенезе. Выделено 5 прямых ледовых механизмов и 4 косвенных ледовых механизмов пляжевого морфогенеза. В северо-западной части Черного моря прямое влияние в наибольшей мере выражается путем: а) механического выпахивания подводной и надводной частей пляжа и преобразование пляжевого рельефа; б) блокирования ледовым припаем действия морских волн; в) вмержанием пляжевых наносов в ледовую толщу, что обуславливает для пляжа потерю наносов, потеря является безвозвратной в случае выноса таких льдин в открытое море.

Ширина полосы насыщения наносами составляет до 70-110 м. В нижнюю поверхность ледовой толщи наносы вмержают на глубинах 0,5-0,9 м. Толща льда охватывает

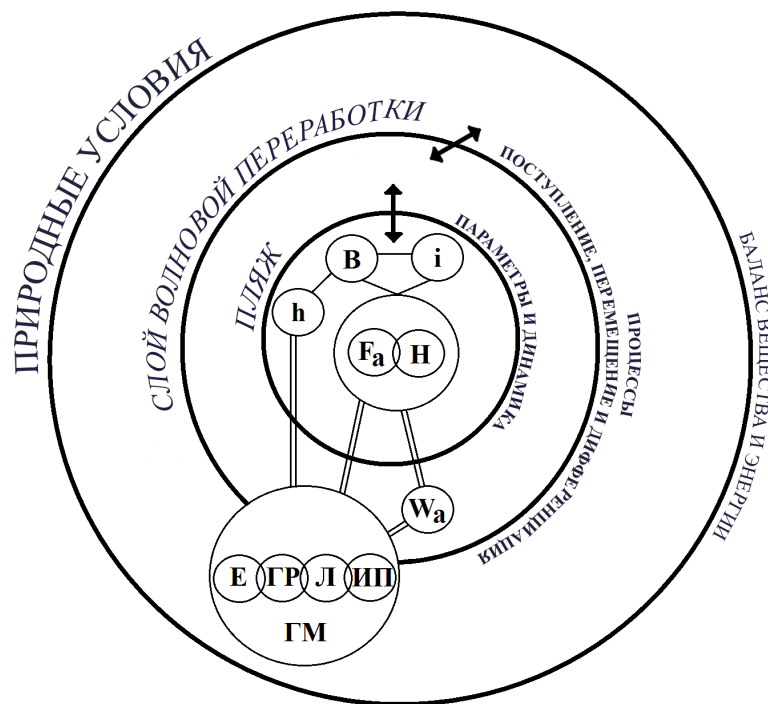

Рис. 8. Обобщенная схема пляжевого морфолитогенеза, построенная по результатам исследований кафедры физической географии и природопользования. Условные обозначения:

ГМ – гидрометеорологический режим, Е – условная ветро-волновая энергия, ГР – геологическое строение и рельеф прилегающей суши и морского дна, Л – ледовый фактор, ИП – источники питания наносами, W_a – скорость абразии (размыва, смещения), Н – прибрежно-морские наносы, h – уклон пляжа, В – ширина пляжа, i – тангенс угла наклона пляжа, F_a – объем наносов, заключенных в пляже. Одиночные линии – структурные зависимости, двойные – комплексные, черные – взаимообусловленные

надводную, и подводную части пляжа. Вмерзание пляжевых наносов в припае в Одесском заливе может достигать до 130-150 кг/пог. м, что в среднем составляет порядка 10-20% всей массы песчано-ракушечных наносов. Ледовый фактор, таким образом, не в состоянии кардинально влиять на размеры пляжей.

Анализ и обобщение результатов исследований. Рассмотрение результатов исследований пляжевого морфолитогенеза кафедры физической географии и природопользования позволяет провести некоторые обобщения. Их удобней представить в виде схемы пляжевого морфолитогенеза (рис. 8). Эта схема отражает большую часть полученных зависимостей и взаимосвязей, в целом иллюстрируя целостность природы береговой зоны и ее пограничное положение между континентальной частью и Мировым Океаном.

Выводы. Выполненные сотрудниками кафедры физической географии и природопользования многолетние маршрутно-экспедиционные и стационарные исследования песчаных пляжей вогнутой береговой дуги Одесского залива и выровненного берега моря между м. Очаковским на востоке и Жебриянской бухтой на юго-западе в северо-западной части Черного моря, позволили получить основные закономерности пляжевого морфолитогенеза. Теория пляжевого морфолитогенеза может быть представлена следующими положениями:

1. Современные пляжи являются неотъемлемой составляющей частью береговой зоны моря. По своей морфологии, составу наносов и динамике выделяются пляжи полного профиля, неполного профиля и смешанные.

2. Пляжи являются первичными элементарными аккумулятивными формами рельефа в сфере влияния прибойного потока. Они сложены наносами «волнового поля» и являются наиболее динамичными аккумулятивными формами в береговой зоне морей на протяжении отдельных штормов, сезонов года и десятилетий.

3. Пляжи являются составляющей частью «слоя волновой переработки» в береговой зоне моря.

4. Современные тенденции пляжевого морфогенеза определяются: а) отличиями в пита-

нии пляжей наносами (количеством и составом в течение разного времени); б) многолетними изменениями линейных и объемных параметров; в) изменениями гранулометрического состава наносов, г) открытостью берега.

5. Параметры пляжей устойчивы во времени. Обособливается среднее значение, которое тесно связано с окружающими природными условиями – «емкостью пляжа». Она является величиной постоянной и изменяется вместе с изменениями окружающих условий.

6. Роль ледового фактора в пляжевом морфолитогенезе выражается путем: а) механического выпаживания подводной и надводной частей пляжа и преобразование пляжевого рельефа; б) блокирования ледовым припаем действия морских волн; в) вмерзанием пляжевых наносов в ледовую толщу.

7. На формирование современных пляжей существенно влияет антропогенная деятельность, в результате чего происходит их разрушение, снижается объем питания пляжей наносами, активизируется дефицит наносов, уменьшаются их линейные и объемные параметры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Аксентьев Г.Н. Опыт подсчета количества песчано-галечного материала, поступающего на пляжи Одесского побережья / Г.Н. Аксентьев // Научный ежегодник Одесск. гос. унив. – 1960а. – Вып. 2: Географические науки. – С. 85-87.
2. Бертман Д.Я. Опыт изучения динамики пляжей в зависимости от направления и силы действующего ветра / Д.Я. Бертман, Ю.Д. Шуйский, И.В. Шкарупо // Океанология (Москва). – 1971. – Том 11. – Вып. 3. – С. 450-459.
3. Выхованец Г.В. Динамика естественных песчаных пляжей Одесского залива (Черное море) / Г.В. Выхованец // Известия Всес. Географич общества. – 1981. – Том 112. – Вып. 3. – С. 253-259.
4. Зенкович В.П. Основы учения о развитии морских берегов / В.П. Зенкович. – Москва: Изд-во АН СССР, 1962. – 710 с.
5. Муркалов О.Б. Розвиток притулевих пляжів на абразійних берегах в північно-західній частині Чорного моря / О.Б. Муркалов // Вісник Одеськ. нац. унів. Геогр. та геол. науки. – Т. 8. – Вип. 5. – 2003. – С. 60-66.
6. Муркалов А.Б. Относительная устойчивость параметров пляжей во времени как отражение природы береговой зоны моря / А.Б. Муркалов // Причорноморський екологічний бюлетень. – 2008. – № 1 (27). – С. 211-220.

7. Соловей Р.Н. Дослідження динаміки наносів на штучних піщаних пляжах Одеського берегозахисного комплексу / Р.Н. Соловей // Ерозія берегів Чорного і Азовського морів. – Київ: Карбон ЛТД, 1999. – С. 72-77.

8. Хренников И.А. Особенности оползневого склона отдельных участков Одесского побережья / И.А. Хренников // Труды Одесск. гос. унив. Серия геол.-геогр. наук. – 1960. – Том 150. – Вып. 7. – С. 81-116.

9. Шуйский Ю.Д. Фактор времени при анализе процессов развития береговой зоны моря / Ю.Д. Шуйский // Инженерная геология и гидрогеология (София). – Кн. 5. – София, 1976. – С. 3-16.

10. Шуйский Ю.Д. Динамика песчаных пляжей и их роль в развитии клифов / Ю.Д. Шуйский // Физическая география и геоморфология. – 1981. – Вып. 26. – С. 97-106.

11. Шуйский Ю.Д. Проблемы исследова-

ния баланса наносов в береговой зоне морей / Ю.Д. Шуйский. – Ленинград: Гидрометеоздат, – 1986. – 240 с.

12. Шуйский Ю.Д. Экзогенные процессы развития аккумулятивных берегов в Северо-западной части Черного моря / Ю.Д. Шуйский, Г.В. Выхованец. – Москва: Недра, 1989. – 198 с.

13. Шуйский Ю.Д. Провідні закономірності формування штучних пляжів на Одеському березі Чорного моря / Ю.Д. Шуйський, О.Б. Муркалов // Актуальні екологічні проблеми півдня України: Зб. наук. Праць / [Відп. ред. О.В. Давидов]. – Херсон: Вид-во ПП Вишемирський В.С., 2006. – С. 160-173.

14. Шуйский Ю.Д. Закономерности развития естественных прислоненных односклонных пляжей на абразионных берегах Черного моря / Ю.Д. Шуйский, А.Б. Муркалов // Вісник Одеськ. нац. унів. Геогр. та геол. науки. – Т. 17. – Вип. 3 (16). – 2012. – С. 8-31.

УДК 911.9.007.69

Охременко І.В.
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри екології та географії
Херсонський державний університет

ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ЕКОЛОГІЧНОГО АУДИТУВАННЯ В ХЕРСОНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Е статті викладено особливості впровадження екологічного аудиту в межах Херсонської області. З'ясовано історію становлення еколого-аудиторського процесу в Херсонській області. Досліджено особливості реалізації екологічного аудиту на об'єктах різного рівня організації в Херсонській області.

Ключові слова: екологічний аудит, еколого-аудиторський процес, Херсонська область.

Охременко И.В. Внедрение процесса экологического аудирования в Херсонской области

В статье изложены особенности внедрения экологического аудита в пределах Херсонской области. Изучена история становления эколого-аудиторского процесса в Херсонской области. Исследованы особенности реализации экологического аудита на объектах разного уровня организации в Херсонской области.

Ключевые слова: экологический аудит, эколого-аудиторский процесс, Херсонская область.

Okhremenko I.V. Environmental auditing process implementation in Kherson region

The peculiarities of environmental auditing implementation within Kherson region were presented in the article. The history of environmental auditing formation in Kherson region was researched. The peculiarities of environmental auditing realization on the objects with different organization levels in Kherson region were investigated.

Key words: environmental auditing, environmental auditing process, Kherson region.

Постановка проблеми. Впровадження екологічного аудиту об'єктів різного рівня організації зумовлена, насамперед, пришвидшенням процесів інтеграції України до світової спільноти, необхідністю сприйняття і впровадження в дію керівних принципів світового природоохоронного законодавства, а також принципів Всесвітньої програми дій на XXI століття в галузі охорони навколишнього середовища. Розглядаючи фактор навколишнього середовища як такий, що потребує підвищеної уваги, все більше значення надається суспільством дотриманню окремими підприємствами чинного природоохоронного законодавства з метою уникнення зайвих ризиків з огляду впливу на екологічну ситуацію. Превентивним, поряд з використанням технологічного устаткування з метою підвищення конкурентоспроможності продукції, а, отже, прибутковості самого підприємства, стає і рівень екологічної ефективності управління ним, у тому числі сту-

пінь екологічного ризику та безпеки здійснюваної діяльності.

Існуючий науковий доробок у галузі екологічного аудитування [2; 3 та ін.] свідчить про активізацію інтересу до обраного напрямку дослідження. Регіональні ж аспекти потребують уточнень і деталізації.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є дослідження процесу впровадження еколого-аудиторського процесу в Херсонській області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під екологічним аудитом зазвичай розуміють документально оформлений системний незалежний процес оцінки об'єкта на відповідність його функціонування чинному екологічному законодавству з передачею результатів замовнику. Правовими основами еколого-аудиторського процесу є Закон України «Про екологічний аудит» [1], міжнародні і державні стандарти серії ISO 14000. У мето-

дологічному відношенні він базується насамперед на системно-синергетичному, геоекологічному підходах. Теоретико-методичні засади екологічного аудиту відносяться як до аудитування підприємств [3], так і територій [2]. Процедура екологічного аудиту спрямована на підвищення ефективності екологічної політики об'єктів аудитування.

Основними причинами, з яких у Херсонській області реалізується екологічний аудит, є конкуренція на ринку – товари мають бути екологічно чистими, – це підвищує їх попит; спеціальним екологічним знаком виділяються товари, що пройшли перевірку. Також сюди входить приватизація, передача в концесію об'єктів державної та комунальної власності, придбання землі чи підприємства, експертиза стану навколишнього середовища і забруднення земельних ділянок об'єкта, що купується, законодавство – необхідність дозволів роботи з забруднюючими матеріалами, рідше – страхування (витрати на ліквідацію наслідків забруднення навколишнього середовища) – через недостатню розвиненість ринку страхових послуг.

У сьогоднішній в Херсонській області має місце екологічний аудит, який провадиться суб'єктами господарювання, зацікавленими у підвищенні конкурентоспроможності своєї продукції. Одними з перших підприємств, які провели екологічний аудит та розробили локальну систему екологічного менеджменту є ПКТ «Концерн «Електромаш», ПАТ «Херсонська ТЕЦ» і торф'яний завод «Гілея-Т» села Велика Кардашинка. Зупинимося на них детальніше.

ПКТ «Концерн «Електромаш», заснований у 2002 році на базі ВАТ «Електромаш», займається розробкою та виробництвом широкою гамаю стартерів, генераторів, термостатів і магнето для автомобільних та тракторних двигунів, сільськогосподарської техніки, а також автомобільних фільтрів і запасних частин до стартерного приводу і реле. Підприємство випускає 50 найменувань продукції. Вся продукція пройшла сертифікацію. Система управління якістю ВАТ «Електромаш» сертифікована на відповідність міжнародного стандарту ISO 9002, удосконалюючи підходи в управлінні підприємством у 2003 році. Система управ-

ління якістю заводу сертифікована за версією ISO 9001:2000 (сертифікат Ллойда № QS-2478 НН). У 2004 році компанія отримала сертифікат Європейського фонду управління якістю «Визнання досконалості в Європі», також була відмічена Асамблеєю ділових кіл громадським знаком якості товарів і послуг «Вища проба». Компанія продовжує впроваджувати процеси відповідно філософії TQM (Комплексне управління якістю).

Нині компанія планомірно впроваджує систему екологічного менеджменту відповідно до ISO 14001. На сьогодні ПКТ «Концерн «Електромаш» – підприємство, що динамічно розвивається. Впровадження на підприємстві сучасних методів управління, підвищення рівня технічного потенціалу і модернізація виробничих процесів дозволили виробляти якісну та надійну продукцію, яка відповідає вимогам сучасного ринку.

ПАТ «Херсонська ТЕЦ», пуск якої здійснено 21 січня 1956 року, обслуговує майже 50% житлового фонду міста Херсона, що отримують теплоносій централізовано. Працює в паралелі з Єдиною енергетичною системою України по лініях – 154 кВ та за допомогою трьох трансформаторів зв'язку. На балансі ТЕЦ нараховується 8 центральних, 15 групових, 56 індивідуальних теплопроводів, 110 вузлів приєднання опалення і 76 вузлів приєднання гарячого водопостачання, 15 підкачувальних і перекачувальних насосних станцій.

У 2002 році на підприємстві проведено енергетичний аудит (обстеження підприємства на предмет виявлення резервів економії паливно-енергетичних ресурсів). Систематично проводяться фінансові аудити (2010, 2013, 2014 рр.).

У 2010-2011 роках ТОВ ЕСКО «Екологічні Системи» реалізувало енергетичний аудит пілотних будівель закладів бюджетної сфери міста Херсона і енергетичний аудит системи теплопостачання міста. На основі їх висновків ТОВ «Група компаній «Теплотехніка» розробило схему оптимізованого теплопостачання м. Херсона на період 2011-2020 рр. Ці матеріали стали основою муніципального енергетичного плану – основного політичного документа в сфері управління енергетичною складовою міста, який визначає системну політику місцевої влади та задає стратегічні орієнтири в

сфері енергозбереження на довгострокову перспективу (до 2020 року). Його розроблено в рамках проекту «Реформа міського теплопостачання», фінансованого АМР США, та стосується виключно системи теплопостачання, житлових та бюджетних будівель міста. План не містить проектів енергозбереження на промислових підприємствах міста, в галузі транспорту, приватному житловому секторі тощо. Більшість розрахунків, у т.ч. в інвестиційних програмах, описах інвестиційних проектів, зроблені на основі експрес-аудитів і з певними припущеннями, можуть бути основою для розробки остаточних бізнес-планів та техніко-економічних обґрунтувань.

Торф'яний завод «Гілея-Т» села Велика Кардашинка Херсонської області заснований в 1994 році. Підприємство займається добуванням торфу та його переробкою. Його метою є забезпечення попиту на високоякісне натуральне добриво і паливо на ринку України, Польщі. Родовище торфу почало формуватися на цій території приблизно 60-70 млн. років тому. Розроблена проектна документація на кар'єрне видобування торфу та його переробку, а також на рекультивацію земель після їх використання (Ліцензія на видобуток № 1497 від 20.07.1998р.). Екологічний аудит на підприємстві проводився лише один раз – у 2006 році. У результаті було виявлено багато недоліків у процесі видобутку та формуванні готової продукції. Після аудиту зменшили споживання води на вибраних виробничих ділянках на 15% порівняно з фактичними рівнями одного року; почали повторно використовувати воду (переганяти з одного кар'єра в інший); впроваджувати сучасні методи контролю та управління; підвищився рівень технічного потенціалу і модернізації самих виробничих процесів,

що дозволило виготовляти якісну продукцію, яка користується попитом на ринку. Екологічні показники функціонування організації набувають зростаючого значення для зацікавлених сторін. Досягнення високих екологічних показників вимагає від організації неухильно дотримуватись систематичного підходу і постійного вдосконалення системи екологічного управління. Нині компанія планомірно та упорядковано впроваджує систему екологічного менеджменту відповідно до ISO 14001.

Висновки і перспективи. Херсонська область не є винятком в системі практичної реалізації процесу екологічного аудитування. На основі результатів проведеного нами аналізу його впровадження (на прикладі ПКТ «Концерн «Електромаш», ПАТ «Херсонська ТЕЦ», торф'яного заводу «Гілея-Т» села Велика Кардашинка тощо) можна стверджувати про доцільність, об'єктивну необхідність та можливість даного виду науково-практичної діяльності. Гальмується це як економіко-фінансовими аспектами, так і слабкою інформованістю населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про екологічний аудит» від 24.06.2004р. № 1862-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>.
2. Охременко І.В. Геоекологічний аудит як інструмент забезпечення сталого розвитку регіону / І.В. Охременко // Екологічні проблеми природокористування та охорона навколишнього середовища. Збірник наукових праць за матеріалами Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю (21-23 жовтня 2015 р., Рівне). – Рівне: РДГУ, 2015. – С. 136-137.
3. Шевчук В.Я. Екологічний аудит / В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, В.М. Навроцький та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 344 с.

УДК 911.3

Чемерис С.Л.
кандидат географічних наук,
науковий співробітник
Інституту географії Національної академії наук України

ДИНАМІКА ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ У МАЛИХ МІСТАХ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті проаналізовано стан екологічної ситуації малих міст України як основних елементів опорного каркасу системи розселення більшості її регіонів. Виділено основні екологічні проблеми та розглянуті причини їх виникнення. На основі рейтингової оцінки основних екологічних показників у малих містах розрахований індекс їх екологічної сприятливості.

Ключові слова: *малі міста, екологічна ситуація, раціональне природокористування, природоохоронне законодавство.*

Черемыс С.Л. Динамика экологической ситуации в малых городах Украины на современном этапе

В статье проанализировано состояние экологической ситуации малых городов Украины как основных элементов опорного каркаса системы расселения большинства её регионов. Выделены основные экологические проблемы и рассмотрены причины их возникновения. На основе рейтинговой оценки основных экологических показателей в малых городах рассчитан индекс их экологического благополучия.

Ключевые слова: *малые города, экологическая ситуация, рациональное природопользование, природоохранное законодательство.*

Chemerys S.L. Dynamics of the environmental situation in small cities of Ukraine in the present period

The article analyzes the state of the environmental situation of small cities of Ukraine as the main elements of the reference frame system of settlement of most of its regions. The main environmental problems and their causes are considered. Based on the rating assessment of main environmental indicators in small towns the index of environmental favorability is calculated.

Key words: *small towns, environmental situation, environmental management, environmental legislation.*

Постановка проблеми. Перехід до ринкової системи господарювання призвів до загострення ряду економічних, соціальних та екологічних проблем в Україні. В сучасних умовах більшість малих міст зазнали значних негативних змін. Закриття частини підприємств, зменшення виробничих потужностей призводить до деградації малих міст, зростання безробіття, зубожіння територіальних громад. У таких умовах питання раціонального природокористування не відноситься до пріоритетних. Недосконалість промислових технологій, невідповідність екологічної інфраструктури вимогам природоохоронного законодавства посилює негативний вплив господарської діяльності на довкілля й призводить до забруднення атмосферного повітря, водних і земельних ресурсів, погіршення загального санітарно-гігієнічного

стану малих міст. Загострення екологічної ситуації в Україні в цілому та малих містах зокрема, вимагає наукового дослідження й вдосконалення процесу регіонального природокористування.

Аналіз публікацій. Питання регіонального природокористування, проблеми екології та урбоекології висвітлені у працях таких вчених, як О.М. Маринич, М.М. Паламарчук, Л.Г. Руденко, С.А. Лісовський, П.Г. Шищенко, В.П. Руденко, О.Г. Топчієв, М.А. Хвесик, В.П. Кучерявий, Я.О. Мольчак, В.М. Гуцуляк, О.Ю. Дмитрук, Ф.В. Стольберг, В.О. Фесюк та інших, що свідчить про актуальність та важливість даного напряму досліджень.

Метою статті є проаналізувати екологічну ситуацію у малих містах України, виявити територіальні відмінності та зміни екологічної

ситуації з 2000 по 2013 рік у малих містах різних регіонів України.

Виклад основного матеріалу. На 2015 рік в Україні налічувалося 364 малих міста (80% від загальної кількості міст країни), де проживає 20% міського населення. Для малих міст характерна невисока концентрація промислового потенціалу і невелика щільність забудови, розміщуються переважно галузі, що використовують місцеві природні ресурси. Нині відбувається деградація малих міст, зубожіння територіальних громад, економічна неспроможність більшості територіальних громад та органів місцевого самоврядування здійснювати власні повноваження, що зумовлює погіршення рівня та якості життя населення у малих містах.

Складна економічна ситуація, відсутність достатньої кількості робочих місць у малих містах змушує населення шукати альтернативні шляхи заробітку. У пошуках «швидких грошей» люди перекопують десятки гектарів територій (незаконний видобуток корисних копалин, зокрема вугілля на сході, бурштин на північному-заході), ведеться несанкціонована вирубка лісів, нераціональне використання земель населених пунктів, які «обросли» присадибними сільськогосподарськими ділянками. Неефективно використовуються землі рекреаційного призначення та землі відведені під об'єкти промисловості (у зв'язку з кризовою ситуацією та закриттям більшості підприємств значні площі пустують). Внаслідок дефіциту коштів у бюджетах малих міст майже припинена робота з генеральними планами населених пунктів, яка є основою для вирішення питань щодо забезпечення раціонального використання територій.

Окремо слід виділити проблему накопичення виробничих та побутових відходів, виникнення сміттєзвалищ. У 2013 р. більше 2,5 тис. сміттєзвалищ потребували паспортизації. У малих містах щорічно у приватному секторі виявляється близько 2,5 тис. несанкціонованих звалищ, що мають площу понад 2 тис. га. [4]. Це пов'язано із недостатнім фінансуванням місцевих бюджетів та недосконалим правовим регулюванням повноважень місцевої влади.

Важливим показником, що характеризує екологічні наслідки господарської діяльності у

малих міських поселеннях є кількість викидів від підприємств, що надходять у атмосферне повітря. Аналіз викидів у атмосферне повітря проводився для 89 міст обласного підпорядкування різних регіонів України. Незважаючи на зменшення загальної кількості забруднюючих речовин, що надійшли у повітря у 2013 р. в Україні, кількість викидів у малих містах за цей же період зросла. За 12 років їх кількість збільшилася з 406,6 тис. т до 518,5 тис. т. Враховуючи загальну тенденцію до зменшення обсягів виробництва та закриття частини підприємств у більшості малих міст зростання кількості викидів свідчить про слабе очищення викидів та зношеність очисних споруд. Збільшення викидів характерне майже в усіх досліджуваних малих містах, однак найбільші зміни відбулися у деяких містах східних областей України (Дебальцево, Кіровське, Добропілля) та м. Ладижин, що дає 5% загальнодержавних викидів. Це пояснюється розміщенням у цих населених пунктах підприємств енергетичної та добувної промисловості [6; 7].

Серед регіонів України за кількістю викидів у атмосферне повітря виділяються малі міста старопромислових регіонів України (Донецька, Луганська, Дніпропетровська області), де розміщені переважно підприємства добувної промисловості, чорної металургії та потужні теплові електростанції. У 28 малих містах Донецької області абсолютні обсяги викидів шкідливих речовин в атмосферу перевищують 1 тис. т. на рік на 1 особу [1], у той час як у середньому в малих містах України кількість викидів на 1 особу у 2013 році становили 222 кг.

Кількість викидів, які продукують стаціонарні джерела більшості малих міст України складають переважно від 1 до 10 % всіх викидів регіону (рис. 1). За відсотком викидів у регіоні виділяються міста Армянськ, Красноо-перекопськ та Володимир-Волинський, частка яких становить більше 25 % викидів регіону, що пов'язано з діяльністю підприємств хімічної та інших галузей промисловості. Зокрема, міста Армянськ, Красноо-перекопськ та м. Дзержинськ (Донецька область) відносяться до списку міст з найбільшим рівнем забруднення повітря в Україні. У повітрі цих населених пунктів зафіксовані значні концентрації таких забруднюючих речовин, як формальде-

гід, діоксид азоту, оксид вуглецю, фенол, фтористий водень, бенз(а)пірен, завислі речовини та аміак [5].

За 10 років структура викидів забруднюючих речовин від стаціонарних джерел у малих містах суттєво не змінилася, характерне збільшення кількості малих міст з часткою викидів до 10 % від регіональних (рис. 2). Зниження частки викидів відбувається переважно у результаті зменшення промислового потенціалу, зміщення його до середніх та великих міст. Ця тенденція прослідковується переважно у малих містах центральних (Знам'янка, Золотоноша, Ватутіне) та північно-східних (Глухів, Ромни, Охтирка, Лебедин) регіонах України, де експортна спрямованість більшості агрофірм та агрохолдингів позбавили місцеві підприємства сільськогосподарської сировини, що призвело до зменшення кількості діючих промислових підприємств. За кількістю викидів зберігається домінування малих міст індустріальних регіонів (Донецька,

Дніпропетровська, Луганська і Запорізька області). Також збереглася частка викидів у Армянську та Красноперекоську, ще більше зросла частка викидів забруднюючих речовин у м. Ладизин, де основну їх частину продукує Ладизинська ТЕС ПАТ «Західенерго» (75,7% загальнообласного обсягу) та філія «Птахокомплексу» ТОВ «Вінницька птахофабрика» (5,0% від загальнообласного показника викидів) [4; 6; 7].

Іншим важливим показником, що характеризує стан навколишнього середовища у малих містах є кількість викидів від транспортних засобів. Сучасний спосіб та ритм життя призводить до збільшення кількості індивідуального, громадського та робочого транспорту. Однак відсутність відповідної нормативно-правової бази виводить на дороги машини з високим ступенем зносу та неналежним технічним станом, які викидають значну кількість шкідливих речовин, неспалених залишків пального. Зокрема у 2013 р. викиди від індивідуального

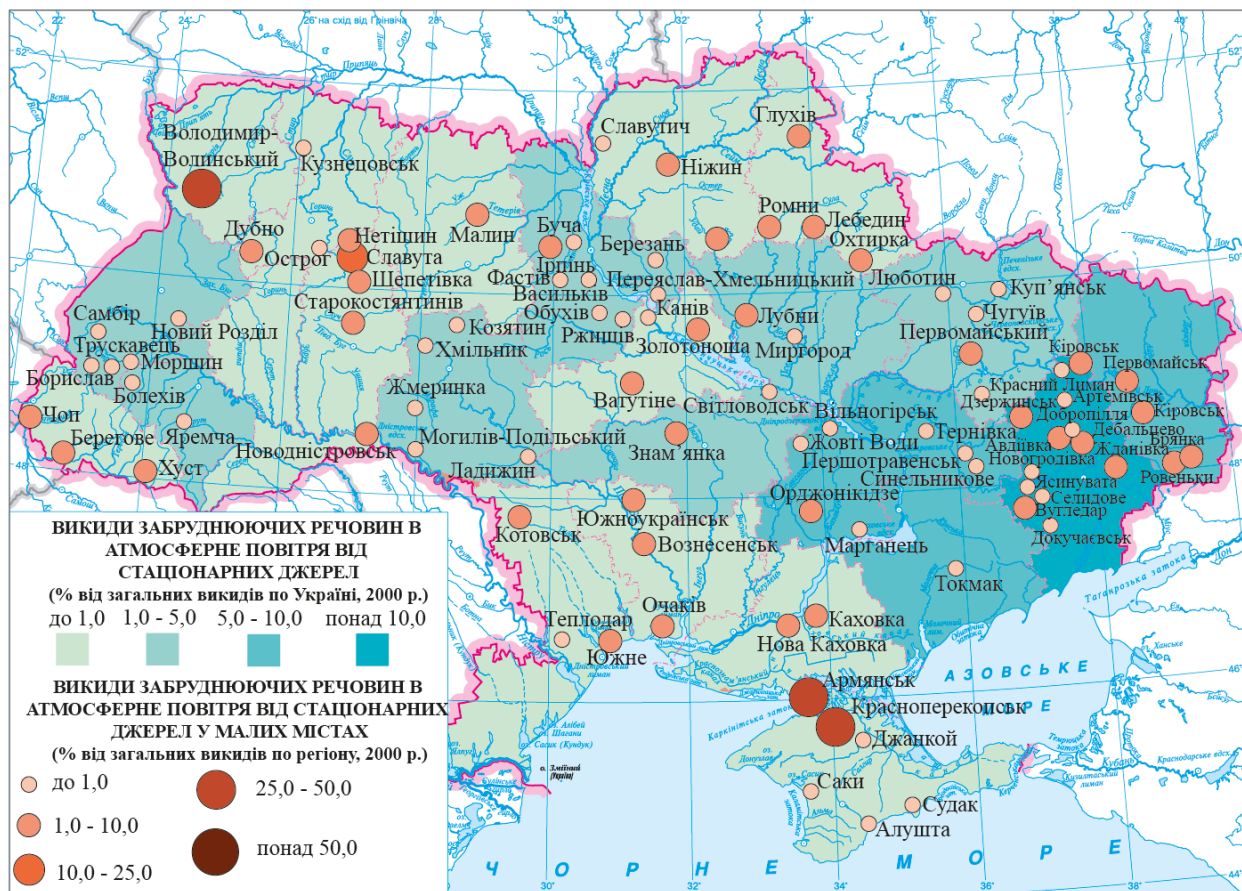

Рис. 1 Частка викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел у малих містах України, 2000 р.

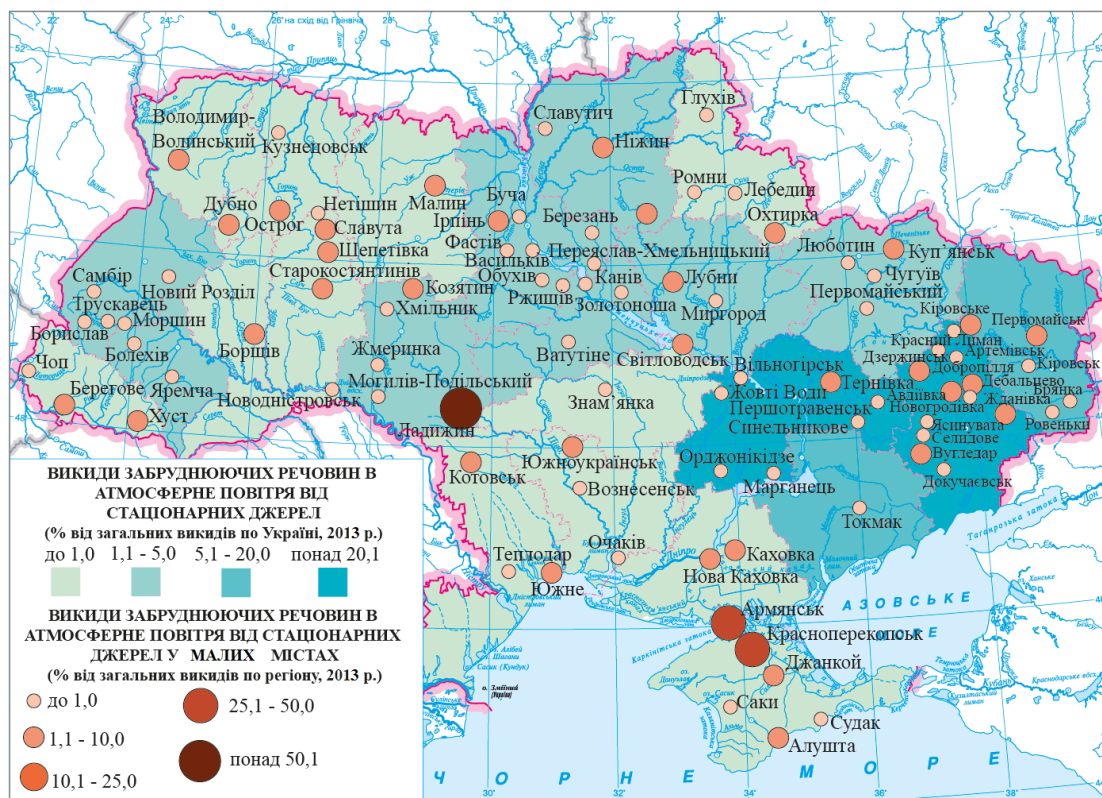

Рис. 2. Частка викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел у малих містах України, 2013 р.

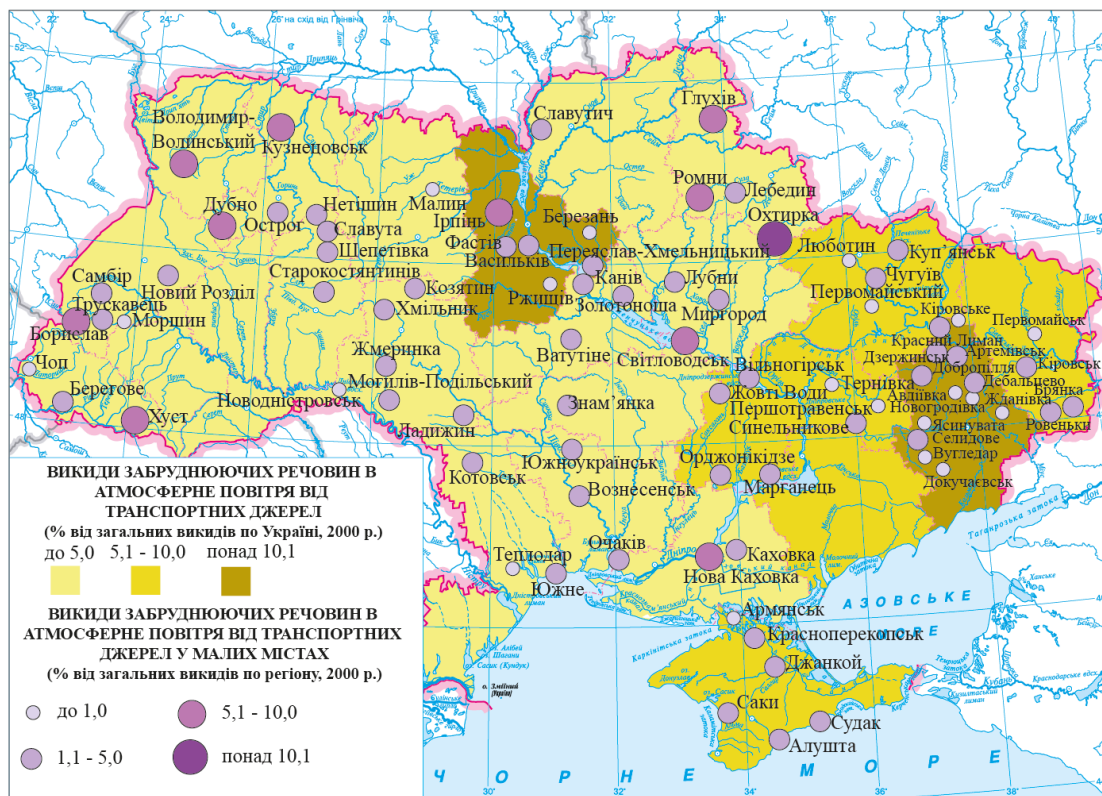

Рис. 3. Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від транспортних джерел, 2000 р.

транспорту складала 68% всіх викидів від транспортних засобів [4].

Найбільша кількість викидів від пересувних джерел характерна малим містам високоурбанізованих промислових районів (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Львівська області) та Київської області (рис. 3), що пов'язано із виробничими перевезеннями у індустриальних областях та впливом столиці, що притягує значну частину індивідуальних та виробничих перевезень. Для Донецької та Київської областей характерна найбільша частка викидів серед регіонів України (близько 10%). Серед 89 досліджуваних малих міст найбільша кількість викидів від пересувних засобів зафіксована у містах Авдіївка, Добропілля, Селідове, Ірпінь та Куп'янськ. Значно менше викидів надходить у повітря малих міст північних (за винятком Київської) та південних областей України. Слід зазначити, що у малих містах південних регіонів (Одеська, Херсонська області) кількість викидів від транспортних засобів збільшується в літній період за

рахунок значної кількості туристів, які приїждять у регіон [2].

У 2013 р. найбільша кількість забруднюючих речовин від транспортних джерел надійшла у Київській області (рис. 4), що підтверджує роль столиці як економічного та міграційного центру, де значна кількість маятникових та інших видів переміщень. Серед інших регіонів за кількістю викидів виділяються індустриальні області (Дніпропетровська, Донецька). У структурі викидів збільшилася частка Одеської та Львівської областей, що пов'язано з їх прикордонним та приморським положенням, активізацією економічної діяльності та зростанням туристичних потоків у дані регіони. У більшості малих міст частка викидів становить від 1 до 5% від загально регіональних. Отже, забезпеченість транспортними засобами у малих містах різних регіонів приблизно однакова.

Не менш важливим показником, що характеризує стан навколишнього середовища у малих містах та впливає на здоров'я населення

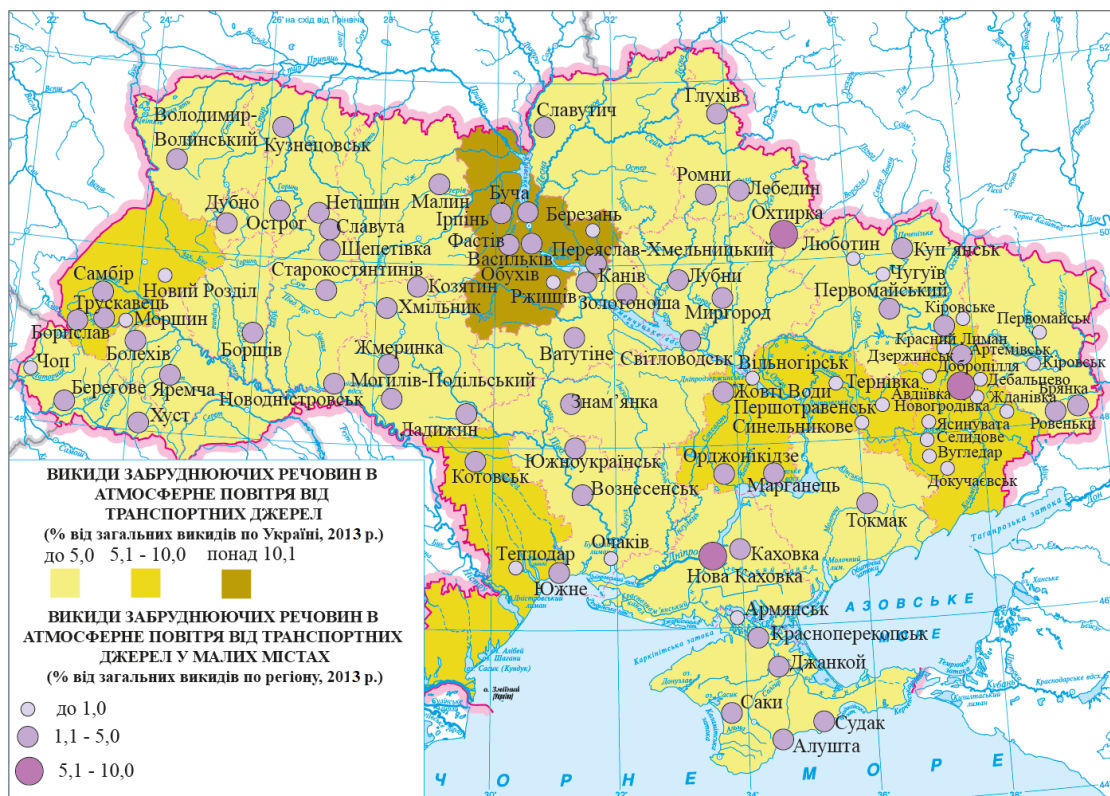

Рис. 4. Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від транспортних джерел, 2013 р.

є споживання води і її якість. Серед користувачів водних ресурсів вагому частку займають населенні пункти, промисловість та сільське господарство. Як видно з рис. 5 споживання чистої води у малих містах переважно зменшилося. У регіональному розрізі зменшення споживання води у 2013 р. зафіксовано у Херсонській та Одеській областях. Тоді як найбільші обсяги споживання характерні для промислових регіонів (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька області) та столичного [4]. Серед малих міст максимальне споживання води характерне для міст Кузнецовськ, Южноукраїнськ, Нетішин, що пов'язано з діяльністю в них атомних електростанцій, які є одними з найбільших споживачів водних ресурсів серед галузей промисловості. У кожному з них на 1 жителя припадає понад 1 тис.м³ використаної свіжої води. За обсягом використання свіжої води також виділяються такі міста, як Нова Каховка, Куп'янськ, Южне, Ірпінь та Каховка, у яких обсяг споживання становить більше 100 м³ на 1 особу. Удвічі, порівняно з 2000 роком, скоротилося споживання свіжої води у містах

Самбір, Очаків, Котовськ, Теплодар, Шепетівка [6; 7]. Зменшення водозабору у багатьох малих містах відбулося у результаті зменшення кількості працюючих підприємств, зменшення чисельності населення міст та більш економного використання води внаслідок встановлення лічильників води та підвищення цін за споживання води.

Однак забезпеченість водою населення малих міст неоднакова. Майже 2,5 млн. населення у 102 малих містах отримують питну воду за графіком. Найбільше питна вода за графіком подається у Луганській області – 24 міст, АР Крим – 15, Львівській – 14, Одеській – 7 областях [3; 4].

Особливу увагу слід звернути на якість водних ресурсів. Екологічний стан поверхневих водних об'єктів і якість питної води суттєво впливає на здоров'я населення та епідеміологічну ситуацію в місті й регіоні в цілому. Відповідно до інформації Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України 4,6 млн. жителів у 161 малому місті отримує питну воду з відхи-

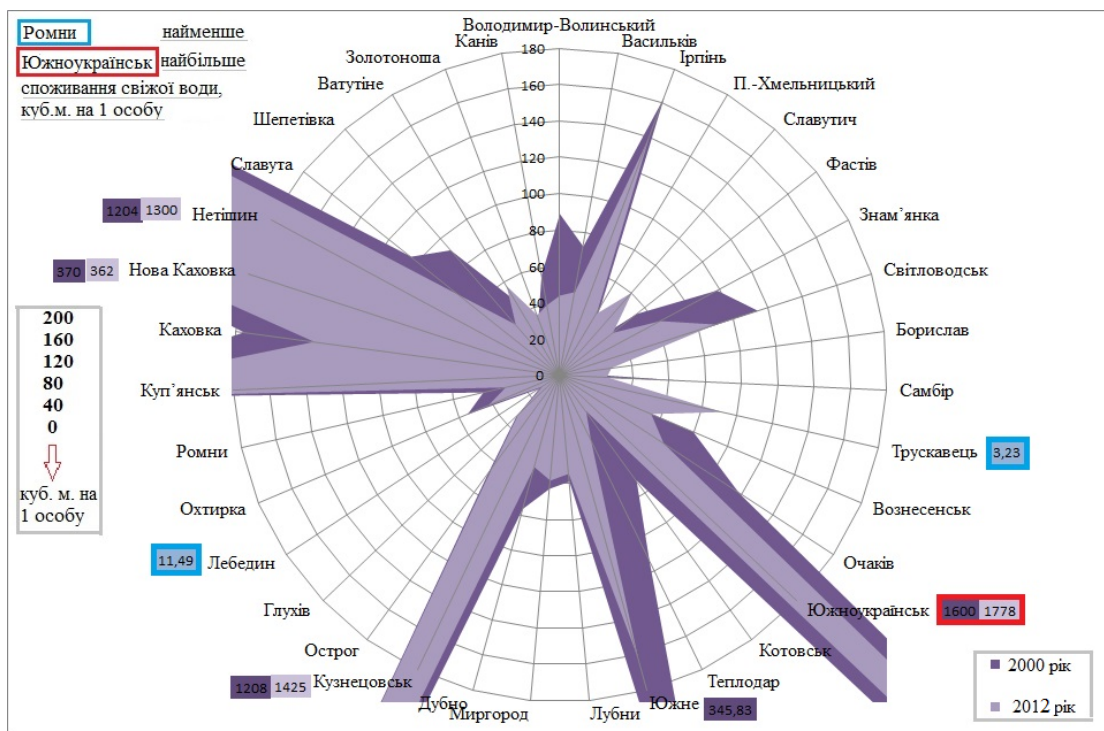

Рис. 5. Використання (споживання) води у малих містах України за 2000 і 2012 рік, м³ на 1 особу

ленням від нормативних вимог за основними фізико-хімічними показниками: хлориди, сухий залишок, сульфати, фтор, загальне залізо, нітрати, аміак, марганець. Найбільша кількість населених пунктів, де питна вода не відповідає санітарно-гігієнічним нормативам зафіксовано у Луганській області – 24,5% від відпущеної води, Херсонська – 13,6%, Дніпропетровська – 4,9% від відпущеної води. Основними забруднювачами є перевантажені та зношені очисні споруди комунальних мереж, що перебувають у незадовільному технічному стані, які скидають забруднені або недостатньо очищені стічні води підприємств і організацій розміщених у містах. Складна ситуація зі скиданням забруднених вод у малих містах, де розміщені підприємства гірничо-видобувного та металургійного комплексів Придніпров'я та Донбасу. Їх водоканали скидають понад 90% забруднених стоків. Відповідно найбільший відсоток відхилень за санітарно-хімічними показниками відмічено у містах Луганської (84%), Донецької (76%), Дніпропетровської 64% та Запорізької (59%) областях, що значно перевищує загальнодержавні показники [5].

Для визначення екологічної сприятливості малих міст була проведена рейтингова оцінка основних екологічних показників (рис. 6). Виведений загальний індекс для 89 досліджуваних малих міст показав, що майже у третини малих міст екологічна ситуація характеризується низьким та нижче середнього індексом сприятливості.

Значна частина малих міст з складною екологічною ситуацією розташована у східних регіонах України (Авдіївка, Держинськ, Добропілля, Селідове). Вищий від середнього індекс сприятливості екологічної ситуації характерний 23 малим містам, що знаходяться переважно у північно-східних (Ромни, Лебедин, Глухів, Люботин, Чугуїв), західних (Моршин, Кузнецовськ, Нетішин, Новий Розділ, Новодністровськ) та південних (Токмак, Саки, Вознесенськ, Южне) областях України.

Іншим важливим аспектом характеристики екологічної ситуації малих міст є динаміка індексу екологічної сприятливості, що ілюструє зміни стану навколишнього середовища, які відбулися в малих містах за 13 років. Покращення екологічної ситуації та зростання

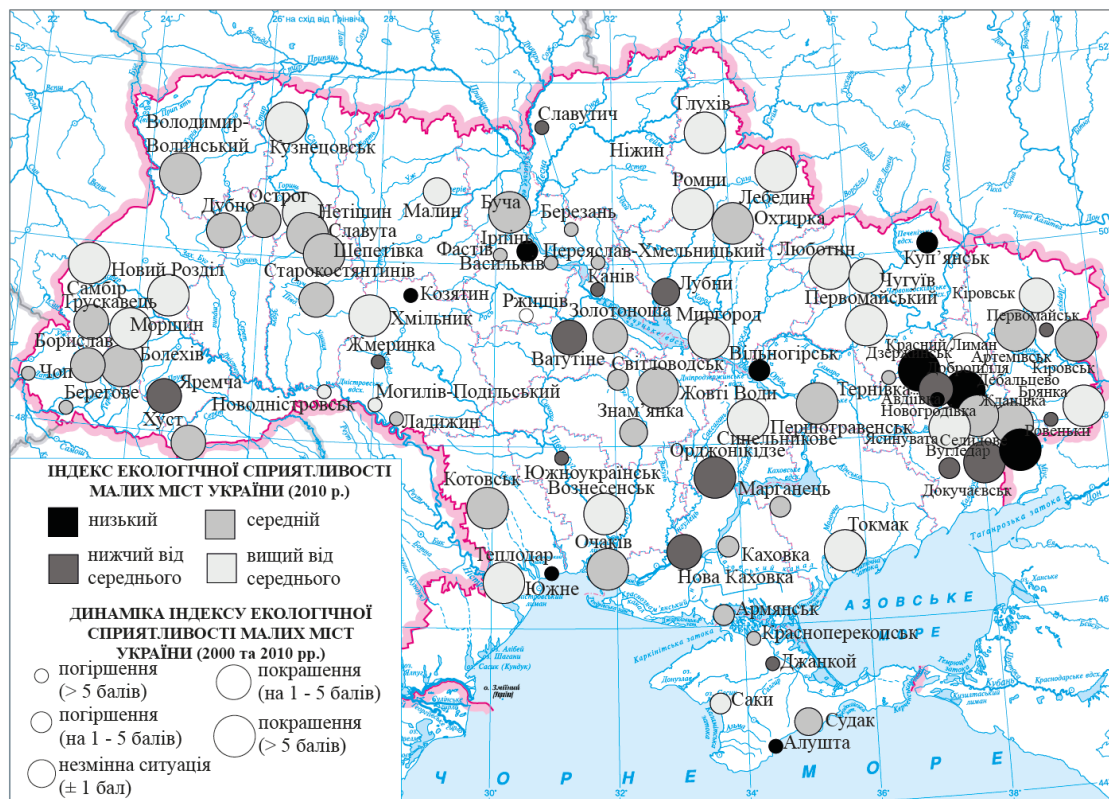

Рис. 6. Індекс екологічної сприятливості малих міст України

індексу характерне 2/3 малих міст та ще у 4 населених пунктах індекс не змінився, а відповідно екологічна ситуація не погіршилася. Найбільше зростання індексу характерне для таких малих міст, як Кіровськ, Токмак, Буча, Жданівка, Глухів. Однак, покращення екологічної ситуації у більшості малих міст зумовлено не запровадженням сучасних очисних споруд, а занепадом промислового потенціалу та зменшенням чисельності населення.

Погіршення індексу екологічної сприятливості відбулося у третині досліджуваних малих міст. У територіальному відношенні їх можна об'єднати у декілька груп. До першої групи відносяться малі міста Вінницької області (Козятин, Ладижин, Жмеринка), які мають одні з найгірших показників. Також виділяються малі міста південних регіонів України (Южне, Южноукраїнськ, Каховка, Армянськ, Джанкой, Красноперекіпськ, Марганець). В окрему групу слід віднести малі міста східних областей (Ровеньки, Авдіївка, Вугледар, Первомайськ, Купянськ), ще одну групу, де спостерігається погіршення індексу екологічної сприятливості, формують малі міста Київської області (Березань, Фастів, Ірпінь, Васильків, Ржищів, Переяслав-Хмельницький).

Висновки. Таким чином, стан екологічної ситуації більшості малих міст визначається як несприятливий. Позитивні зрушення зумовлені переважно зменшенням обсягів виробництва та чисельності населення. Зношеність основного очисного обладнання, відсутність зворотнього водоспоживання на промислових підприємствах, незадовільний стан інженерної інфраструктури, низький рівень екологічної свідомості населення призводять до значної деградації всіх компонентів навко-

лишнього природного середовища малих міст. Економічна криза посилює несприятливі екологічні процеси, оскільки відсутня можливість заміни старих «ресурсо-» та енергоємних виробництв, зношених комунальних та інженерних споруд.

Важливими залишаються питання удосконалення системи державного управління у сфері охорони навколишнього середовища, дотримання чинного природоохоронного законодавства та нарощення законодавчої бази з питань регулювання впливу господарської діяльності на навколишнє середовище, підвищення екологічної свідомості населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Екологічний паспорт Донецької області за 2010 р. Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua>
2. Екологічний паспорт Херсонської області за 2010 р. Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua>
3. Матеріали до Національної доповіді України за 2011 р. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – Режим доступу: <http://minregion.gov.ua>
4. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2013 році / Міністерство екології та природних ресурсів України. – К., 2015. – 146 с.
5. Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки України у 2014 році / Державна служба з надзвичайних ситуацій. Організатор-виконавець Український науково-дослідний інститут цивільного захисту ДСНС України – К., 2015. – 365 с.
6. Статистичний збірник «Регіони України» 2000 р. Ч. 1 / За редакцією І. М. Жук. Державна служба статистики. – К. – 2000 – 298 с.
7. Статистичний збірник «Регіони України» 2013 р. Ч. 1 / За редакцією І. М. Жук. Державна служба статистики. – К., 2013. – 267 с.

UDC 911.5

Vorovka V.P.
Candidate of Geographical Sciences, Doctoral Student at the
Department of Geography of Ukraine
Kyiv National University named after Shevchenko

THE CONCEPT OF PARADYNAMIC LANDSCAPE SYSTEM IN GEOGRAPHY

Relevance of research. The geographical area is characterized by its polisystematicity. One of the landscape systems is paradynamic, which functionality is caused by contrast of interacting environments. The problem of landscape and ecological researches of paradynamic landscape complexes for a long time attracts the attention of scientists, researchers by its originality, complexity and specific approaches to research. Theory of paradynamic landscape complexes based on a systematic approach allows considering interacting contrasting landscape complexes as paradynamic integrated landscape system.

However, despite the actuality of the outlined problem, studies of paradynamic complex systems still remain poorly studied element of landscape and geography and environmental studies – from the formulation of terminological and conceptual apparatus to the practical use of the identified regularities and interactions. It is explained by, on the one hand, the very complex nature of the interaction between natural landscapes and their components and anthropogenic landscapes, specific interactions between contrasting environments and with other – lack of development of methodological basis of landscape and ecological researches of paradynamic landscapes. Difficulties of study of paradynamic landscapes are linked with a significant disperse of primary information regarding to the dynamics of natural and anthropogenic landscapes. Moreover, not all regions (geographical or even administrative) are covered with full-value landscape-ecological researches of paradynamic systems.

Problem statement. Dynamic principle and the principle of contrast compared to the structural principle make it possible to consider the

landscape formations in the interaction of their contrasting elements. This approach opens up new possibilities and perspectives of development of the modern landscape science. The principle of environments' contrast allows combining of different in the past types of landscape studies – sea and land, mountain and plain, upland and low land and so on.

Review of recent publications. A lot of scientific papers of geologists, geomorphologists, specialists in study of landscape science, biogeographers and others are devoted to issues of interaction of contrasting landscapes environments. In geography an analysis of the concept of paradynamic landscape systems is primarily investigated by F.M. Milkov, M.D. Hrodzynskyi, H.I. Denysyk, V.M. Petlin and others. Applied questions of paradynamic landscapes' research are well covered in works of scientists of Vinnytsia University within the studies of anthropogenic landscapes in H.I. Denysyk Scientific School. However, it should be noted that in the geography the paradynamic interaction of natural and anthropogenic landscape complexes are covered less in comparison to other areas of scientific geographical researches.

The **aim of the article** is to analyze the concept of “paradynamic landscape system” in geography and landscape science. The main objective of the paper is an analysis of the concept of “paradynamic landscape system” in geography.

Statement of basic material. Paradynamic and paragenetic landscape complexes are inherently landscaped systems and the systematic approach is exactly the base that allows considering the interacting within contrasting natural environments landscaped complexes of modern geographical science.

The concept of paradyamic landscape complexes systems emerged recently in the landscape science based on the development of concept of paragenetic landscape complexes. The last is associated with geological (within its meaning) term “paragenesis”, which determines the appropriate phenomenon. Paragenesis (para – near, close; genesis – the origin, appearance) from the linguistic point means: 1) phenomenon associated with the formation or occurrence; 2) in the broadest sense – the onset and subsequent development process that led to a particular class, type or phenomenon [1]. The second definition is closer in meaning to science, but does not fully disclose its nature as a scientific concept.

Often the concept of paragenesis was applied and, as the analysis of modern scientific geological sources has shown, is still used in geological sciences, particularly in mineralogy. Paragenetic principle entered into geology in 1849 after the publication of the book of August Breithaupt “Paragenesis of Minerals” in Freiberg. However, the author understood under parageneses regular common occurrence or assemblage of minerals. His ideas had been favourably received by followers, improved, mutated and eventually gained the common use at first in petrology, and later in tectonics. Based on the paragenetic principle it was formulated the concept of sedimentary and sedimentary-volcanic formations as natural complexes, aggregates or associations of rocks, some of which are closely paragenetically interrelated both in time and in space [2].

The development of geological science promoted the widening of application’s field of this term to “common occurrence in the earth’s crust minerals interconnected with common conditions of mineralization” [1, p. 963]. Now mineralogists under the term “mineral paragenesis” understand the natural mechanisms of minerals grouping [3].

The research of paragenesis phenomena concern not only to minerals, but also to chemical elements [4; 5; 6] and chemical agents [7; 8]. The term “paragenesis” is obtained different meanings in geomorphology, pedology and other sciences [9; 10; 11].

In landscape science O.I. Perelman was one of the first who introduced paragenetic conceptions in the determination of geochemical landscape; he named it as paragenetic association of conju-

gated elementary landscapes interrelated over the migration of elements [12].

Theoretical development of idea about paragenetic landscape complexes in geography belongs to F.M. Milkov [13] who determines the features of their structure and functioning based on the interaction of spatial conterminating landscape complexes of common origin. Such an approach differed from traditional landscape science, which investigated landscape complexes as isolated territorial communities. Contrasting of environments and its importance for physical geography F.M. Milkov identified later as the fundamental mechanism of geographical science [14].

In the same year he published an article about paragenetic landscape complexes [15]. In it the scientist for the first time paid the attention to existing of certain landscape systems, which components are interrelated due to common origin – so called paragenetic landscape complexes. However, in this work, as in the “Landscape sphere of the Earth” [16], the author doesn’t ground in details the term, which is implemented in scientific use.

In spite of that the most of statements of F.M. Milkov’s idea about the existence of peculiar landscape complexes were criticized [17], the most important remains his idea about existence in nature entire landscape complexes marked out by the principle of contrast. Before it the landscape complexes are researched on the basis of their relative relation and qualitatively heterogeneous (contrast) are not researched by their characteristics in general.

The principle of contrast was used in different times in different fields of scientific researches in landscape areas’ characteristic [18], in research of principles of biogeocenosis arrangement [19], study about geochemical landscape [20] and research of geochemical contrast of landscapes by M.A. Hlazovska [21], research of active ocean surfaces [22].

F.M. Milkov in his later work [23] underscores on process constituent – matter and energy interchanges. The scientist proved that this interchange takes place due to the contrast phenomenon. Realization of first priority consideration of the process constituent in marking out the landscape systems led F.M. Milkov in 1977 to the formulation of the idea about the existence of paradyamic landscape complexes and neces-

sity of their research within the new perspective direction of landscape science [24].

Heterogeneity and contrast of environments cause the substantial intensity of interchange of matter and energy. On the basis of it F.M. Milkov derives the geographical regularity, according to which the contrast of environments is an indispensable condition of dynamics and development of landscape complexes [25].

For that very reason in considering of phenomena of paradyamic and paragenetic in landscape fields, we incline to views of F.M. Milkov, who considers them as interrelated and interdependent, but prioritizing the paradyamic based on the process constituent. The paragenetic phenomenon is a result of manifestation of either driving processes and unity of origin and, correspondingly, stands as the peculiar type of paradyamic geosystems.

In accordance to the determination of F.M. Milkov, the paradyamic landscape complex is a system of spatial conterminant regional or typological units, which are characterized by their interchange of matter and energy. At the same time the paradyamic interrelations belong to the type of horizontal intercomplex relations.

Paradyamic landscape systems are the peculiar category of landscape complexes differential from regional and typological complexes. Their research is based not on the internal structure, but the interrelation of its constituents. The landscape system should obtain higher place in the hierarchy system, because it functionally should contain the paradyamic landscape complexes.

The peculiarity of the paradyamic systems lie in that they are expressed the better and more clear, the more contrast are their constituent complexes. F.M. Milkov stressed that the natural distinctions, which led to the disjunction of regional and typological landscape complexes, are the uniting ground for the paradyamic landscape systems.

An example of such a system is sharply contrast environments closely contacted with each other – land and water within limits of shoreline (horizontal contrast) as one of the main and the most widespread limits of contrast. Till the present day in landscape science the shore and offshore strip are considered separate from each other, even in different landscapes. Meanwhile it is proved that they are in the closest interrelation by the example of

their both abiotic and biotic constituents. All this results in various formations: from relief's peculiarities to elevated concentrations and aggregates of life forms.

In relation to this, it is possible to agree partially with I.V. Aharkova-Liakh, who in her dissertation has researched shore's landscape complexes of Crimea's Black Sea coast and characterized them as paragenetic [16]. Since the majority of scientists consider concentrate water flow as a basis for forming of paragenetic landscape complexes, then only transportation along a shore and currents can be the basis for shoreline's paragenesis. Nevertheless, the shore is characterized by the multitude of dynamics transverse brace, which essentially are paradyamic (surfy transportation of derelictions, breeze circulation, stream and planar runoff and so on). In spite of this the author singles out and characterizes only paragenetic landscape complexes of shoreline on the basis of transverse brace (those are paradyamic in fact) that is confirmed by the paper's text and schematic picture of paragenetic landscape structure of shore of the sea [26, p. 46].

The same is confirmed by researches of M. Danieva [27], who on the basis of prolonged studying and mapping of Bulgaria's Black Sea coast proposed to change the term "paragenetic landscape complex" into "paradyamic", which better correspond to their essence.

Unfortunately, all further researches of landscape complex systems concerned only to their paragenetic structure. The closest to the uncovering of paradyamic in landscape systems and the fullest determination of this notion were in the works of M.D. Hrodzynskiy [28; 29]. In spite of high significance and necessity in researches of contrast landscape complexes for modern landscape science, they have not received further development in works of specialists in study of landscape science.

Conclusions. Thus, the investigation of terminological meaning of paradyamic landscape systems is a necessary and perspective direction of fundamental investigations of landscape science. It will give the opportunity to study interrelations and interactions between contrast and qualitatively heterogeneous landscape complexes (for example, sea-land, mountains-plains and so on), which nowadays are studied insufficiently.

REFERENCES:

1. Советский Энциклопедический Словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 1600 с.
2. Лукієнко О.І. Структурно-парагенетичний аналіз (на тектонофаціальній основі). Кн. 1. Епізона: монографія / О.І. Лукієнко, С.Г. Вакарчук, Д.В. Кравченко. – К., 2014. – 206 с.
3. Анализ минеральных парагенезисов метapelитовых гнейсов охотского гранулитового комплекса методом минимизации термодинамического потенциала Гиббса / О.В. Авченко, К.В. Чудненко, З.Г. Бадрединов, О.И. Шарова // Геология и геофизика: научный журнал / Сибирское отд. РАН. – Новосибирск, 2015. – Т. 56, № 8. – С. 1448-1464 : Режим доступа: http://geology.lnu.edu.ua/GEO/E-books/Sivoronov_gen-geo/3-1-2.pdf (дата звернення 28.02.2016)
4. Вернадский В.И. Парагенезисъ химическихъ элементовъ въ земной коре: Речь при открытіи секціи геологій и минералогіи 28 декабря 1909 года // Список научных работ (1883-1909) / Н. Андрусов. – [б.м.] : [б.и.]. – 19 с.
5. Петрова Л.О. Зміна парагенетичних асоціацій мікроелементів степових ландшафтів під впливом техногенезу // Геологічний журнал. – Київ, 2002. – № 4. – С. 100-103.
6. Парагенетические ассоциации элементов в донных осадках новоэвксинского возраста переходной зоны от северо-западного шельфа к глубоководной впадине Черного моря / С.Д. Какаранза, С.В. Кадурын, В.В. Никулин, О.О. Беркович, А.В. Чепижко // Экологія довкілля та безпека життєдіяльності: Науково-технічний журнал / Т-во "Знання"; НАНУ; Мін. осв. і науки Укр; Мін екології та природних ресурсів Укр. – Київ, 2005. – № 2. – С. 68-76.
7. Клер В.Р. Парагенетические комплексы полезных ископаемых сланцевосных и угленосных толщ. / В.Р. Клер. – М, 1981. – 176 с.
8. Горжевский Д.И. Парагенезис металлов и нефти в осадочных толщах нефтегазоносных бассейнов / Д.И. Горжевский – Москва : Недра, 1990. – 267 с.
9. Спиридонов А.И. Основы общей методики полевых геоморфологических исследований и геоморфологического картирования / А.И. Спиридонов. – М., 1970.
10. Волобуев В.Р. Концепция типов органо-минеральных реакций и парагенезиса в понимании почвообразования / В.Р. Волобуев // Изв. АН СССР. Сер. биол. – 1977. – № 2. – С. 165-175.
11. Быкасов В.Е. Вулканогенные парагенетические ландшафтные комплексы / Быкасов В.Е. // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1980. – № 5. – С. 97-105.
12. Перельман А.И. Геохимия ландшафта / А.И. Перельман. – М., 1966. – 392 с.
13. Мильков Ф.Н. Парагенетические ландшафтные комплексы. – Научные записки Воронежского отделения ГО СССР / Ф.Н. Мильков. – Воронеж, 1966. – С. 3-7.
14. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы / Ф.Н. Мильков. – Воронеж, 1981. – С. 36.
15. Мильков Ф.Н. Ландшафтная география и вопросы практики / Ф.Н. Мильков. – М., 1966а.
16. Мильков Ф.Н. Ландшафтная сфера Земли / Ф.Н. Мильков. – М.: Мысль, 1970
17. Ретеюм А.Е. О парагенетических ландшафтных комплексах / А.Ю. Ретеюм // Известия Всесоюзного географического общества. Том 104. Вып. 1. – Л.: Наука, 1972. – С. 17-21.
18. Ивашутина Л.И., Николаев В.А. Контрастность ландшафтной структуры и некоторые аспекты ее изучения / Л.И. Ивашутина, В.А. Николаев // Вестн. МГУ. География, 1971. – № 5.
19. Бяллович Ю.П. Системы биогеоценозов / Ю.П. Бяллович // Проблемы биогеоценологии. – М., 1973. – С. 39.
20. Перельман А.И. Геохимия ландшафта / А.И. Перельман. Изд. 2-е. – М., 1975.
21. Глазовская М.А. Геохимические основы типологии и методики исследований природных ландшафтов / М.А. Глазовская. – М., 1964.
22. Айзатуллин Т.А., Лебедев В.Л., Суетова И.А., Хайлов К.М. Граничные поверхности и география океана / Т.А. Айзатуллин, В.Л. Лебедев, И.А. Суетова, К.М. Хайлов // Вестник МГУ. География, 1976. – № 3.
23. Мильков Ф.Н. Контрастность сред и связанные с нею вопросы структуры и динамики ландшафтных комплексов / Ф.Н. Мильков // Материалы восьмого Всеуральского совещания вопросам географии, охраны природы и природопользования. – Уфа, 1972. – С. 10.
24. Мильков Ф.Н. Принцип контрастности в ландшафтной географии / Ф.Н. Мильков // Известия АН СССР. Сер. географическая. – 1977. – № 6. – С. 93-101.
25. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы / Ф.Н. Мильков. – Воронеж, 1981. – 400 с.
26. Агаркова-Лях И.В. Парагенетические ландшафтные комплексы береговой зоны моря (на примере черноморского побережья Крыма): дисс. ... канд. геогр.наук: 11.00.01 / И.В. Агаркова-Лях. – Симферополь, 2006. – 205 с.
27. Данева М. Парагенетични ландшафтни комплекси и тяхната динамика / М. Данева // Проблеми на географията. – София, 1978. – №4.
28. Гродзинський М.Д. Основи ландшафтної екології / М.Д. Гродзинський. – К.: Либідь, 1993. – 223 с.
29. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія / М.Д. Гродзинський. У 2-х т. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 1.2. – 503 с.

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

УДК 338.48+347.165

Гоманюк М.А.
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет
Гоманюк К.М.
студентка факультету біології, географії і екології
Херсонський державний університет

ТИФЛОТУРИЗМ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

У статті розкриваються поняття «тифлотуризм» і «тифлокразнавство» в контексті створення безбар'єрного середовища для людей з обмеженими можливостями, дано огляд успішних європейських практик тифлотуризму, проаналізовані можливості для реалізації туристичних потреб для сліпих в Україні, складено список потенційних тифлотуристичних і тифлокразнавчих об'єктів в Україні.

Ключові слова: *тифлотуризм, тифлокразнавство, безбар'єрне середовище для людей з обмеженими можливостями.*

Гоманюк Н.А., Гоманюк К.Н. Тифлотуризм и перспективы его развития в Украине

В статье раскрываются понятия «тифлотуризм» и «тифлокразведение» в контексте создания безбарьерной среды для людей с ограничениями жизнедеятельности, дан обзор успешных европейских практик тифлотуризма, проанализированы возможности для реализации туристических потребностей для слепых в Украине, составлен список потенциальных тифлотуристических и тифлокразведческих объектов в Украине

Ключевые слова: *тифлотуризм, тифлокразведение, безбарьерная среда для людей с ограничениями жизнедеятельности*

Homanyuk M.A., Homanyuk K.M. Tourism for the blind people and perspectives of its development in Ukraine

The article describes the concept of «tourism for blind people» and «local history about blind people» in the context of barrier-free environments for people with disabilities, provides an review of successful European tourist experiences, analyzed possibilities for realization of tourist needs for the blind people in Ukraine, compiled a list of potential tourist and local history objects in Ukraine in this sphere

Key words: *Tourism for Blind People, Local History about Blind People, Barrier-Free Environments for Disabled People.*

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, кількість сліпих людей у світі становить близько 40 мільйонів людей, це не рахуючи слабозорих, які теж мають свої особливі потреби у щоденному житті. В Україні незрячих людей за неофіційною статистикою (єдиної офіційної досі немає) – від 50-и до 70-и тисяч. Оскільки населення багатьох розвинених країн зберігає тенденцію до безповоротного старіння, кількість таких людей з роками збільшуватиметься. Створення без-

бар'єрного середовища для незрячих та слабозрячих, в тому числі і в туристичній сфері – це одна з найбільш актуальних завдань у світі та у нашій країні. У більшості випадків люди стають сліпими через різні промислові аварії, автокатастрофи, стихійні лиха тощо, значна частина людей одержує інвалідність після екстремальних занять спортом. Все це означає, що такі люди є величезним і цілком платоспроможним сектором ринку, звиклого до туристичних і екскурсійним послуг.са

Тури для сліпих людей з кожним роком знаходять все більшу популярність у світі. Проте якщо у європейських країнах інтеграція сліпих має тривалу традицію, то проблема інтеграції осіб з вадами зору в Україні тільки починає вирішуватися, і вирішення її саме у туристичному секторі – одна з задач нашого суспільства. Дуже важливо аби люди з особливими потребами не відчували свою окремішність та мали ті самі можливості, що й громадяни без зорових обмежень, в тому числі і у сфері туризму. Такий підхід прийнято називати «безбар'єрне середовище».

Безбар'єрне суспільство – це суспільство в якому особи з інвалідністю забезпечені тими самими можливостями та правами, що й інші громадяни. Стосовно фізичного простору поняття безбар'єрності означає відсутність фізичних перешкод у доступі до об'єкту соціальної інфраструктури. Наприклад, наявність пандусів, табличок зі шрифтом Брайля, звукових та світових вказівників (світлофорів, кнопок у ліфтах) тощо. Принципи безбар'єрного суспільства призводять до того, що незрячі з самого дитинства живуть, навчаються і працюють серед здорових людей, здобувають освіту залежно від своїх здібностей, вільно пересуваються вулицями, користуються транспортом, державними засобами, магазинами тощо.

Туризм для осіб з фізичними і ментальними обмеженнями називають по-різному. У літературі та ЗМІ зустрічаються назви: туризм для людей з обмеженими можливостями, інвалідний туризм, реабілітаційний туризм, корекційно-освітній туризм, доступний туризм. Все це різновиди туризму, спрямовані на задоволення рекреаційних потреб осіб з обмеженими можливостями. Такий туризм можна класифікувати відповідно до характеру обмежень, адже люди з вадами слуху, зору ао ті, що мають проблеми з пересуванням мають свої вимоги до сервісу. Таким чином, тифлотуризм – це різновид туризму, спрямований на задоволення рекреаційних потреб незрячих та осіб зі слабким зором.

Цей вид туризму з'явився в 70-х роках минулого століття і розвивався в громадських організаціях осіб з обмеженнями життєдіяльності можливостями (ООЖ). Складність розвитку цього виду туризму полягає в неповноті нор-

мативної бази, відсутності системи методичного супроводу, системи підготовки інструкторів-фахівців з роботи з ООЖ.

З іншого боку світ незрячих людей може бути цікавим і пересічному глядачеві, адже це дає можливість подивитися на світ з іншого куту зору, а життя видатних сліпих письменників, музикантів, науковців, громадських діячів, і об'єкти, з ними зв'язані, самі по собі теж можуть бути цікавими в якості туристичних об'єктів.

Історія тифлотуризму зв'язана передусім з забезпеченням вільного доступу до туристичних об'єктів (музеїв, театрів, історичних пам'яток) та адаптація туристичного сервісу до потреб сліпих (облаштування готелів, вокзалів, транспортних засобів тощо). Існує багато прикладів вдалих практик тифлотуризму. Принципи впровадження тифлотуристичних практик наочно представлені краківським проектом – це найближчий до України вдалий взірець тифлотуристичного обслуговування.

На початку 2000-х у Кракові (Польща) було впроваджено міську екскурсію «Місто, дружне до інвалідів». В її рамках було розроблено туристичний маршрут для людей з проблемами зору. Вздовж Краківської королівської дороги – найпопулярнішого пішого туристичного маршруту міста, були встановлені дванадцять бронзових моделей (інтерактивних скульптур). Вони зображають ключові історичні місця та об'єкти, а їх опис в аудіоформаті можна прослухати або отримати на мобільний телефон. Всі моделі супроводжені коротким описом, який подається шрифтом Брайля польською та англійською мовами. Поруч з кожною скульптурою встановлено невеличку модель, що дозволяє туристу зорієнтуватися щодо свого розташування відносно історичного місця, його пропорції та масштабу. Всі п'єдестали були розроблені, таким чином, щоб інваліди могли підходити і торкатися до моделей. Скульптор створив їх таким чином, щоб сліпі люди зі слабким зором могли кінчиками пальців читати архітектурні елементи. Для гідів, які працюють у Кракові, були проведені спеціальні тренінги, щоб навчити їх залучати туристів з обмеженими можливостями до користування тактильними моделями. Хоча скульптури були створені головним чином для

інвалідів з вадами зору та сліпих, вони слугують на користь всім туристам. Створення тактильних моделей викликало великий інтерес серед сліпих і слабозорих людей. Тепер до туризму залучаються споживачі, якими раніше цей сектор нехтував. А самі моделі як нові послуги, стали підставою для запровадження нових послуг в інших секторах міської економіки. Наприклад, кілька ресторанів запровадили друкування меню шрифтом Брайля, банки встановили пристрої, які дозволяють сліпим людям користуватися їх послугами, туристичні компанії розробили цілий пакет послуг для слабозорих та сліпих людей. Міський музей організував постійно-діючу виставку архітектурних деталей.

Включили в свої програми особливі послуги для сліпих відвідувачів і людей з обмеженим зором і слухом і звичайні музеї. Віденський художньо-історичний музей (Австрія) з недавніх пір вперше у світі пропонує унікальну послугу для сліпих і слабозорих відвідувачів. Три шедеври з колекції картин епохи Відродження картинна галерея представила у вигляді відчутних 3D-рельєфів. Картини «Мадонна в зеленому» Рафаеля, «Марія з немовлям» Альбрехта Дюрера і «Придворний блазень Гонелла» Жана Фуке тут представлені у вигляді фрезерованих рельєфів, які дають уявлення про композицію картин і про їх численні деталі. Брошура, надрукована шрифтом Брайля, і мистецтвознавці пропонують гостям додаткову інформацію про картини. Музей організує спеціальні екскурсії для незрячих людей з докладним описом творів Фердинанда Георга Вальдмюллера і його епохи.

Цікавим є досвід Музею музики в Шереметьєвському палаці (Санкт-Петербург, Росія), що адаптували для сліпих та слабозрячих людей. Програмки арій з опер Россіні та Верді роздрукували рельєфно-крапковим шрифтом Брайля, а в концертний зал інвалідів тепер «ведуть» тактильні підлогові покажчики. Проект перетворення всього музею підготували молоді дизайнери та архітектори під керівництвом професора фінського Університету Аалто Марьо Мянєпя. Вона спеціалізується на адаптації закладів культури для слабозрячих у своїй країні. Палац у стилі бароко, створений архітектором Аргуновим у середині 18 ст., зараз

займає Музей музики. Високі пороги, двійчасті дубові двері, відблиски старовинних вітрин та дзеркал і погане планування – все це робило відвідування інституції абсолютно недоступним для інвалідів. Перетворення палацу дизайнери розділили на три етапи. На першому з'явилися такі необхідні речі, як напрямні поручні, контрастні стрічки на підлозі та навігаційна карта музею, зрозуміла для слабозрячих людей та продубльована тактильними піктограмами. Другий етап – установка аудіотактильних стендів, де мовою Брайля описуються експонати у закритих вітринах. Крім того, розроблять кілька спеціальних аудіогідів та екскурсій. На третьому етапі дизайнери пропонують поставити в музеї великий круглий диван з чотирма-п'ятьма комплектами навушників, які б дозволили повністю зануритися у звучання тих чи інших інструментів. Навігацію також доповнять музикою [8].

Наступною показовою практикою є досвід міста Холон, південний округ Тель-Авіва (Ізраїль), де знаходиться Музей сліпих. Тут проводять екскурсії в світ непроглядної темряви, щоб люди змогли відчутти, як живеться насправді сліпому або людині яка погано бачить. Після двогодинної подорожі в світ сліпих, відвідувачі виходять на світло і потрапляють в напівтемну кімнату, де можна побачити різні речі, які використовуються сліпими людьми в повсякденному житті: книги зі спеціальними літерами, друкарська машинка, трафарети для написання символів і т.п. Через деякий час виходить гід, який вів по всіх кімнатах і відвідувачі можуть поспілкуватися з ним [9].

В Україні тифлотуристичні практики тільки починають впроваджуватися. Окремі випадки успішного впровадження зустрічаються у Києві, Львові, Харкові, Ужгороді, Дніпропетровську та Херсонській області.

Біля арки Дружби народів у Києві, пішохідного мосту через Дніпро, Пейзажної алеї, парку Вічної Слави і Володимирської гірки нещодавно громадські активісти встановили таблички, на яких шрифтом Брайля вибиті описи навколишніх краєвидів. Тексти для маршруту створили українські письменники Катерина Бабкіна, Ксенія Харченко, Олесь Ільченко, Любка Дереш і Галина Ткачук. За допомогою табличок слабозорі люди зможуть від-

чути красу видів, які відкриваються навколо. Таблички також мають привернути увагу до проблем інвалідів по зору, і це полегшить їхнє життя у Києві [6].

За даними газети «День» (Марія Семенченко, стаття «Проблеми, яких не бачимо» (газета №207 за 2013 р) у сфері музейного обслуговування часом йдуть на зустріч потребам незрячих. У Гідропарку є музей «Київ в мініатюрі» – це приватний музей і власник дозволив незрячим людям торкатися експонатів. Більшість же музеїв є недоступною для сліпих людей. Невтішна ситуація в театрах: хоча зараз ведеться робота з ініціювання питання безкоштовного надання слабозорим відвідувачам біноклів у театрі. Хоча їхня оренда у театрі не така вже й дорога – 5-10 гривень, але все ж таки безкоштовна можливість скористатися ними дасть таким людям відчуття піклування суспільства про них [11].

У центрі Львова також було відкрито «Ресторан у темряві». У трьох залах закладу темно, персонал – незрячі офіціанти. Особливістю закладу є їжа та обслуговування. Кілька місяців кухар ресторану розробляв спеціальне меню, яке підкреслює смак страв. У темряві у людини загострюються інші відчуття, наприклад слух, смак. Тому їжа сприймається інакше. Подібний ресторан працює у Києві.

Однією з найбільш цікавих практик тифлотуризму є експозиція у Білозерському музеї (Херсонська область), що присвячена О. Скороходовій. Ольга Скороходова – всесвітньо відома педагог, вчений-дефектолог, автор низки наукових та літературних праць, які були створені нею при повній відсутності зору і слуху. Її головний твір «Як я сприймаю й уявляю собі навколишній світ» (1947), удостоєна багатьох премій та перекладена на багато іноземних мов. У своїй книзі Скороходова не тільки описує світ сліпоглухої людини, вона формує систему взаємовідносин між звичайними людьми та людьми з особливими потребами, в якій всі мають однакове право на загальнолюдські культурні надбання. Зокрема в книзі Скороходової йде мова і про музеї, які теж відчиняли двері і колекції для сліпих та сліпоглухонімих.

Метод Скороходової робить музей не приміщенням, в якому все навколо відчужене від

глядача, а творчим майданчиком, дискусійним клубом, вікном у інший світ. Проект «Культура на дотик», в рамках якого було створено цікавих тифлотуристичних та тифлокраїзнавчий об'єкт, був скерований на організацію інтерактивних заходів, під час яких відвідувачі стають не тільки глядачами, а залучаються до активної діяльності – беруть участь у вікторинах, мистецьких заходах, в ігровий спосіб пізнають історію свого краю, пізнають особливий світ людей з особливими потребами тощо. У такий спосіб музей стає «відкритим» – замість стандартного «нічого не чіпати руками», вам говорять – «спробуйте культуру на дотик», «подивіться на світ так, як на нього дивляться люди з особливими потребами», «пізнавайте світ в інший спосіб, незвичний для себе» [2].

Продукт проекту багатовимірний і включає декілька елементів. Основний елемент – виставка, присвяченій Ользі Скороходовій. Експозиція складається з набору стендів (з інформацією про О. Скороходову), «мистецького столу» (стіл спеціальної конструкції зі складаними стільцями, за яким можна працювати із зав'язаними очима), набору експозиційних боксів (непрозорі ящики з отворами для рук, на підставці), за допомогою яких відвідувач «оглядає» вибрані об'єкти зі зібрання музею руками (наприклад, статуетку, предмети повсякденного ужитку). Принцип побудови експозиції скерований на тактильне сприйняття предмету. Такий підхід має декілька завдань. По-перше, відвідувач потрапляє у відмінний від звичайного світ відчуттів, вражень незрячої людини. По-друге, цим ми змінюємо концепцію взаємодії глядача та традиційного музею, в якому «не чіпати» є головним правилом. За допомогою боксів ми підключаємо тактильні відчуття та стимулюємо процеси мислення – пропонуємо відвідувачу загадку «що в середині?».

Під час інтерактивної екскурсії відвідувачі «оглядають» руками експонати виставки О. Скороходової, беруть участь у заходах за «мистецьким столом», під час яких відвідувачі можуть малювати, ліпити, писати в звичайний спосіб і всліпу (в тому числі за допомогою художнього керівника чи запрошеного гостя), обговорюють ті моменти, які зацікавили учасників. Ці заходи також привертають увагу до

постаті Скороходової, до її праці. В межах цих заходів учасники матимуть змогу підписати брайлівським шрифтом сувенірну продукцію (листівку музею із зображенням експонатів виставки Ольги Скороходової) за допомогою письмового приладу для сліпих [4].

З'являються також в Україні і рельєфні моделі туристичних об'єктів. Так, у центрі Ужгорода з'явилася інформаційна дошка для сліпих. Шрифтом Брайля на ній подається інформація про місто та його пам'ятки. Поруч з нею встановлено також макет греко-католицького кафедрального собору – одного з найбільш відомих будівель Ужгорода. Ідея незвичайного «путівника» виникла у завідувача кафедри туризму Ужгородського національного університету Федора Шандора [16].

Варто також згадати окремі тимчасові проекти. Наприклад, археологічна виставка у Дніпропетровському історичному музею. Дана виставка є частиною загального проекту «Рівні можливості», який спрямовано на надання можливості сліпим та слабозорим людям знайомитися з предметними комплексами музею нарівні з рештою відвідувачів. Для осіб з обмеженими можливостями відвідування музею є справжнім святом, проте більшість музейних предметів або перебувають у вітринах або через крихкість їх неможливо торкатися руками. У музеї виготовили також муляжі археологічної колекції, оскільки предмети археології в наш час не використовуються, і отримати про них уявлення можна виключно в музеї.

У той же час муляжі будуть цікаві і школярам у віці від 6 до 14 років. Адже вони зможуть не тільки подивитися на предмети, а й випробувати їх у дії (наприклад, використовувати зернотерки). Після проведення стаціонарної виставки в музеї були проведені виїзні виставки в спеціалізованих закладах міста та області. Дана виставка є першим кроком на шляху до створення стаціонарної виставкової кімнати при Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького для занять з муляжами

Україна має великий потенціал для тифлотуризму та тифлокраєзнавства. Аналіз джерел дозволив виділити низку об'єктів, які можуть бути використані для складання тифлотуристичних маршрутів, які можуть бути цікавими

як і для відвідувачів з вадами зору, так і для всіх тих, хто цікавиться історією, психологією та способом життя незрячих.

Крім вже згаданих, нище наведено попередній перелік таких об'єктів:

1) смт Білозерка Херсонської області. Експозиція «Культура на дотик» у Білозерському районному музеї. Експозиція присвячена сліпоглухій письменниці Ользі Скороходовій, яка народилася у Білозерці. Ольга Скороходова – перший у світі науковець, кандидат наук, що не мала слуху та зору. Детальніше про неї: http://www.welcomculture.org/post/79?contents_page=2 ; http://www.welcomculture.org/post/83?contents_page=2;

2) м. Київ. Музей при Київській спеціальній школі-інтернаті №5 імені Якова Батюка (для сліпих дітей). Музей присвячено єдиному сліпому, якому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу за партизанську діяльність під час радянсько-німецької війни;

3) м. Ніжин. Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського. У музеї існує фонд «Яків Батюк», з матеріалами Якова Батюка;

4) м. Умань Черкаської області. Школа для глухих, де працював Іван Соколянський – видатний сурдо- і тифлопедагог, вчитель Ольги Скороходової. Також працював у ХНУ ім. В.Н. Каразіна і Харківському медінституті;

5) м. Харків. Комунальний заклад «Харківський спеціальний навчально-виховний комплекс імені В.Г. Короленка». У школі працює шкільний музей, присвячений вихованню та освіті сліпих. В цій школі працював Іван Соколянський, вчилася Ольга Скороходова та інші видатні постаті;

6) м. Київ. Центральна спеціалізована бібліотека для сліпих ім. М. Островського. В бібліотеці знаходиться найбагатше в Україні зібрання книг шрифтом Брайля;

7) м. Львів. Львівська спеціалізована бібліотека для сліпих ім. Т.Шевченка та Музей тифлотехніки. Львівська бібліотека має у своєму складі унікальне зібрання техніки, яка використовується сліпими – пишучі машинки шрифтом Брайля, термометри, годинники та записники для сліпих, прилади для ручного письма шрифтом Брайля (складається з планшету та грифеля), а також унікальне зібрання книг шрифтом Брайля;

8) м. Херсон. Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека імені О.Гончара. Центр для користувачів з особливими потребами. У центрі розроблено туристичні маршрути Херсонщини для туристів з особливими потребами (автор Наталя Мірошніченко). <http://om222.blogspot.com/2014/06/blog-post.html>;

9) смт. Браїлів, Вінницька область. Будинок-музей Володимира Забаштанського. Забаштанський – відомий український поет, працював будучи сліпим. Лауреат Шевченківської премії;

10) м. Київ. Лісовий цвинтар у Києві. Могила Володимира Забаштанського;

11) с. Комишани Херсонської області. Могила Валентина Скороходова – брата Ольги Скороходової;

12) м. Одеса. Школа-інтернат I-III ступеню №93 для сліпих дітей. <http://school93.od.ua/> Шкільний музей, присвячений вихованню та освіті сліпих;

13) с. Обухівка Білгородської обл. Російської Федерації. Будинок-музей Василя Єрошенка – письменника, етнографі та музиканта українського походження;

14) м. Київ, місце проживання Цейтліна Георгія. Г. Цейтлін – професор, доктор технічних наук, провідний науковий співробітник Інституту кібернетики імені В. М. Глушкова Академії наук України, завідувач кафедри Міжнародного Соломонового університету, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, автор десяти книг з математики, кібернетики і комп'ютерних наук. Автор комп'ютерних програм для сліпих;

15) м. Львів. Львівська спеціалізована середня школа-інтернат №100. У школі працює шкільний музей, присвячений вихованню та освіті сліпих.

Отже, Україна має потужний потенціал для розвитку тифлотуризму, який наразі зосереджено навколо центрів у Києві, Харкові та Херсоні. Аналіз наявного матеріалу дозволяє зробити наступні висновки:

- Розвиток тифлотуризму є невід'ємною частиною формування безбар'єрного суспільства. Розвиток тифлотуризму тісно пов'язаний з розвитком соціальної сфери – розвитком інфраструктури для сліпих, змінами по відно-

шенню до людей з інвалідністю взагалі, змінами у законодавстві тощо. Тільки тоді тифлотуризм зможе розвиватися повною мірою.

- Тифлотуризм варто розглядати у двох напрямках – туристична індустрія для людей з вадами зору та туризм для тих, хто цікавиться життям сліпих та специфікою сприйняття світу сліпими. Останній варто називати тифлокраєзнавством.

- Базовий принцип тифлотуризму можна сформулювати так – все, що є доступним звичайному туристу повинно бути доступним і для туристу з вадами зору.

- Аналіз тифлотуристичних практик показує, що найбільш ефективним для тифлотуризму є створення просторових моделей (скульптур) об'єктів, рельєфів, аудіо-гідів, інформаційних матеріалів надрукованих шрифтом Брайля. Також можуть використовуватися контрастні стрічки на підлозі та навігаційні карти, зрозумілі для слабозрячих людей, тактильні піктограми, аудіотактильні стенди, комплекти навушників. Найбільш популярними місцями застосування тифлотуристичних практик є міські маршрути, музеї та ресторати.

- Наразі в Україні зустрічаються лише поодинокі приклади успішного втілення ідей тифлотуризму – це деякі ініціативи у Києві, Херсоні, Ужгороді, Львові. Але загальна оцінка розвитку тифлотуризму в Україні – негативна. Це є відголоском того, що взагалі в Україні слабо втілюються у життя принципи безбар'єрного суспільства.

- В межах України можна виділити кілька потенційних тифлотуристичних кластерів: київський, львівський (з виїздом в Ужгород), харківський (з виходом у Білгородську область РФ) та херсонський (з можливим виходом до Одеси). Саме тут компактно знаходяться найбільш цікаві та перспективні тифлотуристичні об'єкти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арт-проект «Нитка» [Електронний ресурс] / Арт-вертеп. – Режим доступу: <http://artvertep.com/poster/9902/2/11368.html>

2. Воркшоп в Херсоні: вторгнення в класику вдалося! [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Херсонського міського центру молодіжних ініціатив «Тотем». – Режим доступу: http://totem.kherson.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=342

3. Воробець У. У Львові клієнтів обслуговують у темряві / 032. Сайт міста Львів. – Режим доступу: <http://www.032.ua/news/292154>

4. Гоманюк М. «Культура на дотик»: концепція соціального переосмислення музейного простору / М.А. Гоманюк // Культура народів Причорномор'я. – № 257. – Сімферополь: ТНУ, 2013. – С. 57-60.

5. Дяченко С., Манукян Ю. «Культура на дотик»: відкриття першої інтерактивної експозиції. – Новий подих культури. – Режим доступу: http://www.welcomculture.org/post/79?contents_page=2

6. З нагоди Всесвітнього дня сліпих: В Україні незрячі люди – поза бортом життя. – «Рідна країна». Режим доступу: <http://ridna.ua/2013/11/z-nahody-vsivitnoho-dnya-slipyh-v-ukrajini-nezryachi-lyudy-roza-bortom-zhyttya/>

7. Музей Блещунова: пишіть письма [Електронний ресурс] / Odessa-daily. – Режим доступу: <http://odessa-daily.com.ua/news/piwite-pisma.html>

8. Музей слепых в Израиле [Електронний ресурс] / Незабываемое путешествие в Израиль. – Режим доступу: <http://abctriponline.ru/>

dostoprimechatnosti/muзей-slepyih-v-izraile

9. Прокопенко М. Прогулянка Києвом наосліп / Газета «День». – № 456 від 8 березня 2015 року. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/progulyanka-kyuevom-naoslip>

10. Сидорова В. Діти з вадами зору мають право жити повноцінним життям. – Городской сайт Чернигова / <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/23310-diti-z-vadami-zoru-mayut-pravo-zhiti-rovnocinnim-zhittjam.html>

11. Скороходова О. Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир / Скороходова О. [предисловие В. Н. Чулкова]. – М.: Педагогика, 1990. – 456 с.

12. Створення пішого туристичного маршруту для людей з обмеженими можливостями. – Офіційний сайт Асоціації України. – Режим доступу: http://www.auc.org.ua/sites/default/files/krakow_23_small.pdf

13. Швед О. У Львові відкрили ресторан, де відвідувачі їдять навпомацки. – Gazeta.ua. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/science-life/_lvovi-vidkrili-restoran-de-vidviduvachi-yidyat-navpomacki/494589

УДК 911.3

Добровольська Н.В.
кандидат географічних наук,
доцент кафедри туризму та соціальних наук
Харківський торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

Кандыба Ю.І.
кандидат географічних наук,
доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ НА ОСНОВІ ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

Стаття присвячена аналізу використання об'єктів природно-заповідного фонду в регіонах України як основи для розвитку екологічного туризму на національному рівні. Охарактеризовано сучасний стан і структуру природно-заповідного фонду України. Розраховано та проаналізовано у регіональному розрізі показники щільності, концентрації та локалізації об'єктів природно-заповідного фонду України. Акцентовано увагу на зростанні вітчизняного туристичного попиту на відвідування найвідоміших об'єктів природно-заповідного фонду України та проблемах недостатньої державної підтримки їхнього функціонування для залучення іноземних туристів.

Ключові слова: екологічний туризм, природно-заповідний фонд, рекреація, відпочинок, національний природний парк, туристична діяльність.

Добровольская Н.В., Кандыба Ю.И. Предпосылки развития экологического туризма в Украине на основе использования объектов природно-заповедного фонда

Статья посвящена анализу использования объектов природно-заповедного фонда в регионах Украины как основы для развития экологического туризма на национальном уровне. Охарактеризованы современное состояние и структура природно-заповедного фонда Украины. Рассчитаны и проанализированы в региональном разрезе показатели плотности, концентрации и локализации объектов природно-заповедного фонда Украины. Акцентируется внимание на росте отечественного туристического спроса на посещение наиболее известных объектов природно-заповедного фонда Украины и проблемах недостаточной государственной поддержки их функционирования для привлечения иностранных туристов.

Ключевые слова: экологический туризм, природно-заповедный фонд, рекреация, отдых, национальный природный парк, туристическая деятельность.

Dobrovolska N.V., Kandyba Yu.I. Conditions of ecotourism Ukraine on the basis of the nature reserve fund

The article analyzes the use of natural reserve fund within the Ukraine's administrative regions as a basis for further eco-tourism development at the national level. The current state and the structure of the Ukraine's natural reserve fund were characterized. The indicators of objects density, concentration and location of Ukraine's natural reserve fund have been calculated and analyzed within regions. The growth of domestic tourist demand on visiting the most famous objects of the Ukraine's nature reserve fund and the problems of insufficient state support for their functioning to attract foreign tourists were paid attention.

Key words: ecotourism, nature reserve fund, recreation, leisure, national nature park, tourist activity.

Постановка проблеми. Екологічний туризм – один з порівняно нових видів туристичної діяльності, концепція якого почала формуватися у 80-ті роки ХХ століття і передбачала перш за все дбайливе ставлення до

природи, культури й традицій місцевого населення під час подорожей. Популярність цього виду туризму серед туристів швидко зростає в кожному регіоні світу, оскільки співпадає зі світовим трендом відмови суспільства від без-

думного споживання природних багатств у напрямку їх збереження та збагачення.

Метою дослідження є аналіз використання об'єктів природно-заповідного фонду України як основи для розвитку екологічного туризму.

Аналіз попередніх досліджень. Теоретичні та методологічні аспекти дослідження потенціалу території для цілей розвитку екологічного туризму висвітлені у працях туризмознавців О.О. Бейдика, О.Ю. Дмитрука, О.О. Любіцевої, Т.Ф. Панченка, О.М. Сердюка, В.В. Храбовченка та інших науковців, переважно географів [1; 2; 4; 7; 9; 11]. В той же час недостатню увагу приділено дослідженню використання об'єктів природно-заповідного фонду для цілей екологічного туризму в регіонах України, що зумовлює необхідність проведення подібних досліджень та підкреслює їхню актуальність.

Виклад основного матеріалу. За О.О. Бейдиком, екологічний туризм – складова частина рекреаційної діяльності, при якій негативний вплив на природне середовище та його компоненти є мінімальним. Екологічний туризм передбачає гармонійне єднання людини, засобів рекреації, природного середовища та рекреаційної інфраструктури [2]. О.О. Любіцева підкреслює, що екологічний туризм заснований на максимізації використання природно-рекреаційних благ та ресурсів і спрямований на еколого-просвітницьку рекреаційну діяльність [7].

Отже, будь-який екологічний тур повинен мати три складові: екоосвітню (наявність елементів екологічної освіти), природоохоронну (природозберігаюча поведінка групи на маршруті, мінімізація впливу туристів на природне середовище), етнотолерантну (повага до культури та інтересів місцевих жителів).

Основними об'єктами екологічного туризму виступають унікальні природні комплекси [5]:

- національні та природні парки, державні природні заказники, пам'ятки природи;
- дендрологічні парки й ботанічні сади;
- лікувально-оздоровчі місцевості та курорти;
- заповідники (з певними обмеженнями).

Територіально екологічний туризм в Україні концентрується саме на землях об'єктів

природно-заповідного фонду (ПЗФ), до складу якого входять численні та різноманітні за статусом об'єкти. Українська система природно-заповідного фонду не тільки не поступається міжнародним природним резерватам, а й має порівняно з ними деякі переваги. На сьогодні система ПЗФ держави структурно включає 11 типів охоронюваних території, більшість з яких за цільову мету мають законодавчо закріплені рекреаційні функції [6], тобто безпосередньо повинні задовольняти потреби населення у рекреаційній діяльності [10]. Даним положенням визначені численні можливі різновиди рекреаційної діяльності на територіях об'єктів ПЗФ: відпочинок, екскурсійна діяльність, туристична діяльність, оздоровлення, любительське та спортивне полювання і рибальство. Таким чином, слід підкреслити, що з правової точки зору розвиток екологічного туризму в державі має достатньо обґрунтовану законодавчу базу.

Кількість об'єктів ПЗФ в Україні станом на 1 січня 2016 р. становила 8184 території та об'єктів загальною площею 4082,9 тис. га суходолу та 402,5 тис. га в межах акваторії Чорного моря (ботанічний заказник «Філофорне поле Зернова»). Відношення площі ПЗФ до площі держави («показник заповідності») становив 6,3%. Протягом 2015 року кількість об'єктів та територій природно-заповідного фонду збільшилась на 32 одиниці загальною площею 89,9 тис. га. Кількість і фактична площа ПЗФ загальнодержавного значення становили 640 одиниць і 2,01 млн. га (без морського заказника «Філофорне поле Зернова»), місцевого значення – 7508 одиниць і 1,4 млн. га (42%) [8].

ПЗФ України включає окремі об'єкти, що мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного та рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу, забезпечення моніторингу довкілля [6].

У Державній програмі розвитку туризму до 2020 року наголошується, що історико-культурний та природно-рекреаційний потенціал країни є важливим фактором розвитку туристичної галузі, тому одним із найважливіших

заходів реалізації цієї програми передбачається визначення рекреаційного потенціалу всіх регіонів країни, зокрема, проведення інвентаризації та оцінки різноманітних видів туристських ресурсів держави [3].

В цілому до складу територій та об'єктів ПЗФ України входить 4 біосферних заповідники, 18 природних заповідників, 47 національних природних парків, 3042 заказники, 3388 пам'яток природи, 69 регіональних ландшафтних парків, 808 заповідних урочищ, а також низка природно-антропогенних об'єктів (ботанічних садів, зоологічних парків, дендропарків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва). З них за кількістю найбільшу частку мають пам'ятки природи, заказники та заповідні урочища – разом близько 90% кількості всіх об'єктів. За площею 84% ПЗФ припадає на заказники та національні природні й регіональні ландшафтні парки, близько 15% площ ПЗФ займають біосферні заповідники, природні заповідники та заповідні урочища, і лише близько 1% площ ПЗВ займають пам'ятки природи, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки (рис. 1) [8].

Для аналізу використання об'єктів ПЗФ України у регіональному розрізі було розраховано показники щільності, концентрації та локалізації об'єктів ПЗФ. Показник щільності

об'єктів ПЗФ у розрізі регіонів України було розраховано за формулою 1:

$$K_{щ} = \frac{S_{ПЗФ}}{S_{обл}}, \quad (1)$$

де $K_{щ}$ – показник щільності об'єктів ПЗФ;
 $S_{ПЗФ}$ – загальна площа об'єктів ПЗФ в регіоні, км²;

$S_{обл}$ – площа регіону, км².

Частка площ ПЗФ від площ адміністративних одиниць («показник заповідності») значно відрізняється за регіонами України. Найменшою – 1-2% – вона є у Кіровоградській, Дніпропетровській Вінницькій областях, найбільшою – 12,0-15,7% – у західних областях (Івано-Франківській, Хмельницькій, Закарпатській, Волинській, Тернопільській, Чернівецькій), а також у м. Києві (рис. 2).

Це пояснюється як природними ландшафтними особливостями західних регіонів (відносно висока лісистість, більш різноманітний рельєф тощо), так і значно нижчим рівнем їх господарського освоєння (промислового і сільськогосподарського) у порівнянні з центральними та східними областями. При цьому найбільша кількість об'єктів ПЗФ характерна для Чернігівської (651), Тернопільської (545), Івано-Франківської (444) та Черкаської (412) областей, а найменша – для Закарпатської (76) та Херсонської (83) областей.

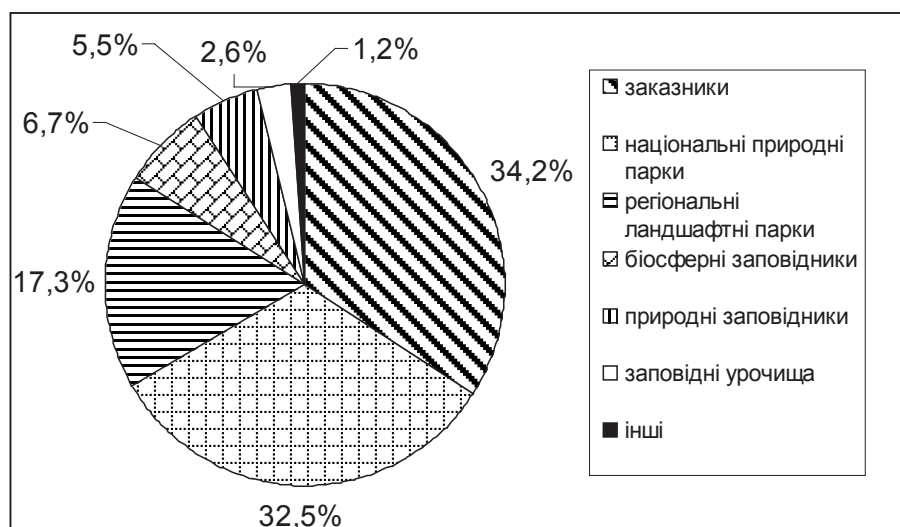

Рис. 1. Частка площ територій та об'єктів окремих категорій у природно-заповідному фонді України

Джерело: побудовано за даними [8]

Показник концентрації об'єктів ПЗФ у розрізі регіонів України було розраховано за формулою 2:

$$K_k = \frac{Q_{ПЗФ}}{\sqrt{S \times P}}, \quad (2)$$

де K_k – показник концентрації;
 $Q_{ПЗФ}$ – кількість об'єктів ПЗФ в регіоні;
 S – площа території регіону, км²;
 P – кількість населення регіону, тис. осіб.

Показник локалізації об'єктів ПЗФ у розрізі регіонів України було розраховано за формулою 3.

$$K_l = \frac{S_{ПЗФ}}{S_{обл} / 100 \text{ км}^2}, \quad (3)$$

де $S_{ПЗФ}$ – загальна площа об'єктів ПЗФ в регіоні, км²;

$S_{обл}$ – площа регіону, км²

Результати розрахунків представлені на рис. 3. Найвищий рівень концентрації об'єктів ПЗФ (понад 2,1) характерний для Чернігівської (7,0), Тернопільської, Івано-Франківської, Волинської, Черкаської областей. У Чернігівській області найбільша в Україні кількість об'єктів ПЗФ усіх категорій при незначній

чисельності населення (23 місце серед регіонів України), що й дає цьому регіону першість у територіальній концентрації об'єктів ПЗФ, незважаючи на найбільшу площу серед регіонів України. Черкаська область має високу концентрацію об'єктів ПЗФ з урахуванням незначної площі області (18 місце серед регіонів України) та відносно невеликої чисельності населення (17 місце).

Івано-Франківська, Волинська і Тернопільська області відзначаються як значною кількістю об'єктів ПЗФ, так і відносно невеликими площами території та чисельністю населення, що й зумовлює високі показники концентрації ПЗФ на їх територіях.

Сьогодні потенціал об'єктів ПЗФ України використовують для туристичних потреб дуже обмежено. Територіально розвиток екологічного туризму припадає на найбільш атрактивні та відповідним чином облаштовані об'єкти ПЗФ, якими є національні природні парки, біосферні заповідники та регіональні ландшафтні парки, зоопарки, ботанічні сади та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

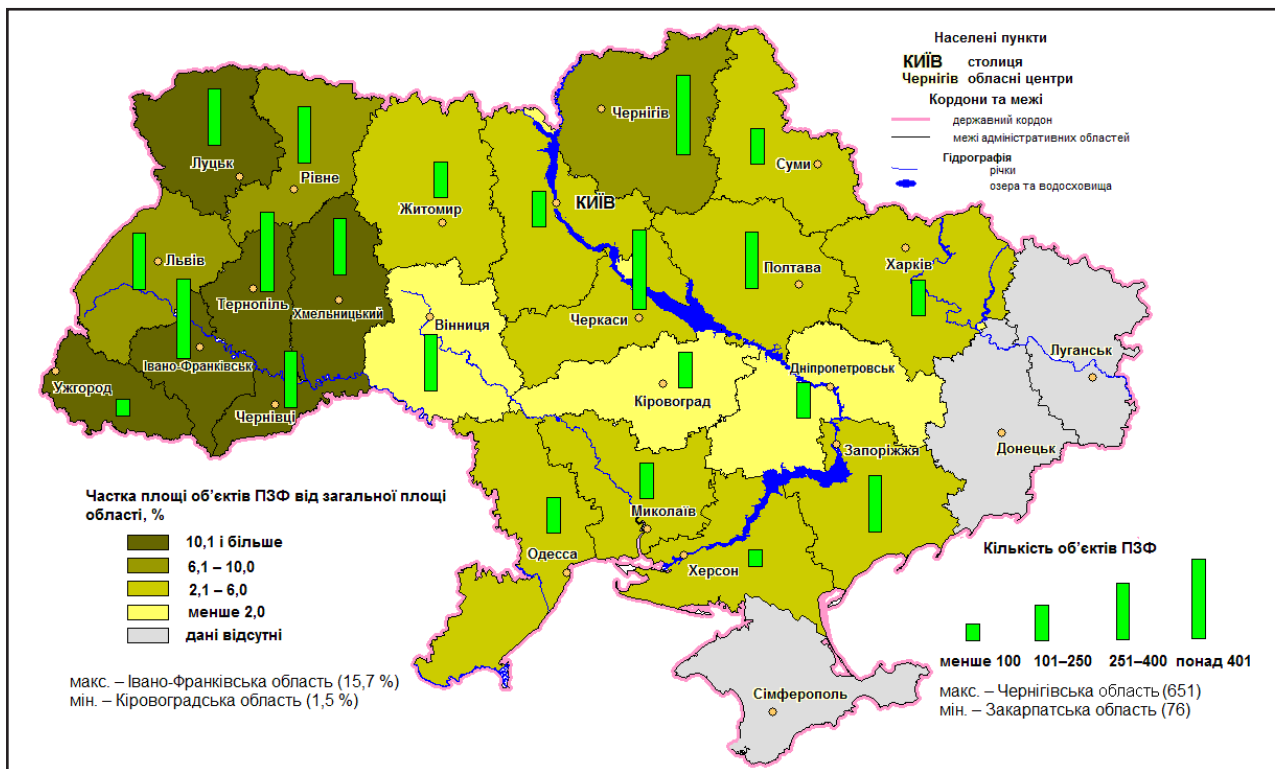

Рис. 2. Територіальний розподіл об'єктів природно-заповідного фонду України (за 2014 р.)

Джерело: побудовано за даними [8]

За даними Державної служби статистики України, установи ПЗФ з туристською метою у 2014 році відвідало 3,79 млн. осіб, що на 0,4 млн. осіб більше, ніж у 2011 році [8]. Найбільше відвідують національні природні парки – 3,54 млн. осіб у 2014 році (3,11 млн. осіб у 2013 році). При цьому кількість відвідувачів варіюється в дуже широкому діапазоні – від кількох тисяч у більшості об’єктів до 40–110 тис. осіб в НПП «Сколівські Бескиди» (48 тис.), «Пирятинський» (48), «Синевир» (49), «Гуцульщина» (72), «Подільські Товтри» (72), Шацький (100), Карпатський (110 тис.). Найбільшу кількість відвідувачів зафіксовано в НПП «Голосіївський» (1,23 млн. осіб) та «Святі гори» – 1,7 млн. осіб. Біосферні заповідники відвідали за рік 158,9 тис. осіб. Найбільшу кількість відвідувачів зафіксовано у біосферних заповідниках «Асканія-Нова» (92,7 тис. осіб) та Карпатському (44,8 тис. осіб). Території природних заповідників у 2014 році відвідали з еколого-пізнавальною метою 92,6 тис. осіб.

У 2014 році установи ПЗФ запропонували відвідувачам 319 туристських маршрутів

(у 2013 році – 269). Найбільше таких маршрутів функціонувало у Карпатському НПП (58), Ужанському НПП (22), Карпатському біосферному заповіднику (18), Кримському природному заповіднику (14), НПП «Синевир» (13), Ялтинському гірсько-лісовому природному заповіднику (12) та НПП «Сколівські Бескиди» (11).

На теперішній час більшість об’єктів ПЗФ (за виключенням описаних вище) практично не виконують покладених на них рекреаційних функцій та фактично не задіяні у розвитку екологічного туризму, а в адміністрації багатьох природно-заповідних об’єктів часто мають слабе уявлення про сутність екотуризму та принципи його організації, планування і управління, що на сьогодні є суттєвою проблемою і фактично унеможливорює діяльність у сфері екологічного туризму.

Більша частина об’єктів ПЗФ України має застарілу туристичну інфраструктуру, проводять недостатню рекламну кампанію із залучення туристів, мають недостатньо високий рівень атрактивності екологічних маршрутів

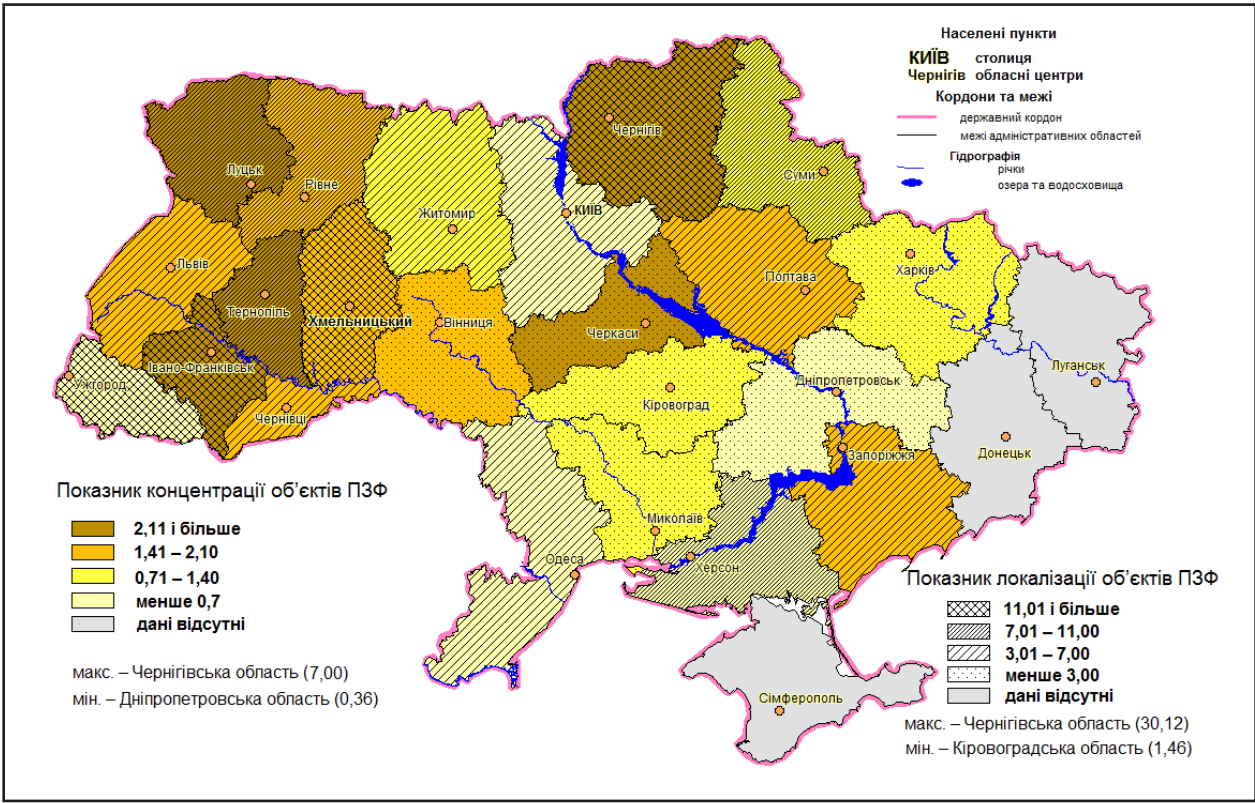

Рис. 3. Концентрація та локалізація об’єктів природно-заповідного фонду України (за 2014 р.)
 Джерело: побудовано за даними [8]

у порівнянні з провідними світовими маршрутами, отримують недостатнє державне фінансування та підтримку функціонування цих об'єктів, що у підсумку стримує залучення більшої кількості вітчизняних туристів і фактично перешкоджає розвитку міжнародного попиту.

Серед позитивних зрушень у даній сфері можна відзначити наступні тенденції:

- поступове облаштування територій об'єктів ПЗФ елементами рекреаційної інфраструктури та розробка нових туристських маршрутів і екологічних стежок, про що регулярно повідомляється у відповідних щорічних доповідях про стан навколишнього природного середовища в Україні;

- збільшення кількості фірм, що спеціалізуються на екотуризмі та сільському зеленому туризмі;

- розширення спектру пропозицій від туроператорів щодо програм так званого активного відпочинку як всередині країни, так і за кордоном, розширення рекламування турагентами турів екологічного спрямування;

- продовжується активна робота з розвитку стратегічного планування сфери туризму на засадах програмно-цільового підходу. Так, Держтуризмкурорт у 2012 році разом з експертами Європейської Комісії та залученням експертів Всесвітньої туристичної організації здійснив розробку проекту Концепції Державної цільової програми розвитку туризму та курортів на період до 2022 року. Серед шляхів виконання Програми з точки зору розвитку екологічного туризму зазначається необхідність забезпечення інфраструктурного облаштування та інформаційного забезпечення найбільш привабливих для відвідування туристами об'єктів культурної спадщини та природно-заповідного фонду. На цій основі вже були розроблені проекти регіональних програм розвитку туризму в окремих областях України.

Висновки. Таким чином, регіони України мають різний потенціал природно-заповідного фонду для використання у туристичній діяльності та, відповідно, різні передумови для розвитку екологічного туризму. Подальшу діяльність з розвитку екологічного туризму у державі потрібно спрямовувати в русло підвищення ролі ресурсного потенціалу регіонів у формуванні високоефективного туристич-

ного комплексу, зокрема шляхом інтенсифікації використання об'єктів ПЗФ. Ця проблема набуває більшої актуальності в аспекті проголошеної в Україні політики децентралізації.

Екотуризм в Україні має розвиватися в руслі сучасних світових підходів і концепцій, особливості яких полягають у тому, що такий вид туризму не тільки задовольняє бажання спілкуватися з природою, а й мобілізує потенціал туризму на охорону природи, соціально-економічний розвиток, еколого-освітню діяльність, сприяє створенню нових робочих місць, залученню місцевого населення та підвищенню загального культурного рівня суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аналіз та оцінка потенціалу туристських територій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.М. Сердюк [та ін.]; Запоріж. нац. техн. ун-т, Ін-т упр. та права. – Запоріжжя: ЛІПС, 2013. – 334 с.
2. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії / О.О. Бейдик. – К.: Палітра, 1997. – 130 с.
3. Державна програма розвитку туризму на 2020 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourism.gov.ua>.
4. Дмитрук О.Ю. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу Навчальний посібник / О.Ю. Дмитрук. – К.: Альтерпрес, 2004. – 192 с.
5. Екологічний туризм: навч. посіб. / Г.О. Сорочкіна; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 206 с.
6. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» № 2465-12 / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com> – законодавчі й нормативні акти України.
7. Любіцева О.О. Туристичні ресурси України: навч. посібник / О.О. Любіцева, Є.В. Панкова, В.І. Стафійчук. – К.: Альтерпрес, 2007. – 369 с.
8. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
9. Панченко Т.Ф. Туристичне середовище: архітектура, природа, інфраструктура: монографія / Т.Ф. Панченко. – К.: Логос, 2009. – 176 с.
10. Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України [Електронний ресурс]: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 22 червня 2009 № 330. – Режим доступу: <http://www.uapravo.net/akty/administracija-osnovni/akt5dlxd6j.htm>.
11. Храбовченко В.В. Экологический туризм: учеб.-метод. пособие / В.В. Храбовченко. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 208 с.

УДК 338.48

Ярьоменко С.Г.
кандидат географічних наук,
старший викладач кафедри економіки та управління туризмом
Одеський національний економічний університет

МІСЦЕ ПЛЯЖНОГО ГОСПОДАРСТВА КУРОРТНОГО ЦЕНТРУ В ОЗДОРОВЧІЙ РЕКРЕАЦІЇ

У статті розглядається місце пляжного відпочинку в оздоровчій рекреації. Зазначено функціональну структуру пляжного господарства у системі «пляж-рекреант-продукт», взаємозв'язок елементів індустрії туризму для вироблення та реалізації продукту – рекреаційної послуги. На прикладі м. Одеси проаналізовано природно-географічні характеристики найбільших пляжів, особливості та відповідність вимогам інфраструктурного забезпечення для відпочинку рекреантів, а також визначено ключові фактори для проведення маркетингового дослідження позиціонування пляжів міста на ринку рекреаційних послуг.

Ключові слова: пляж, пляжне господарство, інфраструктурне забезпечення, система «пляж-рекреант-продукт».

Яременко С.Г. Место пляжного хозяйства курортного центра в оздоровительной рекреации

В статье рассматривается место пляжного отдыха в оздоровительной рекреации. Определена функциональная структура пляжного хозяйства в системе «пляж-рекреант-продукт», взаимосвязь элементов индустрии туризма для производства и реализации продукта – рекреационной услуги. На примере г. Одессы проанализированы естественно-географические характеристики крупнейших пляжей, особенности и соответствие требованиям обеспечения инфраструктурой отдыха рекреантов, а также определены ключевые факторы для проведения маркетингового исследования позиционирования пляжей города на рынке рекреационных услуг.

Ключевые слова: пляж, пляжное хозяйство, инфраструктурное обеспечение, система «пляж-рекреант-продукт».

Iaromenko S.G. Place of beach facilities in health care recreation of resort centre

The article discusses the place of beach leisure in the health care recreation. It determined the functional structure of beach facilities in the system of “beach-recreant-product”, the connection between all elements of the tourism industry in a beach operation. For example, in Odessa analyzed natural and geographic characteristics of the main beaches, features and ensure compliance with the infrastructure for visitors, and it identified the key factors for market research of beach economy in the tourist service of a resort centre.

Key words: beach, beach facilities, beach infrastructure, system “beach-recreant-product”.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Рекреаційне освоєння територій узбережжя Чорного та Азовського моря пов'язане з активним господарським освоєнням прибережних територій. Господарська діяльність та система розселення населення створюють навантаження на природні об'єкти, існуючу інфраструктуру, інші соціальні та технічні об'єкти регіонів. Не дивлячись на тривалий період дослідження рекреаційних територій, визначення норм техногенного та антропогенного навантаження на природні об'єкти, існує проблема формування

цілісної системи оцінки об'єктів рекреації, управління та постійного моніторингу рекреаційних угідь курортних та прибережних територій.

Пляжі як об'єкт рекреації мають важливе значення для оздоровлення та лікування. За своїми властивостями мають комплексний характер впливу на оздоровлення та лікування рекреантів, а фактори пляжних зон визначають можливість використання пляжів для рекреації у комфортних умовах для різних категорій рекреантів.

На комфортність пляжних зон значний вплив має фактор наявної інфраструктури,

що формується на основі існуючої системи комунікацій, технічних об'єктів, задіяних для потреб рекреації тощо. Також важливими є соціально-економічні фактори та фактор кадрового забезпечення пляжів. Постає завдання приведення пляжного господарства до єдиної системи вивчення та оцінки, управління, моніторингу та контролю за дотриманням вимог щодо забезпечення якості надання послуг з відпочинку, безпеки та комфортності для рекреантів різних вікових, соціальних груп та інших категорій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання місця пляжного відпочинку в рекреації, інфраструктурного забезпечення пляжних зон, створення кадастру пляжів, нормування рекреаційного навантаження на пляжі розглядається у роботах Ю. А. Амброз [16], А. І. Амоші [10], І. А. Берднікова, Л. Л. Круглякової, В. Н. Степанова [22], В. Г. Герасименка [3], В. В. Долотова, В. А. Іванова, Л. Н. Саломатіної [9; 10; 14], Н. І. Карпенко [11], Т. Ф. Панченко [12], О. Г. Топчієва [13].

Постановка завдання. Вивчення пляжів як складової курортного господарства потребує визначення їх положення на ринку рекреаційних послуг, компонентної структури пляжного господарства, відповідності до нормативних вимог щодо забезпечення інфраструктурою, а також позиціонуванням на ринку туристичних послуг курортного центру, яке забезпечується формуванням рекреаційної мотивації, якістю реалізації туристичного продукту пляжного господарства. Завданням роботи є вивчення пляжного господарства м. Одеси, територіальної диференціації пляжів, перспективи розробки маркетингового позиціонування на ринку туристичних послуг міста.

Метою статті є визначення місця пляжного господарства курорту в оздоровчій рекреації, визначення рівня інфраструктурного забезпечення основних пляжів міста Одеси.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рекреаційна діяльність відповідно до головного мотиву відпочинку може бути поділена на лікувальну, оздоровчу, спортивну, пізнавальну, розважальну. Оздоровча рекреація передбачає використання природно-рекреаційних ресурсів, які забезпечуються відповідною інфраструктурою (засоби розміщення,

заклади харчування, транспортна система та зв'язок, матеріально-технічна база для забезпечення оздоровчих рекреаційних занять) [23]. Передумовою формування рекреаційних послуг є природні ресурси та умови, на основі яких розробляється туристичний продукт підприємствами індустрії туризму на основі наявної інфраструктури, а реалізація цього продукту відбувається на ринку туристичних послуг відповідно до рекреаційних потреб різних категорій населення (рис. 1).

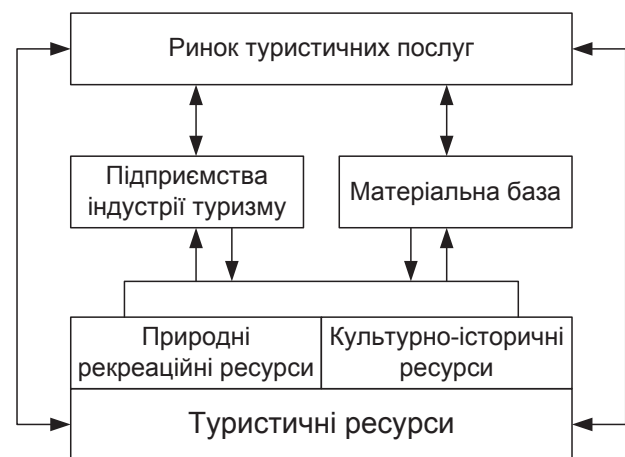

Рис. 1. Функціональна система ринку туристичних послуг (за В.Г. Герасименком) [4]

Важливою складовою оздоровлення на узбережжі моря є наявність пляжу – простої акумулятивної форми рельєфу, яка сформована накопиченням наносів (вулканічних, галькових, гравійних, піщаних, черепашкових, коралових тощо) у зоні прибійного потоку [11].

Наявність пляжу ще не є запорукою комфортного відпочинку. Для цього створюється відповідна інфраструктура (сезонні конструкції, транспортна система, заклади розміщення та харчування, служби обслуговування). З цієї точки зору пляж можна розглядати як господарську систему у структурі рекреаційного комплексу.

Пляжне господарство можна представити у вигляді наступної компонентної структури у складі системи «пляж-рекреант-продукт» (рис. 2).

Основним продуктом, що надається рекреантам на пляжі, є відпочинок як послуга (рис. 3). Особливістю послуги є її чіткі часові рамки, прив'язка до локації – пляжу. Для

надання послуг на пляжі використовується персонал: організація відпочинку, надання супутніх та додаткових послуг.

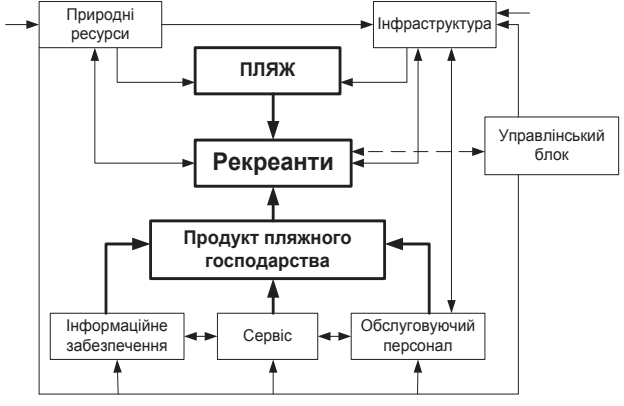

Рис. 2. Функціональна структура пляжного господарства у системі «пляж-рекреант-продукт»

Розроблено автором

У 2015 році частка туристів, які прибули до Одеського регіону з метою відпочинку та дозвілля, складала 86% від кількості обслуговуваних туроператорами та турагентами.

Значною залишається частка іноземних туристів, які прибули з метою відпочинку – 85% від загальної кількості [21]. Тому оздоровчий туризм має велике значення для ринку туристичних послуг м. Одеса, проте має сезонний характер.

Сприятливий для рекреації сезон у літній період в Одесі становить 100-110 днів. Купальний сезон триває з середини травня до середини вересня. Середньомісячна температура морської води у травні становить +14,6°C, у липні-серпні – +22,5°C, у вересні +17+18°C. Добові коливання температури зазвичай не перевищують 2,5-3°C, що є сприятливим для купання у будь-який період доби і відповідає поняттю комфортності [13; 16]. Дисконфортна температура (7-10°C) встановлюється у середньому на 1-3 дні під дією змінних вітрів (північних, північно-західних, західних) [16].

Частка пляжів, придатних для рекреації у м. Одесі, у структурі пляжних ресурсів області складає 20% (табл. 1).

На території м. Одеси, згідно ДБН Б.2.2-5:2011 «Благоустрій території» [8] виділя-

Таблиця 1

Пляжні ресурси Одеської області [13]

Район, територія міста	Загальна довжина берега	Довжина пляжів, км			Береги іншого призначення, км
		у тому числі пляжі:			
		Придатні для рекреації	Вибірково придатні для рекреації	Не придатні для рекреації	
Комінтернівський	52	30	4	15	3
Одеса	44	35	-	-	9
Овідіопольський	28	18	3	5	2
Білгород-Дністровський	46	36	3	5	2
Татарбунарський	118	56	11	49	2
Кілійський	106	-	-	50	56
Разом по області	394	175	21	124	74

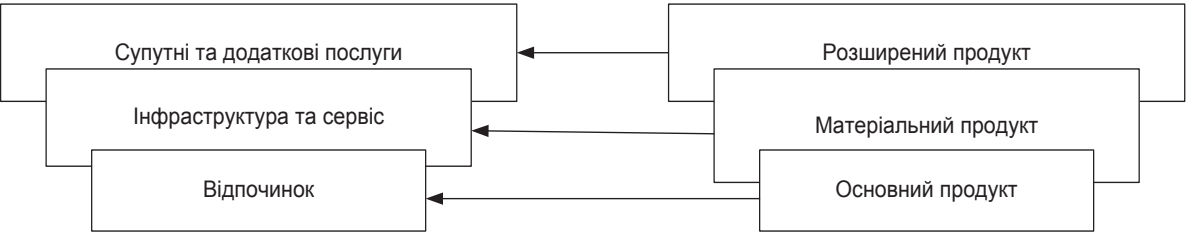

Рис. 3. Маркетингова структура продукту пляжного відпочинку

Таблиця 2

Кількісні характеристики пляжів м. Одеси (у метрах) (вибірково) [5]

Назва пляжу	Довжина	Ширина	Площа	Припляжна зона, довжина	Припляжна зона, ширина
Лузанівка	3320	25	83000	1580	228
Ланжерон	763	36	27468	967	318
Отрада	774	40	30960	1270	315
Дельфін	611	45	27495	56	517
Аркадія	737	52	38324	1040	38
Чайка (10-а ст. Вел. Фонтану)	305	54	16470	342	31
Рів'єра (12-а ст. Вел. Фонтану)	529	38	20102	512	30
Золотий берег (16-а ст. Вел. Фонтану)	355	40	14200	411	19

ються пляжі за ступенем придатності для організації сприятливих умов відпочинку, які потребують захисту від агресивного впливу води та мають прилеглу територію, що розміщена на висоті більше 10 м. Такі пляжі характерні для третього типу, проте придатність пляжів підвищена за рахунок створення захисних інженерних споруд на узбережжі Одеси та збільшено площу пляжів за рахунок насипу піску з Одеської банки.

Відповідно до даних управління інженерного захисту території міста Одеської міської ради у 2014 році нараховувалось 35 берегозахисних споруд у вигляді штучних пляжів, розділених на 71 ділянку, з них – 34 ділянки орендуються, 3 ділянки у користуванні за договорами про співробітництво, 34 ділянки вільні від оренди і обслуговуються прибережними комунальними підприємствами (КП «Прибережно-експлуатаційне об'єднання Київського району», КП «Ланжерон», КП «Гідропарк «Лузанівка», КП «Узбережжя». Найбільшими орендаторами пляжів м. Одеси є ТОВ «Форекстін» (10 ст. Вел. Фонтану, пляж «Чайка»), ТОВ «ПКД» (пляж «Отрада»), ПП «Моноліт» (пляж «Отрада»), Міжнародний гуманітарний університет (8 ст. Вел. Фонтану) [15]. У сучасному розподілі територій м. Одеси категорія «Інші території» вміщує у собі територію пляжів, які оцінюються у 56 га або 0,3% від усієї території міста [2].

Функціонування пляжу як об'єкта для рекреації забезпечується необхідними документами. У «Правилах охорони життя людей на водних об'єктах України» (редакція від 16.11.2012 р.), затверджених Наказом № 272 МНС України

від 03.12.2001 [17; 18], подано перелік документів, які необхідні для діяльності пляжу: паспорт підводної частини акваторії пляжу; акт водозлазного обстеження дна акваторії пляжу; карта виміру глибин дна акваторії пляжу; акт про усунення перешкод з дна акваторії пляжу. Кількісна характеристика пляжів м. Одеси з геоморфологічними даними наведена у таблиці 2.

Серед усіх пляжів Одеси Лузанівка має природний пляж з широким мілководдям, значною шириною пляжу та розміщений у Лузанівському гідропарку. Крім цього, даний пляж не має перепаду висот пляжної та припляжної зони, що характерно для більшості одеських пляжів. Через значний перепад висот між корінним берегом та пляжами актуальним є забезпечення необхідної інфраструктури для комфортної доступності до пляжів: доріжки, сходи, інша інженерна інфраструктура, що має задовольняти потреби різних категорій населення з різними фізичними можливостями.

На пляжах виділяють три ландшафтних зони: акваторіальна, пляжна та припляжна зона [8]. Розрахунок розміру ландшафтних зон на одного відвідувача для морських пляжів має такі нормативні показники (табл. 3).

Таблиця 3

Розрахунок розміру ландшафтних зон морських пляжів на одного відвідувача [8]

Зона	Тип пляжу: морський
Акваторія, кв. м	5-10
Пляжна зона, кв. м.:	
На піску	5
На гальці	5
Припляжна зона, кв. м.	5-15

Існує також необхідність визначення місткості самих пляжів, а також їх складових. Розрахунок зазначених показників можна зробити за допомогою наступних формул. Місткість пляжної зони (M_1 , осіб) можна становити таким чином:

$$M_1 = S/N,$$

де S – площа пляжної зони, у m^2 ; N – норма пляжної зони на 1 відвідувача ($5 m^2/особу$). Аналогічно розраховуємо місткість припляжної зони (M_2 , осіб):

$$M_2 = S/N,$$

де S – площа припляжної зони, у m^2 ; N – норма пляжної зони на 1 відвідувача ($5-15 m^2/особу$).

Т. Панченко [12] пропонує розраховувати місткість пляжної зони за наступною формулою:

$$W = \frac{F}{N * k},$$

де W – місткість прибережних зон відпочинку, F – площа природних та штучних пляжів сумарна, m^2 ; N – норма площі пляжу на одного відвідувача ($5-8 m^2$); k – коефіцієнт одночасного завантаження пляжу ($0,5-1,0$).

Отримані результати наведено у таблиці 4. Зазначимо, що місткість пляжної та припляжної зон розраховано з максимально можливим одночасним завантаженням відвідувачів, без врахування коливання кількості відпочиваючих протягом дня та в період сезону пляжно-купальної рекреації.

З метою визначення реального завантаження пляжів нами було проведено польове

дослідження на ділянці у $100 m^2$ пляжу «Аркадія» на початку серпня 2015 року об 11.00. Якщо взяти до уваги, що за нормативами на ділянці у $100 m^2$ має перебувати 20 осіб (максимально), то за нашим спостереженням на даній ділянці нараховано 32 особи. Відповідно, перевищення за нормами становить 150% [5]. Зазначимо, що існує фактор нерівномірності завантаження пляжу, який може змінюватись протягом дня відповідно до часу доби, а також коливається протягом тижня тощо.

Відповідно до «Методики визначення ємності курортів» [12] та ДБН 360-92 [8] можна визначити порогове значення рекреаційної ємності усієї берегової смуги міста. Загальна довжина берегової смуги 31,5 км, з них 10,5 – промислової, рекреаційного призначення – близько 21 км. Розрахунок можна провести за наступною формулою:

$$W = \frac{L}{N \times K_1 \times K_2},$$

де W – порогова ємність рекреаційних територій узбережжя; L – загальна довжина берегової смуги, що використовується для рекреації (21 км); N – нормативна величина берегової смуги для входу у воду ($0,2 m/особу$); K_1 – коефіцієнт одночасного завантаження пляжу ($0,78$); K_2 – коефіцієнт кореляції (об'єкти інженерного облаштування – елінги, рятувальні станції, причали, атракціони) – $0,76$.

Коефіцієнт добової змінності пляжного використання становить 1,2 [2], тому отримуємо наступні результати:

Таблиця 4

Місткість ландшафтних зон пляжів м. Одеси [5]

Назва пляжу	Площа, m^2	Місткість пляжної зони (M_1) ($n=5$), осіб	Місткість пляжної зони (за методикою Т. Панченко)	Припляжна зона, площа, m^2	Місткість припляжної зони (M_2) ($n=10$), осіб
Лузанівка	83000	16600	12450	360240	36024
Ланжерон	27468	5493,6	4120,2	307506	30750,6
Отрада	30960	6192	4644	400050	40005
Аркадія	38324	7664,8	5748,6	39520	3952
Чайка (10-а ст. Вел. Фонтану)	16470	3294	2470,5	10602	1060,2
Рів'єра (12-а ст. Вел. Фонтану)	20102	4020,4	3015,3	15360	1536
Золотий берег (16-а ст. Вел. Фонтану)	14200	930,6	484,68	7809	780,9

$$W = \frac{21000}{0,2 \times 0,78 \times 0,76} \times 1,2, =$$

$$= 201,6 \text{ тис. осіб / день.}$$

Нами попередньо означено, що норма забезпечення пляжів має становити $5\text{ м}^2/\text{особу}$, що складатиме 100,8 га. За фактом пляжна зона міста становить 56 га, ще 44,8 га є дефіцитними. Тому у «Генеральному плані міста Одеси» планується формування нових пляжних територій біля 100,0 га, з них – 52,2 га – для інженерного захисту території [2]. У зв'язку з цим у проектному розподілі території міста частка пляж-

них територій має збільшитись до 146 га або 0,9% території міста Одеси.

Визначаючи кількісні характеристики, необхідно взяти до уваги санітарно-гігієнічні вимоги до пляжів, які викладено у ГОСТ 17.1.5.02-80 «Охрана природы. Гидросфера. Гигиенические требования к зонам рекреации» [4], де розглядаються питання якості води водного об'єкту і санітарного стану території вимогам даного стандарту; наявність або можливість зручних та безпечних підходів до води; наявність під'їзних шляхів до зони рекреації; безпечний рельєф дна акваторії

Таблица 5

Розрахункова кількість інфраструктурного забезпечення для відпочиваючих на пляжі [20]

Найменування закладу відпочинку	Площа пляжу на 1 місце, м ²	Кількість місць на пляжі, у % від місткості закладів	Розрахункова кількість відпочиваючих на пляжі на			
			1 душову кабінку	1 унітаз у вбиральні	1 питний фонтанчик	1 кабіна для перевдягання
Будинки відпочинку, пансіонати, туристичні бази, бази відпочинку, табори відпочинку	5	80	75	75	100	50
Дитячі табори	4	50	40	75	100	50

Таблица 6

Інфраструктурне забезпечення пляжів Одеси [5]

Найменування пляжу	Розрахункова та фактична кількість об'єктів інфраструктури пляжів, шт.								
	Душові кабінки (душі)			Кабіна для перевдягання			Унітази у вбиральні		
	Нормативні	Фактичні	Відхилення від нормативного, у %	Нормативні	Фактичні	Відхилення від нормативного, у %	Нормативні	Фактичні	Відхилення від нормативного, у %
Лузанівка	132,8	32	24,9	199,2	64	32,1	166	80	48,1
Ланжерон	43,9	14	31,8	65,9	37	56,1	54,9	40	72,8
Отрада	49,5	10	20,2	74,3	40	53,8	61,9	30	48,4
Аркадія	61,3	36	58,7	91,9	46	50,0	76	50	65,7
Чайка (10-а ст. Вел. Фонтану)	26	6	23,07	39,5	16	40,5	32,9	20	60,7
Рів'єра (12-а ст. Вел. Фонтану)	6,4	6	93,7	6,43	12	186,6	40,2	30	74,6
Золотий берег (16-а ст. Вел. Фонтану)	5,17	8	154,7	7,75	12	154,8	6,4	20	312,5

пляжів (відсутність ям, заростей, водяних рослин, гострого каміння тощо); сприятливий гідрологічний режим (відсутність різких коливань води, течії не більше 0,5 м/с); відсутність можливості несприятливих та небезпечних процесів (зсуви, обвали тощо). Необхідними вимогами є також віддаленість від промислових зон, районів скидання стічних вод тощо.

У пляжній зоні мають бути кілька функціональних зон: відпочинку (40-60% території), обслуговування (роздягальні, буфети, 5-8%), спортивна (10%), зелена (20-40%), дитячий сектор (5-7%), пішохідні доріжки (3-5%). Також пляжі мають бути забезпечені кабінами для переодягання (роздягальні), душовими, вбиральнями, рятувальними пунктами, а також мають бути передбачені у припляжній зоні місця для автостоянки.

Відповідно до СНиП II-71-79 «Строительные нормы и правила. Часть II. Глава 71. Оздоровительные учреждения и учреждения отдыха» [20] кількість душових кабін, роздягальень, питних фонтанчиків розраховується на певну кількість осіб, залежно від типу закладу, його завантаженості тощо (табл. 5).

На основі вищезазначених норм та власних спостережень нами було проведено оцінку інфраструктурного забезпечення пляжів м. Одеси (табл. 6). Відповідно до розрахованих нормативних показників, що виходять із значення загальної місткості пляжної зони та норми 1 об'єкта інфраструктури на певну кількість відпочиваючих, нами виявлено, що у багатьох випадках фактичні значення не досягають нор-

мативних. До уваги взяті об'єкти інфраструктури, що є загальнодоступними.

Так, за кількістю душових кабін рівень забезпечення складає у середньому 25-50% від нормативного. Лише «Рів'єра» має 93% забезпеченості, «Золотий берег» перевищує норми та складає 154,7%. За кількістю кабін для переодягання забезпеченість складає біля 30-50%, що також є недостатнім при максимальному навантаженні. Перевищення норм спостерігається на пляжі «Рів'єра» та «Золотий берег». За кількістю убиральень середні показники становлять 48-74% від норми, за виключенням «Золотого берега», де ця ж кількість перевищує норми у 3, рази. Отже, у цілому необхідно удосконалювати наявну інфраструктуру за забезпечувати її якісні характеристики.

На пляжах Одеси відсутні питні фонтанчики, що пов'язано з санітарно-гігієнічними нормами. Тому доступною є бутильована питна вода, що забезпечує безпеку споживання води для відпочиваючих.

Виходячи із норм та наявної інфраструктури пляжів, необхідно зазначити, що нами не враховувалась та частина пляжів, що знаходилась у оренді (оскільки доступність до цих пляжів була обмеженою). Розглянуто загальнодоступні пляжі, проте із врахуванням загальної площі.

Вважаємо, що частина норм, розроблена у радянський період, потребує перегляду з одночасним підвищенням комфорту для відпочиваючих. Існують розроблені міжнародні вимоги та рекомендації, пов'язані з критеріями пляжів для туризму та рекреації: ISO/DIS 13009:2015

Таблиця 7

Інфраструктурні об'єкти пляжів Одеси, що надають додаткові послуги [5]

Найменування пляжу	Інші об'єкти інфраструктури, шт.			
	Заклади розміщення (найближчі)	Заклади харчування (найближчі)	Атракціони	Дитячі майданчики
Лузанівка	5	7	6	6
Ланжерон	7	15	2	2
Отрада	1	5	3	3
Аркадія	6	17	2	2
Чайка (10-а ст. Вел. Фонтану)	2	5	1	1
Рів'єра (12-а ст. Вел. Фонтану)	4	4	2	2
Золотий берег (16-а ст. Вел. Фонтану)	3	4	2	2

«Туризм і супутній сервіс. Вимоги та рекомендації для діяльності пляжів», який розглядає питання планування діяльності пляжного господарства, просування продукції пляжу, що виробляються підприємствами індустрії туризму, вимоги та рекомендації до інфраструктури та сервісу для рекреантів [24]. Таке положення було б доречним для організації діяльності підприємств, пов'язаних з пляжним господарством.

Досліджувані пляжі розташовані поряд з транспортною розв'язкою, мають дитячі майданчики, обладнані спостережним та медичним пунктом, а також мають ряд атракціонів для відпочинку та розваг дітей і дорослих (табл. 7).

У припляжній зоні розміщені розташовані буфети з переліком холодних напоїв, заправлених та штучних продуктів харчування без необхідності їх термічної обробки. Також у зоні розташування корінного берега розташовані кафе, ресторани, а також готелі, розважальні заклади.

Також у м. Одеса сформувалась низка пляжних комплексів та комерційних пляжів, що мають значно вищий рівень інфраструктурного забезпечення, ніж загальнодоступні громадські пляжі. Такі пляжі розташовані як у районі Аркадії: пляж «Ітака», «Ібіца»; у районі Пересипу: «Private Elling», Отради: «Otrada Beach Club» тощо.

У ринкових умовах виникає конкуренція між пляжами міста, сформовано ринок рекреаційних послуг міста. У даній ситуації виникає потреба у визначенні спеціалізації та позиціонування пляжів. Як правило, дані оціночні підходи будуються на основі запропонованих пляжних послуг, що визначаються інфраструктурним забезпеченням та сегментом споживачів, що сформувався за певний період часу.

У маркетингу визначення спеціалізації пляжів називають позиціонуванням відносно до споживання та специфічних потреб відвідувачів пляжів, тобто будь-який продукт пропонується як найкращий для певної групи споживачів [3]. В м. Одесі склались умови для позиціонування певної групи пляжів як історично, так і завдяки сучасним потребам споживачів: інфраструктура розваг, оснащення пляжів необхідним обладнанням для комфортного відпочинку тощо (табл. 8).

Так, наприклад, «Ланжерон» вважається пляжем однаково доступним для різних категорій населення, «Аркадія» – користується популярністю молоді та прошарку населення, що орієнтується на ціни вище середнього з широким асортиментом послуг закладів гостинності тощо [3].

Таблиця 8

Маркетингове позиціонування пляжів м. Одеси [3]

Назва пляжу	Маркетингова концепція
Ланжерон	«Сімейний відпочинок з дітьми»
Отрада	«Відпочинок і спорт»
Рів'єра	«Відпочинок зі смаком»
Аркадія	«Відпочинок та розваги»

Одним із способів визначення маркетингового позиціонування пляжів є розробка «карти сприйняття» продукту відвідувачами пляжів. Вона складається на основі оцінок пляжів, яку дають відвідувачі. Для цього обирається кілька пар антонімів, за допомогою яких можна дати характеристику пляжу: «цікавий – нудний», «тихий – шумний», «спокійний – перенаселений» тощо. Шкала оцінок може бути у діапазоні від 1 до 10. Карту пропонується формувати у вигляді двовимірної системи координат, на осях якої розміщені різні пари антонімів.

Позиціонування пляжу може визначатись також і на основі думки експертів. Після визначення існуючої позиції пляжу необхідний наступний етап у розробці стратегії позиціонування – вибір бажаної позиції. На даному етапі мають визначатись необхідні заходи, завдяки яким має бути досягнута необхідна позиція пляжів відповідно до запитів відвідувачів. Заключним етапом є розробка плану заходів для досягнення бажаних позицій: формується комплекс маркетингових засобів, особлива увага приділяється стратегії просування та реалізації туристичного продукту (у даному випадку, пляжів) [3].

В умовах відносної зрілості курортного господарства Одеси виникає потреба планування розвитку пляжної зони міста, яка має враховувати природний, технологічний, екологічний, інфраструктурний чинник. Якість води, геоморфологічні характеристики, інфра-

структурне облаштування пляжів є передумовою для приваблення відвідувачів до пляжних зон міста.

Проте складною залишається ситуація з руйнуванням берегів, забрудненням морської води, хаотичною забудовою у прибережній смузі. Дані проблеми потребують створення цілісної системи вивчення стану пляжів, що може бути сформовано на основі створення кадастру пляжів курортних населених пунктів, реалізація якого є актуальною та розпочалась [19].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розробок. Вивчаючи пляжне господарство курортного міста на прикладі м. Одеси, нами визначено, що відбувається поступова сегментація пляжів відповідно до категорії споживачів. Найбільш низькі показники інфраструктурного забезпечення мають пляжі «Рів'єра» та «Золотий берег». У той же час наявність об'єктів ресторанного та готельного господарства поряд з пляжами «Аркадія», «Ланжерон», «Лузанівка», розташування поряд з транспортною розв'язкою та центром міста сприяли їх значному навантаженню відпочиваючими та створює проблеми перевантаження у сезон активної рекреації. Крім цього, виникає необхідність компонентної оцінки пляжів міста, проведення їх до маркетингового позиціонування. Необхідність планування пляжних зон міста сприятиме удосконаленню управлінських рішень щодо збереження рекреаційної цінності пляжів, приведенню пляжних зон до вимог, зазначених у стандартах відповідно до пляжних територій. У процесі формування спільних дій учасниками мають бути як комунальні підприємства міста (пляжі), приватні власники (орендарі пляжів), власники закладів гостинності (ресторанного та готельного господарства), розваг, так і місцева влада, яка має забезпечувати безпечні умови для відвідування пляжів та їх прибутковості для забезпечення компенсації відновлення пляжів у несезонний період (намів пляжів, відновлення інфраструктури тощо).

Подальші дослідження будуть націлені на вивчення ринку оздоровчих послуг м. Одеси, потенціал зростання кількості рекреантів за рахунок розробки нової стратегії просування продукту рекреаційних послуг пляжного господарства Одеси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Генеральний план міста Одеси. Пояснювальна записка. Том I. Сучасний стан. Проблеми і пріоритети розвитку міста. Арх. № 91052 / Рішення Одеської міської ради № 6489-VI від 25.03.2015 р. «Про затвердження Генерального плану м. Одеси».
2. Генеральний план міста Одеси. Пояснювальна записка. Том II. Природні умови та ресурси. Охорона навколишнього середовища. Арх. № 91053 / Рішення Одеської міської ради № 6489-VI від 25.03.2015 р. «Про затвердження Генерального плану м. Одеси».
3. Герасименко В. Г. Маркетингове позиціонування туристично-рекреаційних територій // В. Г. Герасименко // Вісник Донецького університету. Серія В. Економіка і право: Науковий журнал. – Донецьк, Донецький національний університет, 2002. – № 2-1. – С. 186-190.
4. Герасименко В. Г. Основы туристского бизнеса: Учебное пособие / В. Г. Герасименко. – Одесса: Издательство «Черноморье», 1997. – 160 с.
5. Герасименко В. Г. Інфраструктурне забезпечення пляжного господарства курортного міста / В. Г. Герасименко, С. Г. Ярмоменко // Наука й економіка: Науково-теоретичний журнал Хмельницького економічного університету. – Хмельницький: ПВНЗ «Хмельницький економічний університет», 2015. – Вип. 3 (39). – С. 98-107.
6. ГОСТ 17.1.5.02-80. Охрана природы. Гидросфера. Гигиенические требования к зонам рекреации [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v5976400-80>
7. ДБН 360-92**. Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень [чинний зі змінами від 19-03-2002]. – К.: Держбуд України, 2002. – 137 с.
8. ДБН Б.2.2-5:2011. Планування та забудова міст, селищ і функціональних територій. Благоустрій територій [чинний від 01-09-2012]. – К.: Мінрегіон України, 2012. – 50 с.
9. Долотов В. В., Иванов В. А. Картографическая оценка пространственного распределения рекреационного потенциала Крыма на примере Севастопольского региона / Устойчивое развитие территорий: теория ГИС и практический опыт: Материалы Международной конференции (29 июня – 5 июля 2009 г.). том 2. – Пермь, 2009. – С. 629-633.
10. Долотов В. В. Основные положения кадастровой оценки пляжей / В. В. Долотов, А. И. Амоша, В. А. Иванов, Л. Н. Саломатина // Экологическая безопасность прибрежной и шельфовой зон и комплексное использование ресурсо шельфа. – Севастополь: НПЦ «ЭКОСИ-Гидрофизика». – Том 14. – С. 462-476.
11. Карпенко Н. І. Рельєф морських берегів: навч. посібник [для вищих навч. закладів] / Н. І. Карпенко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 308 с.
12. Містобудування. Довідник проектувальника / За ред. проф. Т. Ф. Панченка. – К.: Укрархбудінформ, 2001. – 192 с.
13. Одеський регіон: природа, населення, госпо-

дарство: Навч. пос. / О. Г. Топчієв, О. І. Полоса та ін.; За заг. ред. О. Г. Топчієва. – Одеса: Астропринт, 2003. – 184 с.

14. Повышение рекреационного потенциала Украины: кадастровая оценка пляжей Крыма / В. В. Долотов, В. А. Иванов; Морской гидрофизический институт НАН Украины. – Севастополь, 2007. – 193 с.

15. Подведены итоги курортного сезона на одесском побережье / Официальный сайт города Одесса [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://omr.gov.ua/ru/news/64539>

16. Природа Одесской области ресурсы, их рациональное использование и охрана / Под ред. проф. Г. И. Швевса, доц. Ю. А. Амброз. – Киев, Одесса: Вища школа, Головное изд-во, 1979. – 144 с.

17. Про внесення змін до Правил охорони життя людей на водних об'єктах України: Наказ МНС України № 1214 від 24.09.2012 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1739-12/paran4#n4>

18. Про затвердження Правил охорони життя людей на водних об'єктах України: Наказ МНС України № 272 від 03.12.2001 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0095-02>

19. Про затвердження Програми створення служби містобудівного кадастру у складі управління архітектури та містобудування Одеської місь-

кої ради на 2013-2016 роки: Рішення Одеської міської ради від 16.04.2013 № 3320-VI

20. СНиП II-71-79. Строительные нормы и правила. Часть II. Глава 71. Оздоровительные учреждения и учреждения отдыха [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ru-stroy.info/base/data/str-eecsub/index.htm>

21. Туристична діяльність в Україні у 2015 році Статистичний бюлетень / Відп. за випуск О. О. Кармазіна. – Київ: Державна служба статистики України, 2016. – 76 с.

22. Управление морской береговой зоной Украины: Проблемы развития, концептуальные поиски / Л. Л. Круглякова, В. Н. Степанов, И. А. Бердников и др. / Науч. ред. Б. В. Буркинский. – Одесса : ИПРЭИ НАН Украины, 1998. – 167 с.

23. Ярьоменко С. Г. Лікувально-оздоровчий туризм Одеської області: сучасний стан та стратегічні напрямки розвитку / С. Г. Ярьоменко // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: зб. наук. праць за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції (8-9 жовтня 2015 р., Херсон). – Херсон: ПП Вишемирський, 2015. – С. 449-455.

24. ISO 13009:2015-01 (en). Tourism and related services – Requirements and recommendations for beach operation [Electronic resource]. Режим доступу: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:13009:ed-1:v1:en>

UDC 338.48 (477.72)

Mashkova O.V.
 Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor,
 Associate Professor at Department of Social and Economic Geography,
Kherson State University

TOUR ORGANIZATION IN KHERSON REGION

The paper systematizes tours of the Kherson region. This article contains a new version of the tourist route, designed for high school age children, university students of natural, agricultural, technical courses, extreme sport enthusiasts and local residents.

Key words: tourist trip, tourist trail, tour.

Машкова О.В. ТУРИСТИЧНІ ПОДОРОЖІ В МЕЖАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті систематизовано наявні туристичні маршрути Херсонської області. Стаття містить варіант нового туристичного маршруту, розрахованого на дітей старшого шкільного віку, студентів ВНЗ природничого, аграрного, технічного напрямку, любителів екстремального відпочинку та місцевих мешканців.

Ключові слова: туристична подорож, туристичний маршрут, екскурсія.

Машкова О.В. ОРГАНИЗАЦИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ ПУТЕШЕСТВИЙ В ПРЕДЕЛАХ ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье систематизированы имеющиеся туристические маршруты Херсонской области. Статья содержит вариант нового туристического маршрута, рассчитанного на детей старшего школьного возраста, студентов вузов естественного, аграрного, технического направления, любителей экстремального отдыха и местных жителей.

Ключевые слова: туристическое путешествие, туристический маршрут, экскурсия.

This article contains a new version of the tourist route «Western outskirts of Kherson», designed for high school age children, students of natural, agricultural, technical courses of HEI, extreme sport enthusiasts and local community. 7 multifaceted excursion attractions were chosen for this route: Public Company “Chornobaivske”, deposit of limestone in the Virovchyna beam lime-pit, utility enterprise of Kherson regional rada “Kherson Airlines”, the Virovchyna River, former colony of wild rabbits, treatment facilities of Municipal Enterprise “Kherson Vodokanal”, oil main lines of Kherson Oil Refinery.

Regional Center Routes: “Green Necklace of Kherson Region”, “Kherson. Past and Present”, “Potemkin City”, “Kherson. City of Military Glory”, “Kherson. With Faith in Hearts”, “Myths and Tales of River Star City”, Dnieper reed beds canoe paddling route “Water Maze”. Seaside direction brings together 7 tracks: “Gold Coast of Kherson”, “Kinburn Spit”, “Salt Farming”, “Dzharylhach”, “Kalanchak Seaside”, “Arabat Arrow and Prysylvashshia”, “Lighthouses of Kherson”. Many tourist

attractions located along the Dnieper River: “Lower Dnieper”, “Kyzykermen Way”, “Lower Dnieper Sands”. Among the tourist destinations of Kherson region is stood out one of the most famous in Europe and probably in the world – Ascanian: “Falz-Fein’s places”, “Oasis in steppe” and so on.

Actuality. Tour organization is a perspective and necessary component of tourism industry in Kherson region. Our region is famous in Ukraine and abroad by its warm climate, seacoasts, picturesque reed beds, therapeutic muds and majestic reserves. We continue to hold the glory of famous for a long time nooks, but also we should not forget about search of new attraction regions places. Considering aforesaid, a study of current state and perspectives of tour organization in Kherson region is actual.

Review of recent publications. An important contribution to development and popularization of Kherson’s tours make O. Aleferko, S. Aleferko, S. Diachenko, V. Diachenko.

Aim and tasks of the study. The aim of the study is an analysis of current state of tour orga-

nization in Kherson region and outlining perspectives, In accordance with the aim the following tasks are posed: a) characteristic of present tours in Kherson region; b) development of excursion rout “Western Outskirts of Kherson”.

Statement of basic material. Today an official development and authorization of tours in the region is provided by the Department of foreign economic activities, tourism and resorts of Kherson regional state administration. Kherson region proposes a lot of tours, which discover wonderful landscapes and cultural-historic heritage to visitors [2]. Now we consider it in greater detail.

At first we present tours of Kherson. For today 5 tours, which go not only through the territory of the city, but also through suburbs, are authorized by the Kherson regional state administration [7].

“*Green Necklace of Kherson Region*”: Water route with the duration of 3-4 hours on a motor ship along Dnieper’s reed bed. It is started from Karantynnyi Island, along Bolshoy and Malyy Potyomkinskiy Island and ended on the waterfront of the Glory Park where tourists can make an extra walk and take pleasure in wonderful riverscape of the Dnieper.

“*Kherson. Past and Present*”: The route includes 16 tourist attractions and is meant for 3-3,5 hours. Attractions: John Howard’s Memorial, Independence Square, F. F. Ushakov’s Memorial, H. O. Poemkin’s Memorial, Kherson Regional Academic Music and Drama Theatre named after Mykola Kulish, Statue of the Virgin Mary, Suvorov Street, Monument to the First Shipbuilders, Memorial of Glory, Memorial of Distressed Mother, Tank T-34, Cathedral of St. Catherine, St. Alexandra Church, Kherson Fortress Park, Kherson Railway Station.

“*Potemkin City*”: The route includes 14 tourist attractions and is meant for 3 hours. Attractions: Moscow Gates, Serf Well (Catherine Well), Cathedral of St. Catherine, Potemkin’s grave, Ochakov Gates, Admiralty Arsenal, Park of Glory, sail sing to Malyy Potemking Island, Monument to the First Shipbuilders, Greek Sophia Church, Faliev’s house, Seniavin’s house, H. O. Poemkin’s Memorial, Potemkin Square, Kherson Regional Academic Music and Drama Theatre named after Mykola Kulish, cafe “Favorit”.

“*Kherson. City of Military Glory*”: The route includes 8 tourist attractions and is meant for 3,5

hours. Attractions: Monument to the dead at forced crossing of the Dnieper, Antonivka, armored boat BKA № 301 – Monument to the Seamen of Danube Flotilla, Walk of Fame, Tank T-34, M. Subota Memorial, Kherson Fortress Park, Memorial “Glory to the liberators of Kherson in the years of World War II”, Monument to the Executed Participants of Underground of Kherson.

“*Kherson. With Faith in Hearts*”: The route is meant for 1,5 hours, during which a tourist covers 10,3 km. The route includes the following 10 tourist attractions: Saint George’s Church, Pontifical House, Greek Sophia Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary, Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary “Monastyrok”, Uspensky Cathedral, Church of the Intercession of the Holy Virgin, Holy Spirit Cathedral, All Saints Church, Cathedral of St. Catherine, St. Alexandra Church [1; 5; 6; 8].

Also there is a tourist project “*Myths and Tales of River Star City*” in the city, which include trolleybus and walking tours of Kherson’s historical center. Project developers are an initiative group of workers of Oles Honchar Kherson regional universal scientific library with the partner assistance of city public organizations and public utility enterprise “Khersonelektrotrans”, which in turn realizes its own project “*Historical Trolleybus*”, in which a gallery of historical documentary photographs of Kherson is created [3; 8].

Another interesting tour is Dnieper reed beds canoe paddling route “Water Maze”, which was developed and organized by Nishkur Private Company [8].

One of the economically sound directions of Kherson’s tours is seaside.

“*Gold Coast of Kherson*”: It is a bus tour with the duration of 3-5 days. It includes Skadovsk, Zaliznyi Port, Lazurne, Henichesk, the Arabat Arrow and lots of “wild” beaches. It will not leave indifferent adventure travelers and lovers of beach vacation.

“*Kinburn Spit*”: Water route on motor ship (other variants: bus route or horse trekking) with walking tours. It is started in Kherson; excursions are conducted to the city and museums. Route: Kherson – Hola Prystan – Stara Zburievka – Rybalche – Pokrovske – Ochakiv. Hola Prystan: the Black Sea Biosphere Reserve and Soliane Lake visiting. Stara Zburievka: Zburiev-

ka's Retrenchment visiting, tour to monuments of the Russo–Turkish War II, Uspenska Church in the Nova Zburievka village. Rybalche: variants of walking tours: Ivanivka village and visiting of burial mounds' group in Pamiatne village, Adziogol Lakes, site of ancient settlement in Yahorlytske village; forest botanical reserve "Birch Outliers" and the Black Sea Biosphere Reserve; fishing, fish soup. Heroiske village: Church of the Kazan Mother of God, monument to the Zaporozhian Cossacks of Prohnoi palanka, ancient cemetery with zaporozhian crosses, territories of the Black Sea Reserve and Heroiske's salt mines. Pokrovske – excursions' variants: Kinburn Regional Landscape Park and visiting of Kinburn Fortress' site of ancient settlement; Tendra Spit and Achilles Sanctuary Site; specialize excursion to the ancient lighthouses in the Dnieper-Bug Estuary.

"Salt Farming": Local-history excursion travel of village green tourism over 260 kilometers, meant for 8 hours.

Travelling to the unique ancient Cossack's salt farming in Heroiske village of Hola Prystan district, Kherson region, gives the opportunity to touch the invaluable historical monument of the Cossacks times, which remains through the centuries, to take a closer look at the ancient technology of salt farming, to get known the wonderful history of Prohnoi (Heroiske) village and Kinburn Palanka, great history of the unique architectural monument of the XIX century – the Church of Kazan Icon of the Mother of God. The route lies through Kherson city, Oleshky city, Hola Prystan city, Velyka Kardashynka village, Nova Zburievka village, Zabaryne khutor, Rybalche village, Vynohradovo village, Heroiske village.

"Dzharylhach": Walking tour with overnight stop in camping sites or pensions, perhaps with diving. Short route: Kherson – Skadocsk – Dzharylhach – Lazurne. In Kherson – beginning of the route, excursion to the city and museums; journey to Skadovsk. In Skadovsk – city tour, museums' visiting, launch crossing to the Dzharylhach. In the Dzharylhach: rest at the seaside (night's lodging in tents); excursion to the Dzharylhach National Natural Park; horseback riding tours. Then crossing from the Dzharylhach to Lazurne over a sandbar; rest at the seaside (night's lodging in pension); departure to Kherson from Lazurne.

It is possible to continue tour afoot or a horse. Crossing from Lazurne to Zaliznyi Port; excursion to the Black Sea Biosphere Reserve; departure to Kherson from Zaliznyi Port [4; 7].

"Kalanchak Seaside": Bus tour is started in Vynohradove village (Oleshky district), which history is closely associated with one of the last acts of Ukrainian Cossacks fight for their class rights – Turbai rebellion. In Tarasivka village an interesting architectural monument can be visited – Saint Michael the Archangel Church, now is consecrated in the name of Icon of Our Lady of Kazan. Not far from administrative center Kalanchak, in Pryvillia village an interesting monument of the period of Black Sea Cossacks resettlement to the Kuban is preserved. A stone cross with the epigraph "1794 churchwarden leader Danylo Vovk" towers above the burial mound near the village. The tour is ended in Khorly. It is that place where estate of Falz-Fein – historical and architectural landmark of the early XX century – can be visited.

"Arabat Arrow and Prysylvashsia": Bus or walking tour with the rest at the seaside of the Arabat Arrow. Plan of the route: Kherson – Henichesk – Henhirka (Scshaslyvtseve). It is started in Kherson, city tour, museums' visiting. In Henichesk: visiting of museum; city tour; visiting of farmstead of potter Shpak; excursions to an island in Sivash Bay; acquaintance with an unique landscape; excursion to Henichesk salt mines; excursion to Biriuchy Island – rest at the seaside; island walking tour; fishing at the Azov Sea, hunting. In Henhirka (Scshaslyvtseve) – rest at the seaside in one of the pensions. Returning to Kherson.

"Lighthouses of Kherson": Visit the unique navigating buildings and go deep into romance of the waves, to which lighthouses are opposed for ages and saves ships in this way. Among dozens of Kherson's lighthouses there are a few, which especially draw attention by their history, painterly attraction and great number of legends related to their location. They are Stanislav-Adziogol lighthouses (Blyzhnii, which is situated near Verbka and Stanislav villages, and Dalnii, which is near to Rybalche village), Tendra and Dzharylhach lighthouses, lighthouse in Henichesk and on Biriuchy Island [4; 7; 10].

Many attractive tourist places are situated along the Dnieper River. Now we examine some routes in details.

“Lower Dnieper”: Water route on motor ship, tourist kayaks or other water transport facilities, and the organization of fishing, fishing soup, rest at the Dnieper River. Start is in Nova Kakhovka, it includes visiting of museum of local lore, Kakhovka hydroelectric power station, and city tours. During the route it is possible to visit the following historical and natural attractions: geological natural sanctuary in Lvovo village, site of ancient settlement of the Tiahyn Fortress and memorial of 600th anniversary of the Zaporozhian Kozakdom in Tiahynka village, the remainders of Ostap Vyshnia’s house and wildlife sanctuary “Krynky settlement of beavers” in Krynky village, location of Oleshky Sich and house of Polina Raiko in Tsiurupynsk (now Oleshky), museum of the Black Sea Biosphere Reserve, Hola Prystan’s therapeutic mud-baths and wildlife sanctuary “Salt Lake”, rural tourism base “Chaika” in Hola Prystan [4; 7; 9].

“Kyzkykermen Way”: Bus route, also are available fragments of walking, horse, water excursions. Short route: Kherson – Tiahynka – Burhunka – Otradokamianka – Kazatske and Vesele – Beryslav – Zmiivka – Chervonyi Maiak – Respublikanets. Kherson – city and museums excursions. Tiahynka – visiting of 500th anniversary of the Ukrainian Kozakdom and the site of ancient settlement of Tiahyn Fortress, picnic on Tiahyn Island. Burhunka – stop near the Catherine Route’s Bridge. Otradokamianka – excursion to winery. Kazatske and Vesele – excursion to the estate of Prince N. P. Troubetzkoy. Beryslav – visiting of museum, excursion along Turkish fortification on the Dnieper. Zmiivka – stop at the building of the Lutheran Church. Chervonyi Maiak – excursion to the St. George-Biziuk monastery (great orthodox sanctuary of Kherson region). Respublikanets – visiting of Kamianka Sich, excursion to the grave of Kostiantyn Hordiienko.

“Lower Dnieper Sands”: Walking or horse tour with overnight stop in tents or peasant’s farmsteads. It starts in Nova Kakhovka or in Kherson with the visiting of museums and other local historical property. Routes: Nova Kakhovka – Krynky – Proletarka – Sahy – Kostohrysovo – Burkuty, or Kherson – Oleshky railroad station- Sahy – Proletarka – Radensk – Kostohrysovo – Burkuty. In Krynky – overnight stop in peasant’s farmstead, first crossing the sands to Proletarka village. In Proletarka and Radensk – excursion to the ter-

ritory of former range, acquaintance with the dune sands’ unique landscape; night’s lodging; crossing by train from the Radensk station to the Kostohrysovo station. In Sahy – visiting the landscape wildlife sanctuary “Sahy”, excursion to alder and birch groves; crossing by local train from the Tsiurupinsk station to the Kostohrysovo station. In Kostohrysovo – ethnographic excursion to the potter farmstead, acquaintance with traditional pottery; crossing to Burkuty village. In Burkuty – excursions to oak woods, alkaline lands, meadows, unique bogs on the sands; return by railway transport to Kherson. It is possible to continue the route to Hola Prystan, Zburievka, Rybalche, Heroiske.

Among the tourist destinations of Kherson region is stood out one of the most famous in Europe and probably in the world – Ascanian.

“Falz-Fein’s places”: bus tour to Ascania-Nova included an excursion to Falz-Fein’s localities out of Ascania-Nova (Chervonyi Chaban, Perekop and Khorly villages) and sea rest in Khorly or Skadovsk. After Ascania-Nova the rout can be continued in the direction of Henichesk and the Arabat Arrow. In this case the rest on the Black Sea coast is replaced by the rest on the Azov Sea.

The start is in Kherson or Nova Kakhovka. Route: Kherson – Nova Kakhovka – Kakhovka – Ascania-Nova – Khorly (Skadovsk) or after Ascania-Nova: Henichesk – Henhirka (Scshaslyvtseve) on the Arabat Arrow. In Kherson and Nova Kakhovka – start of the route, city and museums’ excursions. In Kakhovka – visiting of Kakhovka’s bridgehead in Civil War times and monument “Legendary Tachanka”. In Ascania-Nova – excursions to the botanical garden and zoo; overnight stop in hotel or guesthouse; departure to Kherson or continuing the route: Khorly – excursion to the Falz-Fein’s places, rest on the seacoast, excursion to the Dzharylhach, night’s lodging in guesthouse; return to Kherson.

“Oasis in steppe”: bus route starts in Cherniaka village (Kakhovka region), which in the early XX century became “Mecca” of futurism. Here, in the estate of count Mordvynov, eminent representatives of futurism in literature and arts were to be found: Davyd Burliuk, Volodymyr Maiakovskiy, Volodymyr Khliebnikov, Oleksii Kruchenykh. Burial site of Pecheneg warrior of X-IX century is found in the burial mound near Novokamianka village. Chorna Dolyna village, which is situ-

ated on the border of Kakhovka and Chaplynka regions, is noted for the tragic events in the history of the Zaporozhian Kozakdom: tragical death of Ukrainian captives by order of Ivan Sirko, fight of combined forces headed by Ivan Mazepa and Vasyl Holitsyn with horde of khan Selim-Hirei I, fight of Cossacks in times of Russo–Turkish War of 1735-1739 years. Then the route lies through Preobrazhenka and Hryhorivka villages and is divided near Chaplynka into following routes: first is to the Ascania-Nova Biosphere Reserve and second through Pavlivka village to Strohanivka [4; 7]. Furthermore, in March, 2013 the non-governmental organization “Vidrodzhennia Khersona” and the Chamber of Commerce and Industry announce the competition of creative works of creating the tourist route “John Howard – Kherson – Sun City”, which will motivate the citizens to cognize the history of native place and implement this knowledge in Kherson’s business life [7].

We propose a new tour “Western outskirts of Kherson”. The excursion is designed for high school age children, students of natural, agrarian, technical courses of HEI, extreme sport enthusiasts and local community. 7 multifaceted *excursion attractions* were chosen for this route: Public Company “Chornobaivske”, deposit of limestone in the Virovchyna beam lime-pit, utility enterprise of Kherson regional rada “Kherson Airlines”, the Virovchyna River, former colony of wild rabbits, treatment facilities of Municipal Enterprise “Kherson Vodokanal”, oil main lines of Kherson Oil Refinery.

Conclusions and perspectives of further studies. It is perspective to develop tours to the Black and Azov Sea coasts, industrial enterprises, Scythian and Cossacks ways and so on. It should not to forget about the increase of green or ecological tourism’s influence. By this way, local commu-

nities can participate in tourists’ travels: they can organize excursions, entertainment programs and places of overnight stop along the thematic routes.

REFERENCES:

1. Добро пожаловать в Херсон : худож. фотоальбом [Текст] / текст: О. Алеферко, С. Дяченко, В. Дяченко, фото: С. Алеферко и др., под ред.: О. Алеферко, С. Алеферко. – Херсон : Наддніпряночка, 2007. – 180 с.
2. Карта туристичних маршрутів Херсонської області [Карти] / Головне управління геодезії, картографії та кадастру при Кабінеті Міністрів України. – Херсон: Наддніпряночка, 2014 – 1к. : ілюстр.
3. Не официальный сайт истории города Херсон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mycity.kherson.ua/>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.
4. Путешествие по Херсонщине : путеводитель [Текст] / авт.-сост.: А. Паталах [и др.], общ. ред. О. Алеферко, фотогр.: В.П. Рылеев [и др.]. – Херсон : Наддніпряночка, 2005. – 275 с.
5. Сквозь годы и судьбы. Современный Херсон : фотокнига-гид [Текст] / авт.-сост.: Ольга Алеферко, Сергей Алеферко, вступ. ст. В. Сальдо, ист. очерк О. Алеферко, фот. : А. Альперта [и др.], текстовки, расширен. аннот. к фото: О. Алеферко [и др.]. – Херсон : Наддніпряночка, 2003. – 224 с.
6. Скорород А.Н. Херсон: вчера и сегодня : сб. очерков [Текст] / А.Н. Скорород ; ред. Е. Скрипниченко. – Херсон : Наддніпряночка, 2008. – 252 с.
7. Управління культури Херсонської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uct.artkavun.kherson.ua/>. – Назва з домашньої сторінки Інтернет. Херсонщина запрошує : худож. фотоальбом [Текст] – Херсон : Наддніпряночка, 2008. – 384 с.
8. Херсон туристический [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kherson-gid.com/>. – Назва з домашньої сторінки Інтернет.
9. Центр живой истории Олешье [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oleshye.com.ua/>. – Назва з домашньої сторінки Інтернет.
10. Чипурнюк О.І. Дивний світ рідної Херсонщини [Текст]: Бібліогр. Показчик / Укладач О.І. Чипурнюк, С.М. Соболев, І.М. Даник – ЦБ ім. Лесі Українки. – Херсон, 2012. – 19 с. : ілюстр.

СЕКЦІЯ 4 ЗАПРОШУЄМО ДО ДИСКУСІЇ

УДК 910.1

Шуйський Ю.Д.
доктор географічних наук, професор
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

СУЧАСНІ ПЕРСПЕКТИВИ ГЕОГРАФІЧНИХ НАУК В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Свідоме руйнування потужної економіки України протягом 90-х років ХХ століття звело до мінімального рівня можливість існування освітянських закладів в державі. Одночасно кількість закладів вищої освіти (ЗВО) була підвищена в кілька разів. Відтак, зникла можливість необхідного фінансування ЗВО, що вкрай негативно позначилося в першу чергу на природничих науках (географії, фізиці, біології, геології, хімії тощо). Це ті фундаментальні науки, які є основою всієї освітянської та наукової системи, основою світогляду громадян країни, основою раціонального використання природних ресурсів. Небезпечно знижена творча мотивація педагогічного корпусу та порушений творчий авторитет педагога. Встановлена бюрократизація навчального процесу. Лібералізація навчального процесу сягнула критичної межі. Фактично не фінансується державою наукова діяльність ЗВО.

Ключові слова: *освіта, наука, організація, спеціальність, галузь знань, науки про Землю, географія, геологія.*

Шуйський Ю.Д. Современные перспективы географических наук в учреждениях образования Украины

Сознательное разрушение мощной экономики Украины в течение 90-х годов ХХ века свело до минимального уровня возможность существования образовательных учреждений в государстве. Одновременно количество высших учебных заведений (ВУЗ) была повышена в несколько раз. Поэтому исчезла возможность необходимого финансирования ВУЗ, что крайне негативно сказалось в первую очередь на естественных науках (географии, физике, биологии, геологии, химии и т.д.). Это те фундаментальные науки, которые являются основой всей образовательной и научной системы, основой мировоззрения граждан страны, основой рационального использования природных ресурсов. Опасно снижена творческая мотивация педагогического корпуса и нарушен творческий авторитет педагога. Установлена бюрократизация учебного процесса. Либерализация учебного процесса достигла критической точки. Фактически не финансируется государством научная деятельность ВУЗ.

Ключевые слова: *образование, наука, организация, специальность, отрасль знаний, науки о Земле, география, геология.*

Shuisky Yu.D. Current outlook geographical science in educational Ukraine

During 90-th XX century conscientious destruction of Ukrainian economic restored to negative impact to evolution of education system in Ukraine. As a result, assignments of taxations were diminished. This situation negative influence on the education level, especially on system of natural geographical sciences.

In middle of 2015 new list of scientific disciplines was proposed for Ukrainian universities. History, structure, practical and connections with other fundamental sciences (physic, chemistry, biology, mathematic etc) of geographical sciences not took into account. Therefore, perspective of geography development in next decades of XXI century estimated as a negative. This conclusion is very important by reason that geography is Weltanschauung and Zealous science.

Key words: *education, science, organization, qualification, branch of knowledge, Earth sciences, geography, geology.*

Будь-яка соціальна, гуманітарна чи економічна реформа ґрунтується на вже існуючих досягненнях з метою покращити ситуацію і

зробити її більш досконалою. Реформа застосовується для зростання добробуту населення країни та її кожного громадянина. Протягом

поточного часу кожна країна намагається зробити так, щоби розвинути досягнення попередників, з урахуванням досвіду власного в першу чергу, а якщо буде потреба – то і досвіду інших країн. Будь-яка країна завжди повинна цінувати власний досвід будь в чому, власні досягнення, шанування національних загальноновизнаних діячів культури, науки, мистецтва, соціальної сфери тощо.

Тим більший подив викликає становлення незалежності моєї країни – України. Перші роки політичної незалежності відкарбувалися масовим знищенням економічного базису, який завжди живив соціальну сферу, в тому числі освіту та науку. Під різними причинами нищилися найбільш доходні виробництва, ті, що становлять засоби виробництва, які активізують передові технології, багатонапрямовий розвиток, часто – подвійного призначення. Продукція таких виробництв має найбільший попит і найбільшу коштовність, іншими словами, – дають максимальний прибуток в бюджет, забезпечують невпинне підвищення національного продукту та внутрішнього валового виробництва. Саме таке підґрунтя було спроможним розвивати надалі соціальну, гуманітарну, економічну сфери. Зокрема, нищівного удару завдало знищення тільки одного Чорноморського Торгівельного Флоту, яке позбавило Україну сотень мільйонів фунтів стерлінгів, яких недоотримала медицина, освіта, пенсійне забезпечення. До того ж морська галузь перестала отримувати кошти на розвиток флоту, його переоснащення та оновлення, на підтримку інфраструктури. Таке сталося на лівій більшості підприємств України. А відсутність галузей виробництва веде до непотребу навчальних та наукових закладів, які виявляються зайвими. З іншого боку навіть заплановані кошти не використовувалися за призначенням.

Як результат, однією з перших зазнала руйнування вища освіта, як найбільше уразлива галузь. Давайте згадаємо інший типовий приклад. Згадаємо Японію 1945 року, там також була знищена промисловість та сільське господарство. Втрати Японії були обумовлені війною, бойовими діями, бомбардуваннями, стараннями супротивника. Відповідна країна також не мала можливості відновити кадровий

апарат, корпус фахівців різних галузей, але з протилежних причин. Саме тому в склад національного бюджету і на залучення закордонних інвестицій Японія заклала більше 15% коштів на розвиток вищої освіти, на підйом університетів. Свій шлях до успіху ця країна почала «з голови»: здорова голова дає спокій ногам і добробут народу.

Добре було б, якби Україна застосувала свій незруйнований економічний потенціал для реконструкції системи вищої освіти. Але в другій половині 90-х років ХХ століття вища освіта зазнала нищівного удару: якась зла голова надумала збільшити в декілька разів кількість закладів вищої освіти (далі ЗВО). Як в таких випадках буває, відбулося «передозування». Втрачена була усяка логіка: в умовах занепаду економіки та відсутності закордонних інвестицій зросли витрати на вищу освіту в кілька разів. Питання: як це могло позначитися на якості навчання студентів? На якості підготовки аспірантів, особливо в умовах дуже витратного навчання на природничих факультетах і кафедрах? На якості викладання без наукового приладдя необхідних матеріалів, коштовного устаткування, в умовах скорочення (а то і неможливості проведення) практик і тренінгів? Бачиться, дуже негативно. Тому очевидно, що в цілому в Україні зникло достатнє фінансування ЗВО для розвитку освіти і науки, і природничих наук в першу чергу.

Кінець кінцем, мова точиться навколо підготовки наукових кадрів. Чи можна і в таких умовах забезпечити появу та розвиток молодих вчених, успішні розробки дисертаційної тематики в сфері фундаментальних наук, перш за все – природничих? Отже, виробнича сфера живиться фізикою, географією, хімією, біологією, математикою [3]. Нічого поганого не хочу казати, кожна наука чи освітня спеціальність посідають своє власне місце в суспільстві. Але не філософією, філологією, іноземними мовами, політологією, або соціологією піднімається економіка країни, потрібна жорстка збалансованість. Чим більше коштів витрачалося на гуманітарні науки, тим менше їх залишалося на фундаментальні науки. Тому ще 10-15 років тому ЗВО готували до 80% юристів та економістів, і таку ситуацію треба розцінювати як руйнівну.

Досвід навчання в аспірантурі та докторантурі показує, що сьогодні в Україні вичерпується ресурс розвитку природничих наук: біології, географії, геології, фізики та ін. А що за цим? Правильно. Коли не можна фінансово забезпечити розвиток науки тим поганіше для неї. Спочатку зникає навчальна база. Не глядячи на державну програму підготовки географів, хіміків або астрономів, услід за скороченням кількості студентів, скорочується кількість викладачів, яких не вистачає на всю кількість годин державного навчального плану. Потім студенти отримують менше навчальних годин, тому що в більшості ЗВО немає достатньо умов для самостійної роботи, лабораторних, практичних занять, польових практик тощо.

Заклади вищої освіти не мають грошей, щоби забезпечити виробничу практику студентів в організаціях та на підприємствах. Саме тому дипломи отримують молоді люди, які ніколи не бачили найновішого наукового приладдя і не володіють відповідною методикою дослідження, не мають можливостей опанувати найновіших технологій. Вони жодного дня не працювали в експедиції чи в лабораторії. Не можуть дати оцінку та поставити діагноз, а невдовзі, як наслідок, зникають фахівці вищого ґатунку. А коли зникають фахівці, то як проводити ротацию рівнозначних кадрів?

Навіщо доктори наук? Давайте всім надавати докторські дипломи. Всі будуть професорами! Ви уявляєте, що то будуть за професори? Недалеко той час, коли в Україні в багатьох школах учні не будуть вивчати фізику, математику, хімію, географію, як це вже кілька років відбувається в деяких країнах ЄС.

Вже два десятки років керівництво наукою та освітою в країні не урахує особливе відношення до класичних університетів. Багато сучасних університетів скоріше нагадують крамницю, в якій є все, від технічного лаку та кувалди, до тістечок та цукру. Чи можна собі представити, щоби юридичний заклад освіти навчав молодь виробництву взуття або морської справі? Щоби технічний «університет» навчав молодь філологічним або природничим наукам? І взагалі, скільки і яких фахівців потрібно країні? Чи повинний класичний університет бути орієнтованим на заробляння грошей? Таке враження, що керівництво нау-

кою та освітою піклується про що угодно, але не про якість молодих науковців...

Але проблема фінансування ЗВО може бути вирішено. В ситуації коли Україна не має достатньо грошей для освіти, навіщо витратити їх для сотень закладів, більшість з яких ніяк не відповідає своєму статусу. Необхідно зробити десяток класичних вузів та дати їм достатньо фінансування. Відповідні вузи будуть вузлами розвитку фундаментальних наук, підготовки кандидатів та докторів наук, для видання наукових журналів рівня SCOPUS, для стажування, тощо.

Аксіомою управління освітою є обов'язкове знання історії науки та принципів формування тієї чи іншої науки, зокрема – географії. Протягом всієї своєї 2500-літньої історії географія була наукою світоглядною та ресурсною, а тому розвивалася активніше інших наук [4], причому, головним чином методами опробувань та помилок. Довгий час географія мала вигляд загальної, єдиної, монолітної, поки не оформилися уявлення про єдиний механізм та системність розвитку природи Землі. Згодом дослідники зрозуміли, що не можна однаково підходити до всіх сфер і природних комплексів географічної оболонки.

Для кожної сфери та комплексу, їх елементів та компонентів потрібний певний набір знань, окремі методи натурних та камеральних робіт, різне приладдя та устаткування, різні підходи, різний хід пізнання, використання різних теоретичних принципів тощо. Тому з початком машинного виробництва практичні чинники географії розійшлися. Стали виникати галузеві географічні науки, відповідно до одного з найважливіших законів науки та освіти, а саме – закону спеціалізації. Не можна методами гідрології досліджувати атмосферну природну систему, не можна методами геоморфології досліджувати глобальний обіг води на Землі. Не можна методами ландшафтознавства досліджувати океан та його моря чи льодовики.

Розгалуження географії, як і кожної фундаментальної науки, є показником її удосконалення подальшою спеціалізацією. Як і в сфері суспільного виробництва, спеціалізація є найважливішим принципом підвищення та удосконалення кількості та якості продукції, так і в географічних науках (і не тільки) спеціаліза-

ція і її розвиток є ознакою зрілої та досконалої науки, а географії – то в першу чергу. Кожна географічна галузева наука має власну теорію, яка живиться окремими частинами загальногеографічної теорії, має власну мету, задачі для досягнення мети, має власну історію започаткування та розвитку і, що особливо важливо, виробляє почуття простору [1; 2]. Кожна галузь має окремий об'єкт та предмет дослідження, правила використання, які більше не повторюються.

Першорядне значення географії для суспільства обумовило її включення до лав «державних наук» в Сінгапурі, Китаї, Японії, В'єтнамі, Бразилії та ін. Це держави, що розвиваються гігантськими кроками, причому, на першому місці несхитно стоїть якість освіти, а не безглузда залежність кількості викладачів від кількості студентів. Бо в цих країнах користуються сучасними досконалими підходами, в тому числі і до географії. Сьогодні в нас ще зберігаються 13 географічних галузей на рівні самостійних географічних наук [1]. Велика кількість галузевих наук взагалі притаманна фундаментальним наукам. Це свідчить, на відміну від закордонного рівня географії, поки що про високий рівень оптимального природокористування та досконалий високий світогляд. Зокрема, в фундаментальній фізиці галузевих наук теж не менше: механіка, теплофізика, електрика, оптика, гравітація, магнетизм та ін. По аналогії в географії [4] – галузевими є картографія, палеогеографія, геоморфологія, океанологія, ландшафтознавство, лімнологія та ін.

Коли звернемось до Постанови КМУ № 266 від 29.04. 2015 року, то побачимо, що в переліку галузей знань і спеціальностей географія окремо не вміщена. Вона є частиною якоїсь «меганауки» – наук про Землю. Причому, вона передбачає вивчення складу і будови Землі «включно із гідросферою і атмосферою». Можна зрозуміти, що автори переліку галузей до «складу Землі» не залучають атмосферу і гідросферу. Для них Земля – це літосфера та надра, аж до ядра Земної кулі. Сама по собі фраза під зірочкою (*) є географічно безграмотною. Вона показує, що укладачі переліку галузей знань відривають галузеві географічні науки від науки про Землю – загальної природної географії.

Знайомство з новою програмою підготовки бакалаврів за спеціальністю «Науки про Землю», показало, що члени відповідної комісії підібрані некваліфіковано. Вони не мають уяви про предмет і об'єкт «Наук про Землю», про їх історію, загальносуспільне значення та роль в розвитку країни. А вже про географію і говорити нема чого. Складається враження того, що для членів комісії Земля – це город за хатою, клаптик ділянки для посадки картоплі або соняшника, а не географічна оболонка Землі. І коли члени комісії заявляють, що метеорологія та океанологія – це складові геологічної науки, питання зайві. В новому переліку дисциплін не знайшлося місце палеогеографії, лімнології, гляціології та методиці географічних досліджень. Стає зрозумілим, чому в Україні не має чистих річок, а морськими берегами вже проблематично користуватися з рекреаційною метою.

Не буде зайвим нагадати, що загальна географія в тому вигляді, як представлено в Постанові КМУ № 266, відкидає нас до часу Бернгарда Вареніуса (1650 рік), в темне царство Середньоріччя. Саме цей автор вперше заклав передумови до появи сучасних природних наук після Епохи Великих географічних відкриттів, а перш за все – географії. Тоді географія була однаковою для всіх, без частин та галузей, хоча природа Землі дуже різноманітна, виражена неоднаково та потребує до себе різноманітного ставлення. Про це в науці продовжувалася давня жвава дискусія ще 50-60 років тому, і було узгоджено (в котрий раз!), що «єдність географії» щільно і невід'ємно пов'язана із «єдиною географією» як в науці інтегральній, з певною сукупністю галузевих та міжгалузевих наук [1; 3].

Тепер виникає питання: чи є природничою наукою про Землю біологія? Чи відносяться сюди як навчальні дисципліни фізика, хімія, екологія? Чому в склад незграбно виділених «наук про Землю» не включена картографія та топографія? Схоже на те, що великий Ератосфен мав встати з могили і надавати ляпасів таким розумним авторам переліку галузей знань і спеціальностей. І як зрозуміти, що економічна та соціальна географія, взагалі була втрачена, вона не включена ні до наук про Землю, ні до соціології, ні до економіки. Невже

вона не потрібна, невже фахівці високого рівня не потрібні нашій країні. Можна багато зауважень зробити ще, але і без того ясно, що такий перелік МОНу не веде до прогресивного розвитку природничих наук.

Укладачі переліку галузей знань і спеціальностей мали би знати хоча приблизно зміст навчальних програм окремих наук про Землю. Тієї ж геофізики, геології, ґрунтознавства, океанології, гідрології, метеорології та інших майже 30 галузевих та міжгалузевих наук (за О.М. Мариничем [3; 4]), що нараховується в природній географії (нагадаємо: в перекладі з грецької фізика – природа).

На відміну від філософії, філології, соціології, політології та інших гуманітарних та суспільних наук, природнича географія потребує обов'язкового безпосереднього знайомства з географічною оболонкою. Як казали античні попередники – «розповідаючи – доповнюй показом». Це означає, що лекційний матеріал, потрібно закріплювати польовими (морськими) практиками. Студент саме на практиках набуває навичок, досвіду та умінь. Але не зважаючи на спеціальний Наказ МОН України, протягом вже більше п'ятнадцяти років, не виділяються кошти, для проведення повноцінних польових практик для географів. Це ще один доказ того, що профільне Міністерство не розуміє значення наук про Землю та найприроднішу з них географію (з 599 року до н.е.)

Простий приклад. В ЗВО України, а особливо в класичних університетах, ведеться підготовка географів та геологів на одному факультеті. Ті і ті вивчають Землю. Але подивіться їх навчальні плани!

А тепер нагадаємо. В даному прикладі в навчальних планах не співпадають дисципліни з першого ж курсу. Що робити під час набору абітурієнтів? Набирати на 1-2 курси всіх разом? Бо спеціальність одна – 103. Ось провчилися по одній програмі ті, хто зарахований на факультет, а що будуть робити геологи, якщо два роки вчилися по програмі географів, і навпаки? На науки про Землю виділяється певна квота держав-

ного замовлення за бюджетні кошти. В постанові № 266 всі науки про Землю рівноправні. Скажемо, виділено 100 місць на спеціальність № 103. За якою навчальною програмою? Географічною? Геологічною? Ґрунтознавчою? Чи гідрологічною? А, може, лімнологічною, це ж також «наука про Землю». А далі – навчання, фундаментальна підготовка, потім науки на лицевому боці, потім професійно орієнтовані дисципліни... А практики навчальні? А практики виробничі, а стажування? А уявляєте собі, як геологи будуть проходити педагогічну практику, а географи – практику з бурової техніки? Ні?

І що то буде за геолог? І прийде такий випускник в Геологічну пошукову партію, і спитають його про фах, а він відповість: «В мене спеціальність № 103, я спеціаліст з наук про Землю». Яку відповідь він почує? Був би живий Великий Тарас, знову запитав би: «Діти мої діти, що ж ви нароби́ли?».

Короткий, хоча і емоційний, аналіз змісту переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти із спеціальності № 103 «Науки про Землю», в цілому не сприяє підготовці кадрів, а відтак – і прогресивному розвитку науки протягом найближчих десятирок років в Україні. Багато питань, що поставлені в статті, свідчать про непродуманість Постанови КМУ за № 266.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Калесник С.В. Проблеми физической географии: Текст / С.В. Калесник. – Ленинград: Наука, 1984. – 288 с.
2. Лямин В.С. Место географии в генетической классификации наук: Текст / В.С. Лямин. – Одесса: Астропринт, 2012. – 183 с.
3. Маринич О.М. География / Географічна Енциклопедія України. Том 1 / О. М. Маринич. – Київ: УРЕ, 1989. – С. 249-251.
4. Шуйский Ю.Д. Состояние современной географии и ее структура / Ю.Д. Шуйский // Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки. – 2013. – Том 18. – Вип. 2 (18). – С. 7-21.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Випуск 4

Коректура • *О.А. Скрипченко*

Комп'ютерна верстка • *Н.М. Ковальчук*

Формат 64x90/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 15,35.
Замов. № 37/16. Наклад 150 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.